

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2014

ЗМІСТ

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Палеоліт Центральної України
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Графічна реконструкція ольвійського дикастерія (методичні підходи до реконструкції античного архітектурного об'єкта невідомого об'ємно-планувального типу)
ШЕВЧЕНКО Т.М. Сфінкси біля Матері богів на теракотах з Ольвії
МИЛАСШЕВСЬКИЙ О.С. Поховання черняхівської культури з двошаровими фібулами (етнічний аспект)
МОЦЯ О.П. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про Белзьке князівство Юрія Наримунтовича (1352—1377)

Публікації археологічного матеріалу

- КІОСАК Д.В., ДЕНИСЮК В.Л., ПОЛІЩУК Л.Ю. Орнітоморфне брязкальце трипільської культури з півночі Одещини
ШЕЙКО І.М., ХОМЧИК М.А. Античні світильники із Ольвії в зібранні Національного музею історії України

CONTENTS

Articles

- 3 ZALIZNYAK L.L. Central Ukrainian Palaeolithic
17 KRYZHITSKYI S.D. To the Graphic Reconstruction of Olbian Dikasterion (Methodical Approaches to the Reconstruction of an Ancient Greek Architectural Object of Uncertain Space-and-planning Type)
32 SHEVCHENKO T.M. Sphinxes near the Mother of the Gods on Terracottas from Olbia
45 MYLASHEVSKYI O.S. Chernyakhivska Culture Burials with Bilaminate Fibulae (Ethnic Aspect)
53 MOTSYA O.P. Southern Rus Cities: Certain Theoretical Problems of Study
57 KOZUBOVSKYI H.A. About Belz Kingdom of Yuriy Narymuntovych (1352—1377)

Publications of Archaeological Materials

- 67 KIOSAK D.V., DENYSIUK V.L., POLISHCHUK L.Yu. Trypillya Culture Ornithomorphous Rattle from the North of Odesa Region
73 SHEIKO I.M., HOMCHYK M.A. Ancient Lamps from National Museum of History of Ukraine Collection

РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці

БІЛЯЄВА С.О., КАРАШЕВИЧ І.В., ФІАЛКО О.Є. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі в 2009—2013 рр.

79 RUDYCH T.O. Anthropological Material from Lisovi Hrynivtsi, a Chernyakhivska Culture Burial Ground

92 BILIAIEVA S.O., KARASHEVYCH I.V., FIALKO O.Ye. The Main Results of Archaeological Research at Kinburn Spit in 2009—2013

До історії стародавнього виробництва

КОВАЛЕВСЬКИЙ В.М., ГОРБАНЕНКО С.А. Знахідка залізного рала в районі Животинного городища

To the History of Ancient Crafts

104 KOVALEVSKIY V. M., GORBANENKO S.A. Find of Iron Ard from the Area of Zhyvotynne Hill-fort

Історія науки

АБАШИНА Н.С., СТАНИЦІНА Г.О. До 100-річчя Євгенії Володимирівни Махно

ЯНЕНКО А.С. Спогади Л.Д. Дмитрова про В.В. Хвойку

History of Science

108 ABASHYNA N.S., STANYTSINA H.O. To the 100th Anniversary of Yevhenia Volodymyrivna Makhno

116 YANENKO A.S. L.D. Dmytrov's Memoirs about V.V. Khvoika

Рецензії

ПУГОЛОВОК Ю.О. Рец.: С.А. Горбаненко, В.В. Колода. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі

Book Review

121 PUHOLOVOK Yu.O. Re.: S.A. Gorbanenko, V.V. Koloda. Agriculture at the Border Line between the Khazars and the Slavs

Хроніка

ГОТУН І.А. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села»

До 90-річчя від дня народження Володимира Федоровича Генінга

Анатолій Дмитрович Пряхін у контексті археології України (до 75-річчя російського вченого)

News Review

125 HOTUN I.A. Exhibition of Archaeological Materials «Khodosivka-Roslavske Settlement (from the end of the 11th c. to the 14th c.) as a Characteristic of an Extraordinary Middle Age Village»

134 To the 90th Anniversary of Volodymyr Fedorovich Gening

137 To the 75th Anniversary of Anatoliy Dmytrovych Priakhin

Наші автори

146 Our Authors

Список скорочень

148 Abbreviations

Здано до набору 30.06.2014. Підписано до друку 05.09.2014. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Тираж 490 прим. Зам. 3995

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Л.Л. Залізняк

ПАЛЕОЛІТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Пропонується періодизація культурних явищ палеоліту Центральної України (Кіровоградщини, Черкащини та прилеглих до них регіонів).

Ключові слова: Центральна Україна, палеоліт, мустье, селет, оріньяк, гравет, епігравет, стратиграфія, крем'яний інвентар.

Більшість палеолітичних стоянок Східної Європи виявлено на території України. Однак на карті вони розміщені нерівномірно та концентруються в периферійних регіонах країни — у Прикарпатті, на Волині, Новгород-Сіверщині, на Донбасі, в горах Криму. Водночас в центральних областях України (Черкаській, Кіровоградській, Полтавській) донедавна були відомі лише поодинокі стоянки палеоліту. Така географія палеолітичних пам'яток на території України пояснюється відсутністю родовищ кременю в центрі та численними відслоненнями крем'яних конкрецій по Дністру, на Волині, Середній Десні, по Сіверському Дінцю та Гірському Криму. Біла пляма у центрі палеолітичної карти України стала на заваді підготовки узагальнюючих праць з палеоліту. Як наслідок — маємо численні локальні періодизації палеоліту Подністров'я, Надчорномор'я, Надзав'яз'я, Донбасу, Криму, Подесення і лише поодинокі спроби синтезу локальних напрацювань для загальної культурно-хронологічної періодизації палеоліту України.

Протягом останніх років відкрито та досліджено нове скупчення різноманітних палеолітичних стоянок в басейні р. Велика Вись західніше м. Новомиргород на Кіровоградщині. Відкриття пов'язано з ім'ям краєзнавця з Новомиргорода Петра Івановича Озерова. Починаючи з 1983 р., у пошуках археологічних пам'яток він методично обстежував околиці міста і відкрив значну кількість палеолітичних місцезнаходжень. Користуючись спеціальною літературою П.І. Озеров самотужки ідентифікував і визначив палеолітичний вік зібраних

крем'яних артефактів. Свої знахідки краєзнавець показав співробітниці Інституту археології АН УРСР О.В. Цвек, яка відвідала відкриті П.І. Озеровим пам'ятки у 1987—1989 рр. (Цвек, Озеров 1987—1989).

Численні колекції підйомного матеріалу з палеолітичних місцезнаходжень Новомиргородщини були передані на зберігання в Археологічний музей НАН України Л.В. Кулаковській. Дослідниця відвідала стоянку, навіть шурфувала їх, але стаціонарних розкопок не проводила (Кулаковская 1997). Між 2004—2008 рр. розвідувальні роботи у басейні р. Велика Вись спорадично проводили спільні експедиції Інституту археології НАН України (В.М. Степанчук) і Київського національного університету ім. Т. Шевченка (С.М. Рижов) за участю Черкаського педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (М.П. Сиволап) та Інституту географії НАНУ (Ж.М. Матвійшина, С.П. Кармазиненко). Результатам цих розвідувальних робіт присвячені численні публікації (Степанчук 2000, 2006; Степанчук та ін. 2006; 2009; 2009а; 2013).

Планомірні розкопки відкритого П.І. Озеровим куща палеолітичних пам'яток в районі Новомиргорода з 2006 р. здійснює впродовж останніх дев'яти років Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з Л.Л. Залізняком. Головною робочою силою експедиції були студенти-історики НаУКМА, які проходили археологічну практику в складі експедиції. Крім викладачів (В.О. Шумова, Н.Д. Довженко, О.С. Федорченко) та аспірантів (О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко) університету, активну участь у роботі експедиції брали фахівці-палеолітознавці відділу археології кам'яного віку Інсти-

туту археології НАНУ: Ю.В. Кухарчук, М.Т. Товкайло, В.О. Манько, Д.О. Ветров та аспіранти М.М. Беленко й І.М. Хоптинєць, які керували розкопками окремих стоянок. До робіт експедиції в окремі роки долучалися співробітники Чорнобильської археологічної експедиції С.В. Переверзєв та А.А. Сорокун. Незмінними учасниками експедиції протягом останніх дев'яти років були першовідкривач палеолітичних стоянок Новомиргородщини П.І. Озеров, студент-історик Київського національного університету ім. Т. Шевченка із Златополя С.С. Федоров, співробітник археологічної інспекції з Кіровограда В.О. Собчук. Геологічні дослідження розкопаних експедицією стоянок здійснювала відомий палеогеограф з Інституту географії НАНУ Ж.М. Матвіїшина разом з О.Г. Пархоменком і С.П. Дорошкевичем (Матвіїшина, Дорошкевич 2011). Протягом кількох років у роботах експедиції брали активну участь студенти-історики з Кіровограда, чому сприяла завкафедри історії України і проректор Кіровоградського педагогічного університету І.А. Козир.

Дослідження показали, що нове потужне скупчення палеолітичних стоянок прив'язане до маловідомого археологам невеликого родовища кременю в ярах поблизу с. Коробчине, що на захід від Новомиргорода. Особливо плідними були багаторічні масштабні розкопки на палеолітичних пам'ятках Андріївка 4, Коробчине-Курган, Вись, Троянове 4А та 4В, Озерове. Добуті матеріали проливають світло на маловідомі культурно-історичні процеси в Центральній Україні за доби палеоліту. Зроблені перші узагальнення результатів досліджень Новомиргородського кушта палеолітичних стоянок (Залізняк та ін. 2007; Залізняк, Беленко, Озеров 2008; Залізняк, Беленко 2009; Залізняк, Нездолій 2011; Залізняк, Кухарчук, Шевченко 2014), а також видано колективну монографію (Залізняк та ін. 2013).

Природна ситуація

Велика Вись тече зі сходу на захід уздовж кордону між Кіровоградщиною та Черкащиною. До середини XVIII ст. річка слугувала кордоном між Річчю Посполитою та землями Війська Запорізького. Після поділів Польщі прикордонний статус річки трансформувався в адміністративний кордон між Київською та Херсонською губерніями, а в радянські часи — між Кіровоградською та Черкаською областями. Її довжина 166 км за ширини річища близь-

ко 20 м. Попри маловодність річка тече розлогою прадавньою долиною, ширина якої місцями сягає кількох кілометрів за глибини долини до 40 м. На її схилах простежуються 2—3 терасові рівні, вкриті потужними лесовими відкладами часів льодовикової доби. Ширина порослої болотяною рослинністю заплави від 100 м до 1,5 км. Нижче по течії від м. Новомиргород до с. Лікареве заплава річки має ширину понад 1,0 км. Вона суцільно вкрита заростями очерету, осоки, верболозу та інших болотяних рослин, що охороняються державою як Виський заказник болотяної флори.

У районі заказника борти долини прорізані розлогими степовими балками (Троянове, Бирзова, Холодний Яр), по дну яких у бік річки течуть струмки. Численні унікальні стоянки палеоліту розміщені на схилах і мисах річкової долини та балок, що впадають до неї безпосередньо над згаданим заказником. Тож пропозиція екологів розширити заказник за рахунок надзаплавних річкових терас, які його оточують, виправдана з археологічного боку. Адже виявлені на схилах долини цінні для науки археологічні пам'ятки потребують захисту держави від господарської діяльності, що загрожує їм руйнацією.

Нижче Виського заказника, в с. Коробчине, заплава різко звужується до ширини майже 100 м. Це пояснюється виходами на поверхню гранітів Українського кристалічного щита, через які річка прорізала вузький каньйон. У ярах цього села виходять на поверхню крейдові відклади моря мезозойського періоду, що містять значну кількість конкрецій кременю. Більшість із них мають вигляд пористих жовен жовтого кольору, що малопридатні для обробки. Однак трапляються й конкреції щільного темно-сірого кременю, який був чудовою сировиною для виробництва знарядь праці. Поклади крем'яної сировини, розвинена гідрографічна система, розчленований різномірний рельєф з багатими мінеральними та біологічними ресурсами долини р. Велика Вись з її численними допливами здавна приваблювали первісних мисливців на річкові схили поблизу сіл Троянове, Андріївка, Коробчине, Лікареве.

Яскраві матеріали зі стоянок з околиць Новомиргорода (Андріївка 4, Коробчине-Курган, Вись, Троянове 4, Троянове 4В, Озерове) дають підстави говорити про розвиток у палеоліті Центральної України різних культурних явищ — зубчастого муст'є, пам'яток типу Коробчине, селету, гравету центральноєвропей-

ського типу. Судячи з матеріалів раніше досліджених пам'яток з сусідніх територій, можна говорити про мешкання в регіоні також носіїв оріньякських (Ворона III), епіоріньякських (Гордашівка) та епігравецьких (Володимирівка, Анетівка II) традицій обробки кременю. Переважна більшість з них датується верхнім палеолітом.

Верхній палеоліт у прильодовиковій Європі — це епоха *Homo sapiens*, що розпочалася 40 тис. р. тому з приходом на континент з півдня перших представників сучасного різновиду людських істот і скінчилася 10 тис. р. тому із закінченням льодовикової доби. Подамо коротку характеристику згаданих культурно-історичних явищ палеоліту Центральної України (рис. 1).

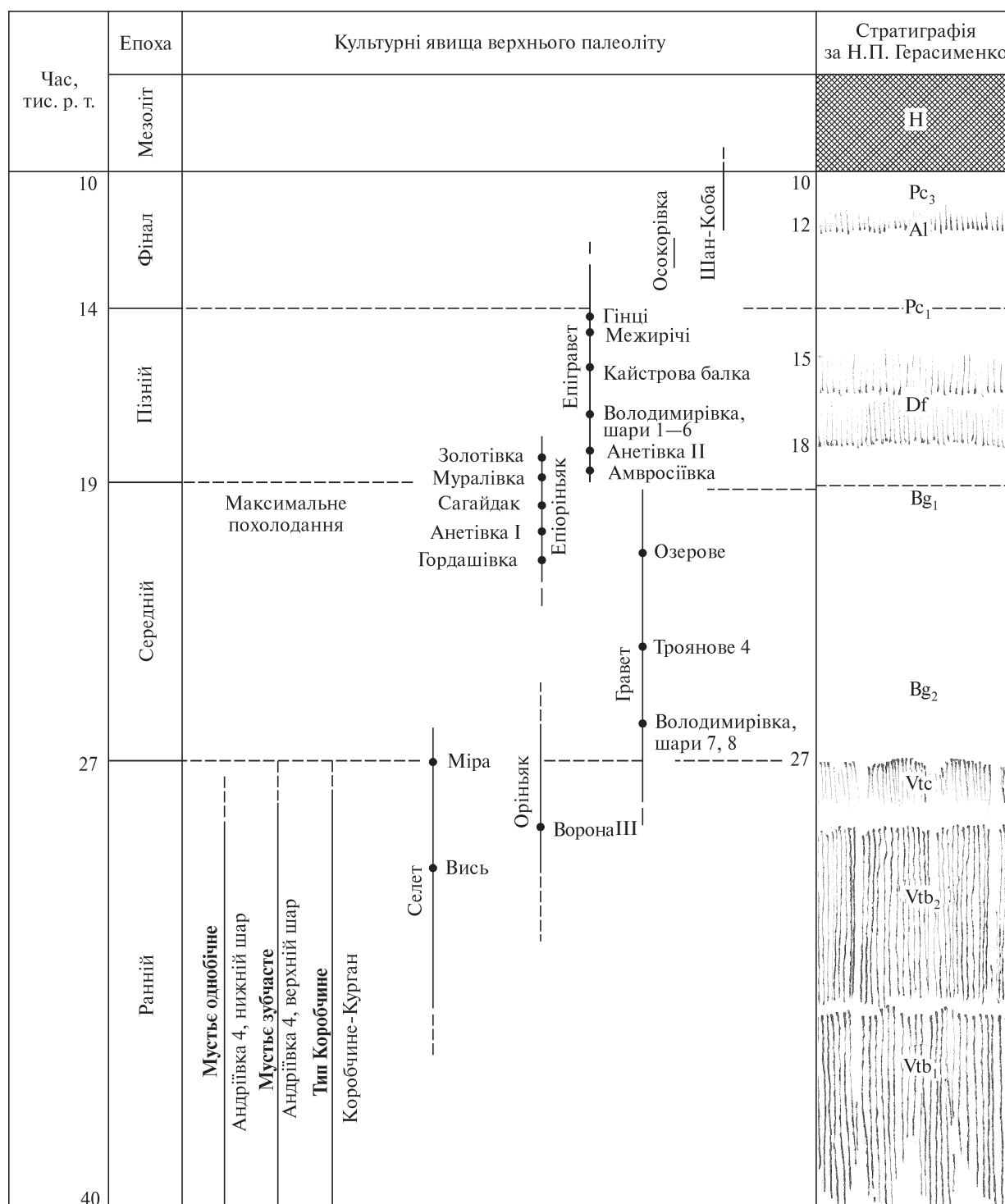

Рис. 1. Періодизація культурних явищ верхнього палеоліту Центральної України

Муст'є типове однобічне

Андріївка 4 — найбільше досліджена та інформативна стоянка середнього палеоліту регіону (Залізник та ін. 2013; Залізник, Кухарчук, Шевченко 2014). У потужних лесових відкладах виявлено два культурні шари з крем'яним інвентарем муст'єрського типу. Нижній горизонт залягав на глибині 3,6—4,0 м, в основі удайських лесів, над верхнім краєм прилукського похованого ґрунту. Шар містив близько 3 тис. непатинованих кременів темно-сірого кольору, зокрема однобічні гостроконечники (рис. 2, 1—3), скребла-ножі (рис. 2, 4), зубчасті вироби (рис. 2, 5), дископодібні (рис. 2, 6) і протопризматичні нуклеуси, уламки кісток тварин (епіфіз стегна мамонта, кістки коня та бізона), ікло печерного лева. Наявність однобічних гостроконечників та скребел дає підстави попередньо віднести матеріал нижнього шару до кола індустрій муст'є типового однобічного (рис. 1).

Судячи з геологічних даних, нижній шар пов'язаний із заповненням ярка, який вривався в удайський лес з нижнього рівня витачівського ґрунту та геологічно датується часом близько 50 тис. р. тому. Нижній горизонт Андріївки 4 — це найдавніша з нині відомих стратифікованих пам'яток палеоліту Кіровоградщини.

Зубчасте муст'є

Верхній шар стоянки Андріївка 4 залягав на глибині 1,0—1,3 м, у витачівському похованому ґрунті, і містив понад 8 тис. вкритих глибокою молочно-білою патиною кременів зі значною кількістю знарядь із зубчастою ретушшю (Залізник та ін. 2013; Залізник, Кухарчук, Шевченко 2014). Вміст зубчастих і виїмчастих знарядь у верхньому шарі пам'ятки найвищий серед стоянок на території України. В колекції представлені нуклеуси підпаралельного зняття (протопризматичні) та дископодібні ядрища за відсутності слідів застосування левалуазьких технологій. Крім численних і різноманітних зубчастих і виїмчастих знарядь, знайдено атипові скребла, своєрідні подвійні скобелі з шипом, поодинокі уламки біфасів, нечисленні вироби верхньопалеолітичних типів — різці, скребачки.

Крем'яна індустрія верхнього шару Андріївки 4 чітко відповідає характеристикам фації зубчастого муст'є, які вперше сформулював у 1950-і рр. Франсуа Борг: відщепова нелевалуазька технологія розщеплення кременю, нечис-

ленність скребел, біфасів і ножів з обушком за значного переважання в інструментарії зубчастих і виїмчастих знарядь (Bordes 1961; 1961a). Знаряддя з зубчастим робочим краєм, на думку В.М. Даниленка (Даниленко 1946, с. 77), слід назвати «зубчастими ножами», оскільки вони виконували «розтинально-різальну функцію». Синонімічний термін «пилки» запропонував для позначення цих виробів В.М. Гладилін (Гладилін 1976, с. 77).

Зубчасті знаряддя, як правило, супроводжуються в комплексах виїмчастими формами, які використовувалися як скобелі по дереву та кістці. Зв'язок цих типів знарядь такий помітний, що нерідко ці індустрії називають зубчасто-виїмчастим муст'є. Часто на одному відщепі маємо зубчастий край поряд з виїмкою, сформованою крутою ретушшю. Очевидно, комбінація знарядь з різними функціями (скобель і пилка) на одній заготовці пояснюється виробничою необхідністю. Після обробки ратища та загострення вістря списа чи кістяного стрижня виїмчастим знаряддям стрижень відрізали в потрібному місці його пилкоподібним краєм (Кухарчук 2013).

Пам'ятки зубчасто-виїмчастого муст'є особливо поширилися в середньому палеоліті Близького Сходу та Європи. Очевидно, носіями традицій зубчастого муст'є були палеоантропи (неандертальці). Залягання верхнього шару стоянки Андріївка 4 у верхній частині витачівського похованого ґрунту дає підстави датувати цю яскраву й самобутню пам'ятку приблизно 40—30 тис. р. тому й говорити про доживання зубчастого муст'є на теренах України до ранньої пори верхнього палеоліту.

Пам'ятки типу Коробчине

Крем'яні вироби стоянки Коробчине-Курган залягали у витачівському похованому ґрунті, що дає підстави датувати його фіналом середнього — початком верхнього палеоліту (Залізник, Нездолій 2011; Залізник та ін. 2013). Комплекс артефактів, що нараховує понад 13 тис. кременів, органічно поєднує типово муст'єрські вироби (деякі типи нуклеусів і характерні сколи з них, численні скребла з властивою муст'є ретушшю) з верхньопалеолітичними — скребачки кінцеві (рис. 3, 4) та високої форми оріньякоїдні (рис. 3, 8, 9), поодинокі різці (рис. 3, 3), перфоратори, білатеральні різці-струги (рис. 3, 6). Частина виробів однаково характерна що для пізнього муст'є, що для початку верхнього палеоліту (наприклад, біполярні сплюснені

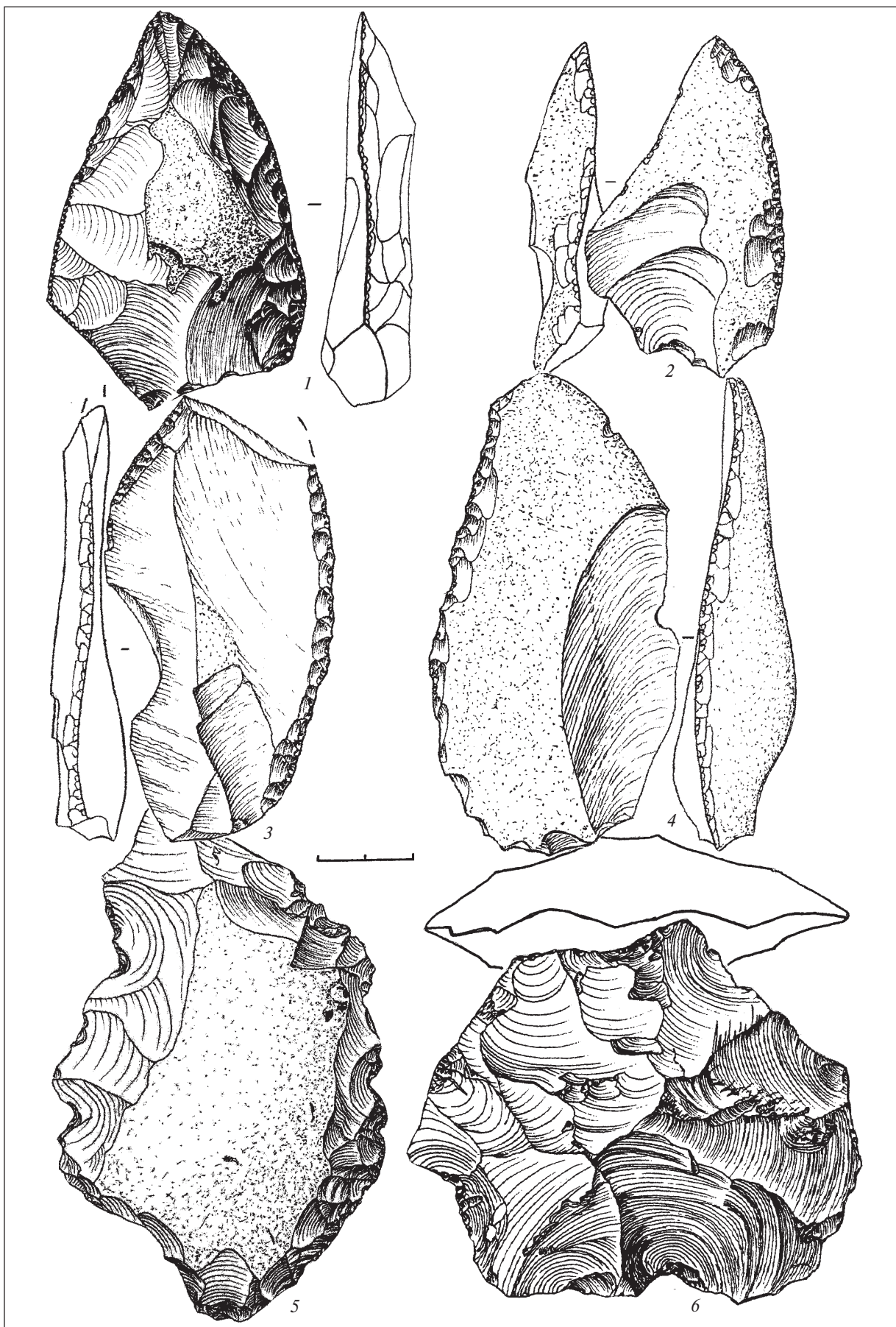

Рис. 2. Однобічне мустьє. Андріївка 4, нижній шар, крем'яний інвентар

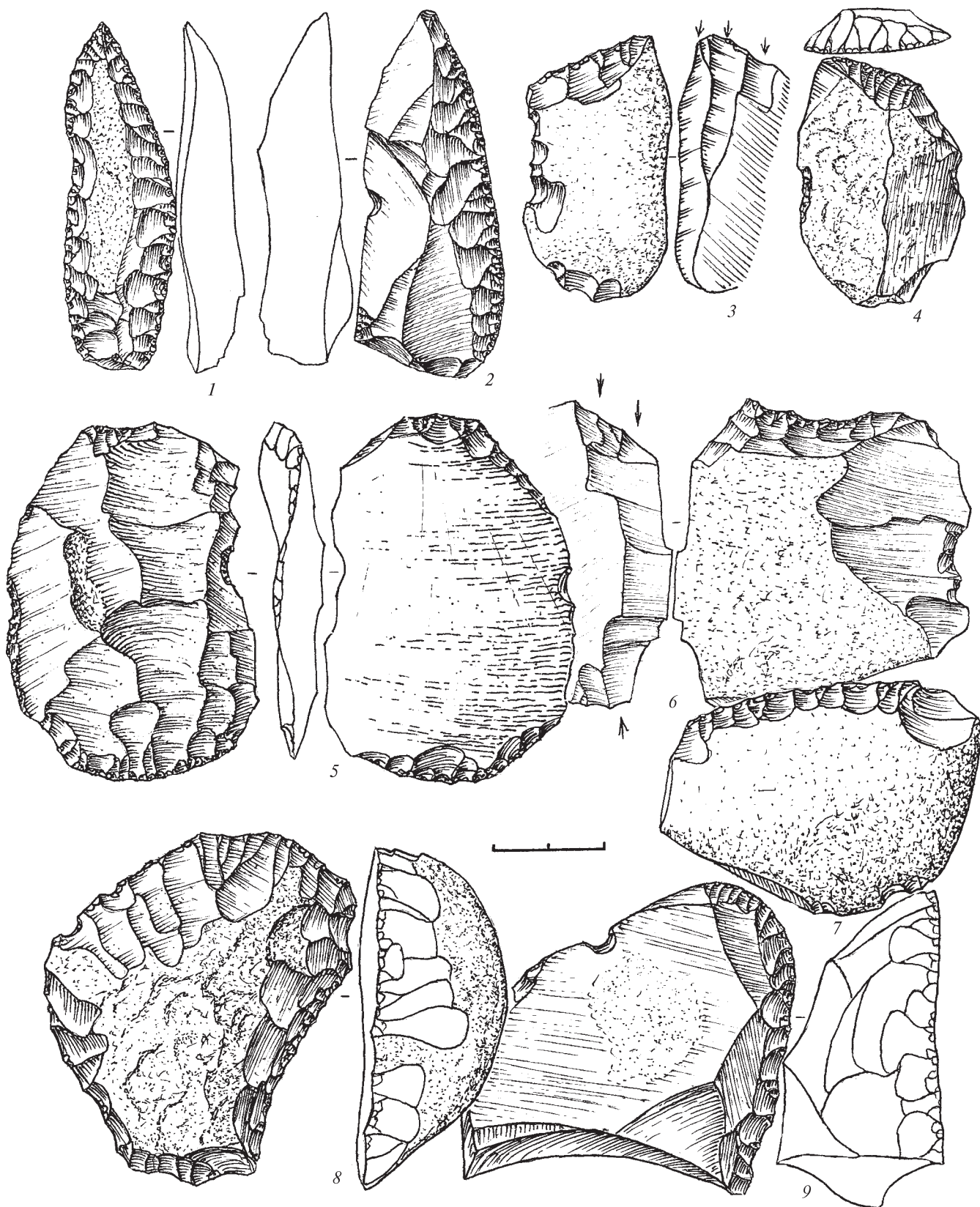

Рис. 3. Пам'ятки типу Коробчине. Коробчине-Курган, крем'яний інвентар

нуклеуси для сколювання в паралельному напрямі пластинчастих сколів, помітна роль пластинчастих заготовок). Своєрідності комплексу надають фронтальні сколи з нуклеусів підпара-

лельного зняття з підтескою кінців, так зв. *bi-truncated-faceted tools* (рис. 3, 5).

Крем'яний комплекс Коробчиного не має прямих аналогій серед палеолітичних стоянок

України. Але певні паралелі знаходимо в матеріалах деяких стоянок фінального муст'є та початкової пори верхнього палеоліту, техніка обробки кременю яких базується на підпаралельному сколюванні пластинчастих заготовок із плоских, переважно біполярних нуклеусів. Зокрема, така технологія властива пізнім пам'яткам кабазійської культурної традиції Гірського Криму. За окремими показниками до колекції Коробчиного близькі матеріали пізньомуст'єрських стоянок білокузьминівського типу Донбасу — Білокузьминівка, Курдюмівка, а також Нижнього Дону — Шлях, нижні шари Бірючої Балки 2. Стоянки Коробчине, Кабазі, Білокузьминівка поєднують сколи з підтескою кінців.

Таким чином, маємо підстави говорити про новий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту. Пам'ятки типу Коробчине попередньо датуються кінцем середньовюрмського (витачівського) потепління пізнього плейстоцену. Вони відрізняються від пізніх кабазійських пам'яток Криму та стоянок типу Білокузьминівка Донбасу й Нижнього Дону серіями типових верхньопалеолітичних виробів — скребачок кінцевих та орін'якоїдних високого типу, різців, білатеральних стругів.

Коробчине-Курган, разом із пізньокабазійськими пам'ятками Гірського Криму, стоянками Білокузьминівка, Курдюмівка Донбасу та Шлях басейну Дону, становлять своєрідну групу пам'яток, що розвивалися на півдні Східної Європи в перехідний час від муст'є до верхнього палеоліту. Їх поєднує пластинчаста технологія на основі біполярного плоскісного нуклеуса, відсутність біфасів, домінування скребел, дистальні вістря на пластинах, сколи з біполярних нуклеусів з підтескою кінців, окремі знаряддя верхньопалеолітичних типів (скребачки, різці). Такі особливості мають крем'яні комплекси деяких стоянок перехідного періоду Близького Сходу, що дає підстави говорити про близько-східні генетичні зв'язки людності, яка лишилася на півдні Східної Європи стоянку Коробчине-Курган і їй подібні періоду фінального муст'є та ранньої пори верхнього палеоліту.

Селет

Культурний шар стоянки селетського технокомплексу Вись, досліджений на площі 280 м², пов'язаний з верхніми горизонтами витачівського похованого ґрунту (Залізняк, Беленко, Озеров 2008; Залізняк, Беленко 2009; Залізняк та ін. 2013). За геологічними даними та типоло-

гічними паралелями, пам'ятка датується часом близько 30 тис. р. тому. Колекції інвентарю, що нараховує близько 13 тис. кременів, прикметні особливості, характерні для селетських пам'яток Центрально-Східної Європи: сплюснені нуклеуси підпаралельного зняття, відщепова техніка первинної обробки, кінцеві скребачки на пластинах і відщепах (рис. 4, 9—11), нерозвинена техніка різцевого сколу, зубчасті знаряддя. Є також виразна серія різноманітних високих скребачок орін'якських типів — високі нуклеоподібні скребачки типу карене, рабо, високі скребачки з «но-сиком» (рис. 4, 14—16). Культуровизначальними виробами є великі й малі двобічно оброблені наконечники трикутної форми (рис. 4, 1—7), аналогічні наконечникам стрілецької культури басейну Дону. Знайдено два двобічно оброблені вістря листоподібної форми (рис. 4, 8).

Крем'яній колекції стоянки Вись прикметне характерне для пам'яток селетського технокомплексу Центральної Європи та незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними орін'якськими формами (скребачки високої форми). Особливо виразні паралелі комплексу Вись маємо в селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії (так зв. «молдовський Селет», за Я. Козловським), де двобічно оброблені листоподібні та трикутні вістря знайдені разом з орін'якоїдними скребачками високої форми. Водночас численні трикутні наконечники з двобічною обробкою стоянки Вись пов'язують її із східноєвропейським різновидом селету — стрілецькою культурою басейну Дону. Інакше кажучи, крем'яний комплекс стоянки Вись за типами виробів є чимось середнім між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрілецькими басейну Дону.

Матеріали стоянки Вись дають підстави висловити сумніви щодо генези стрілецької культури внаслідок прямої міграції носіїв мікоксських традицій Гірського Криму на Дон. Розширення ареалу трикутних наконечників стрілецького типу далеко на захід від басейну Дону на Правобережну Україну та Молдову свідчить, що стрілецька культура територіально не була суто тамтешнім явищем, а її формування на Дону не доведено.

Орін'як

Орін'якська культурна традиція (технокомплекс) виділена ще в ХІХ ст. за матеріалами печери Орін'як у Франції. Орін'якські пам'ятки відомі по всій Європі від Піренеїв на заході до

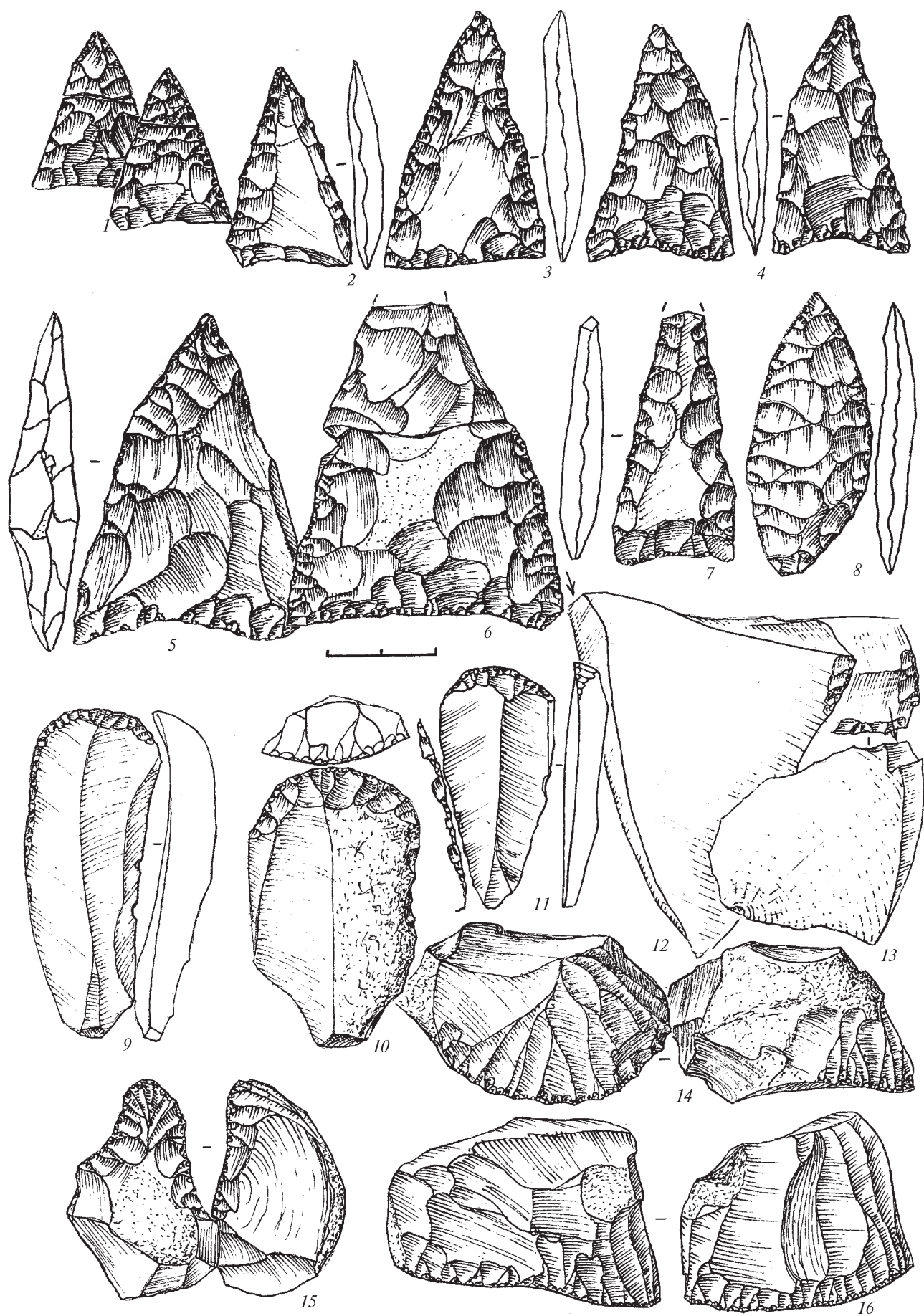

Рис. 4. Селетський технокомплекс. Вись, крем'яний інвентар

басейну Дону на сході, а також на Близькому Сході та навіть на Алтаї. Їх пов'язують з розселенням ранніх *Homo sapiens* і датують від 40 до 27 тис. р. тому.

Оріньякським крем'яним комплексам прикметні характерні мікровкладні типу кремодюфур у вигляді лусочок з дрібною ретушшю по краю, нуклеподібні скребачки високої форми (карене, рабо, з носиком), багатофасеткові різці, великі пластини з виїмками. Подібні вироби характерні колекції зі стоянки Ворона III, дослідженої у Надпорожжі (Нужний 1994). Культурний шар пам'ятки пов'язаний з верхньою частиною витачівського похованого ґрунту, що дає підстави датувати її близько 30 тис. р. тому.

Епіоріньяк

Епіоріньяк, або оріньяк V, за термінологією французьких археологів, поширений в середній та південній смузі Європи та датується 22—19 тис. р. тому. Він відомий і в Центральній Україні — стоянки Гордашівка на Черкащині (Гладких, Рижов, Суховий 2010) та Анетівка I на Південному Бугу (Станко, Петрунь 1994). Між власне оріньяком та епіоріньяком є хронологічна перерва тривалістю приблизно 5 тис. років, коли стоянки оріньякської традиції невідомі. Попри хронологічну відірваність від класичного оріньяка епіоріньякський крем'яний інвентар подібний до оріньякського за наявністю численних високих нуклеподібних скребачок, мікропластин дюфур і багатьох фасеткових різців.

Висловлено припущення, що близько 19 тис. р. тому носії епіоріньякських традицій брали участь разом з граветським населенням у формуванні епіграветських пам'яток пізньої пори верхнього палеоліту півдня України (Залізняк 2005, с. 36). Про це свідчить наявність оріньякських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок і багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Анетівка II, Амвросіївка, Велика Аккаржа).

Гравет

У межах граветської стоянки Троянове 4 розкопано два скупчення однотипних матеріалів — Троянове 4А та 4В (Залізняк та ін. 2007; 2013). Вироби з кременю залягали у верхній частині бузького лесу, що відкладався в умовах холодного та сухого прильодовикового клімату впродовж 27—19 тис. р. тому. Пам'ятка, віро-

гідно, датується другою половиною цього періоду.

Крем'яний інвентар великий, пластинчастий, патинований. Домінують одно- та двоплощинні призматичні ядрища (рис. 5, 18, 19). Серед заготовок знарядь переважають великі широкі пластини з плоским відбивним горбком і характерною «губою» над ним, що свідчить про сколювання за допомогою «м'якого» (кістяного чи рогового) відбійника. Знайдені численні різноманітні різці (рис. 5, 12—16, 21) і скребачки на кінцях великих пластин (рис. 5, 10, 11, 17), уламки мікровкладнів з притупленим краєм граветських типів (рис. 5, 1—9), численні пластини з нерегулярною ретушшю по краях (рис. 5, 20) і скребла на великих відщепах. Колекції прикметні особливості граветської традиції обробки кременю.

Типологічно матеріали мають найближчі аналогії в крем'яному комплексі стоянки Озерове, розміщеної за 4 км, та в нижніх шарах 7 та 8 Володимирівки, що за 80 км на захід на р. Синюха. Прямими аналогіями зазначеним стоянкам є численні пам'ятки центральноєвропейського гравету Середнього та Верхнього Подністер'я — стоянки Молодове V (шари 10—7), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I та ін. Граветські пам'ятки басейну р. Велика Вись постали внаслідок просування граветського населення із Подністер'я на схід.

Окрім виявлених за матеріалами стоянок долини р. Велика Вись чотирьох культурних явищ верхнього палеоліту, в Центральній Україні є ще три — оріньяк, епіоріньяк та епігравет. Вони стали відомі після розкопок стоянок Ворона III у Надпоріжжі, Гордашівка на Черкащині, Анетівка I і II на р. Південний Буг, Володимирівка (верхні шари) на р. Синюха.

Епігравет

Епігравет — загальноєвропейська культурна традиція, що поширилася наприкінці пізнього палеоліту на величезних просторах Європи від Піренеїв на заході до Дону на сході. Це культурне явище, що в Західній та Центральній Європі відоме під назвою мадлен, на Апеннінському півострові — епігравет, в Україні — епігравет або мікрогравет, датується 19—12 тис. р. тому. Цей період по праву можна вважати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм домінували на півдні Європи та в її середній сму-

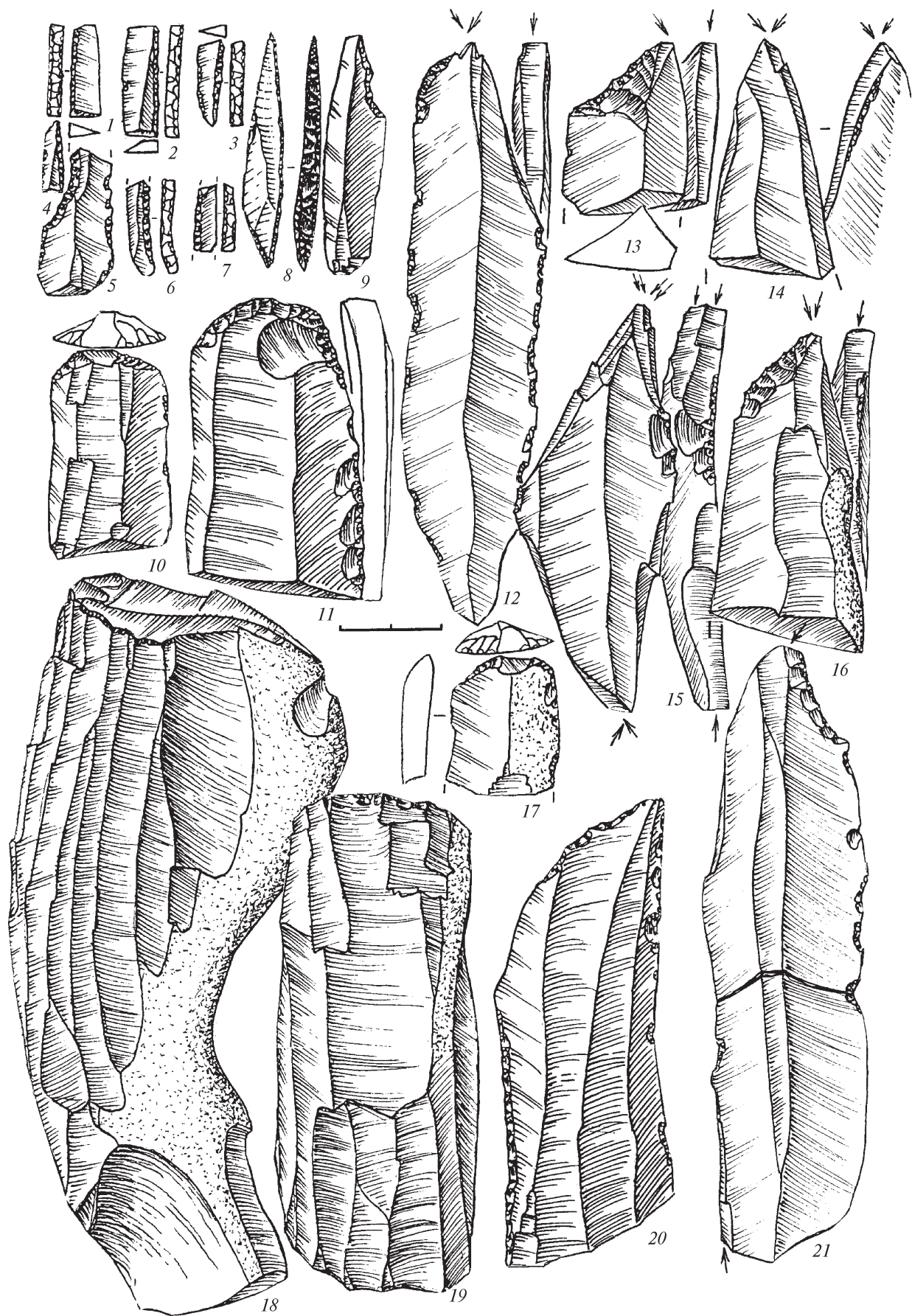

Рис. 5. Гравет. Троянове 4А, крем'яний інвентар

зі. Мікрогравет (епігравет) був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася впродовж пізньої пори верхнього палеоліту на території України.

Крем'яні вироби епіграветських стоянок схожі на граветські, але зазвичай менші. Епігравету прикметні вкладні до наконечників списів з пазом у вигляді крем'яних мікропластин і мікровоістер з притупленим краєм. Техніка обробки кременю типова для пізнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Характерною особливістю витворів мистецтва епіграветських пам'яток є схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво з території України (Мізін).

Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів і лісостепів: на півночі України — на мамонтів і північних оленів, у південних степах — на бізонів і коней. Носіями епіграветських традицій обробки кременю були і мисливці на мамонтів півночі України (Кирилівська стоянка, Мізін, Межиріччя, Добраничівка, Гінці), і мисливці степової смуги на бізонів Надчорномор'я та Надазов'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II).

У Центральній Україні епіграветські стоянки досліджені в басейні Середнього Бугу (верхні шари Володимирівки, Анетівка II), у Надпоріжжі (Кайстрова балка VI) і на Росі (Межиріччя).

Висновки

Багаторічними дослідженнями в басейні р. Велика Вись Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії заповнена біла пляма на палеолітичній карті в центрі України. Добуті матеріали уможливають важливі висновки про розвиток лісостепового Правобережжя в епоху палеоліту (рис. 1).

Зокрема, відкрита й досліджена найдавніша стратифікована пам'ятка Центральної України — стоянка Андріївка 4, нижній шар якої датується часом близько 50 тис. р. тому (рис. 2). Відкрито новий для України тип селетських пам'яток з трикутними двобічно обробленими наконечниками стрілецького типу (рис. 4), представлений розкопаною на значній площі стоянкою Вись. Своєрідна колекція крем'яних виробів зі стоянки Коробчине-Курган дала підстави виділити окремий тип пам'яток епохи муст'є (рис. 3), що побутовував до ранньої пори верхнього палеоліту. Відкрито також низку раніше невідомих у Центральній Україні

виразних пам'яток граветської культурної традиції (рис. 5), що фіксують проникнення носіїв центральноєвропейського гравету із басейну Дністра далеко на схід — майже до Середнього Дніпра.

Спираючись на здобуті та враховуючи раніше відомі матеріали, подамо короткий нарис культурно-історичних процесів, що розвивалися за палеоліту в Центральній Україні (рис. 1).

Найдавніші сліди мешкання первісної людини в регіоні виявлені поблизу сіл Андріївка, Маслове, Нечаєве та Бирзулове в геологічних шарах, що датуються 400—300 тис. р. тому (Степанчук та ін. 2013). А постійна присутність людських істот (очевидно, неандертальців) у басейні р. Велика Вись фіксується принаймні від 130 тис. р. тому.

Особливо строкатою була культурно-історична ситуація в часи середньовюрмського потепління, коли формувалися витачівські бурі ґрунти (55—27 тис. р. тому). Саме витачівське потепління відкрило шлях на північ теплолюбним *Homo sapiens* і врешті-решт призвело до заселення ними Європи близько 40 тис. р. тому. Переселенці з півдня зустрілися в прильодовиковій Європі з аборигенами-неандертальцями та мешкали поряд з ними протягом усієї ранньої пори верхнього палеоліту (40—28 тис. р. тому) аж до вимирання палеоантропів близько 28 тис. р. тому.

Ранній порі верхнього палеоліту в Україні відповідає згаданий витачівський похований ґрунт, який, згідно із складними культурно-історичними процесами епохи, містить матеріальні рештки різних культурних традицій. Зокрема, досліджено виразні крем'яні комплекси, напевне, полишені в Європі палеоантропами (неандертальцями), які доживали тут свій вік. Мається на увазі муст'є класичне одностороннє нижнього шару Андріївки 4 (рис. 2), муст'є зубчасте верхнього шару Андріївки, своєрідна крем'яна індустрія стоянки Коробчине-Курган (рис. 4). У верхньому горизонті витачівського ґрунту залягали й рештки життєдіяльності перших в Європі *Homo sapiens*, або кроманьйонців. Маються на увазі оріньякський крем'яний комплекс стоянки Ворона III у Надпоріжжі. Оріньякська культурна традиція однозначно пов'язується переважною більшістю фахівців у галузі палеоліту з діяльністю в Європі ранніх сапієнів.

Крім двох типів культурних традицій, одна з яких пов'язана з діяльністю неандертальців (муст'є класичне, муст'є зубчасте, тип Короб-

чине), а друга — кроманьйонців (оріньок), на початку верхнього палеоліту в Центральній Україні простежується крем'яна індустрія, що становить синтез середньо- та верхньопалеолітичних технологій обробки кременю. Мається на увазі селетський технокомплекс, представлений в регіоні виразними матеріалами стоянок Вись під м. Новомиргород і Міра у Надпоріжжі. Ремінісценціями архаїчних технологій неандертальців у комплексах вважають мустьєрську техніку первинної обробки кременю, двобічну обтеску наконечників, окремі скребла мустьєрського вигляду. Проявами прогресивної верхньопалеолітичної техніки є поодинокі призматичні нуклеуси, високі скребачки оріньокських типів, кінцеві скребачки та різці.

Поки що не з'ясовано, хто був носієм селетської традиції обробки кременю — неандертальці чи люди сучасного типу. Адже вона поєднує в собі особливості технічних прийомів, притаманних виробничій практиці обох згаданих різновидів людських істот. Попри те, що домінує думка про походження селетської традиції від двобічного мустьє (мікоку) Європи, носіями якого, схоже, були пізні неандертальці, серед науковців немає повної впевненості, що саме останні (а не кроманьйонці) залишили селетські стоянки.

Наголосимо, що в Центральній Україні невідомі пам'ятки найпоширеніших у середньому палеоліті Європи технокомплексів — двобічного мустьє (мікок) і левалуа. Найвірогідніше, це пояснюється недостатнім вивченням палеоліту центральних областей України, тож з часом такі пам'ятки будуть виявлені.

З вимиранням неандертальців у Європі 28 тис. р. тому людина розумна стала єдиним тут господарем. Розпочалася середня фаза верхнього палеоліту (27—19 тис. р. тому), домінантною крем'яною індустрією якої був гравет. Ця типово верхньопалеолітична технологія, поширена в Європі від атлантичного узбережжя на заході до басейну Дону на сході, безперечно, полишена людьми сучасного типу (кроманьйонцями). Численні яскраві пам'ятки центральноєвропейського гравету давно відомі на Середньому та Верхньому Дністрі (Молодове 1 і 5, Кормань VI, Косоуци, Вороновиця 1, Галич, Межигірці 1 та ін.). Однак до недавнього часу східніше долини Дністра їх не було. Дослідження куша яскравих граветських стоянок під Новомиргородом свідчить про просування граветського населення з басейну Дністра на схід майже до Дніпра.

Прямим нащадком гравету середини верхнього палеоліту є епігравет, або мікрогравет, пізнього періоду верхнього палеоліту. Епігравет на території України розвивався в межах 19—12 тис. р. тому, тобто від кінця середнього верхнього палеоліту впродовж його пізньої фази до середини фінального палеоліту (рис. 1). До цієї культурної традиції належить більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються вказаним часом. У центральних областях України епігравет представлений стоянками Володимирівка (1—6 шари), Межирічі, Кайстрова балка VI, Анетівка 2.

Говорячи про генезу епігравету, слід пам'ятати, що його аналоги (мадлен Франції, Німеччини, Польщі, епігравет Італії) виводять з класичного гравету. Останній фактично був типологічним і хронологічним попередником свого молодшого та здрібнілого нащадка — мікрогравету. Наявність у ранніх епіграветських комплексах України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) окремих епіоріньокських елементів (мікрівкладні дюфур, високі нуклеовидні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь у становленні епігравету епіоріньокського населення, яке залишило стоянки Гордашівка, Сагайдак I, Анетівка I, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, синхронні згаданим найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я, що датуються 21—18 тис. р. тому.

Таким чином, граветські традиції на території Центральної України розвивалися майже 20 тис. років: від 30 тис. (Молодове V, шар 9, 10) до заключних фаз верхнього палеоліту 12 тис. р. тому. Під час максимуму похолодання 20—19 тис. р. тому відбулася трансформація гравету в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньок, представленого в регіоні стоянкою Гордашівка на Черкащині. За фінального палеоліту на епіграветських традиціях постали культури Осокорівка та Шан-Коба степової України та Гірського Криму (Залізняк 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44), що побутували до початку мезолітичної доби.

Підводячи підсумок, відзначимо строкастість культурно-історичної картини в регіоні протягом ранньої пори верхнього палеоліту (40—27 тис. р. тому). Значною мірою це пояснюється співіснуванням у Центральній Україні двох різновидностей людських істот з власними культурними традиціями — неандертальців (однобічне мустьє, зубчасте мустьє, пам'ятки типу Коробчине) та кроманьйон-

ців (оріньяк). У селетських комплексах (Вись, Міра) простежується синтез архаїчних неандертальських технологій з новими верхньопалеолітичними (рис. 1).

Вимирання неандертальців у Європі близько 28 тис. р. тому знаменувало початок середньої пори верхнього палеоліту (27—19 тис. р. тому). Людина розумна стала єдиним господарем Європи, що зумовило уніфікацію технології обробки кременю та глобальне поширення на континенті стоянок граветської культурної традиції. Середній верхній палеоліт скінчився в період максимального похолодання 19 тис. років тому, коли граветські традиції трансформувалися в епіграветські за участю носіїв епіоріньякської індустрії. Якщо середню фазу верхнього палеоліту Європи називають добою гравету, то пізній період (19,0—13,5 тис. р. тому) — добою епігравету, що домінував у цей час в середній та південній смузі Європи від її атлантичного узбережжя до басейну Дону. Епігравет розвивався й на початку фінального палеоліту (13,5—10,0 тис. р. тому). Приблизно 12 тис. р. тому він трансформувався в такі поступіграветські явища як осокорівська та шан-кобинська фінальнопалеолітичні культури півдня України (рис. 1).

Маємо певні підстави прогнозувати можливість відкриття в центральних областях України стоянок двобічного муст'є (мікок), левалуа, оріньякських, епіграветських, а також осокорівської, а, можливо, й шан-кобинської культур. Адже ці культурні явища представлені на сусідніх з Кіровоградщиною та Черкащиною територіях.

На ходу культурно-історичних процесів у палеоліті України суттєво впливали природно-кліматичні зміни кінця льодовикової доби. Тож запропонована культурно-хронологічна періодизація палеоліту Центральної України корелюється з коливаннями клімату та стратиграфічною схемою верхнього плейстоцену регіону,

розробленою відомими українськими палеогеографами М.Ф. Векличем, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвішиною, П.Ф. Гожиком (див.: Герасименко 2004).

Порівняння археологічної періодизації зі згаданою стратиграфічною схемою (рис. 1) свідчить, що рання пора верхнього палеоліту відповідає другій половині витачівського по-тепління, що створило передумови для колонізації Європи людьми сучасного типу. Тож культурні шари стоянок початку верхнього палеоліту залягають у верхніх горизонтах похованих витачівських (vt) бурих ґрунтів. Різке похолодання 27 тис. р. тому знаменувало початок середнього періоду верхнього палеоліту, стимулювало вимирання неандертальців і призвело до відкладення потужних бузких лесів (bg 1, 2). Холодний максимум 19 тис. р. тому відділяє середню фазу верхнього палеоліту від пізньої, еру гравету від доби епігравету в Європі. Протягом пізнього та фінального палеоліту на півдні та в середній смузі України відкладалися причорноморські леси (pc 1—3), розділені на три горизонти похованими дофіновським (df) і алередським (al) ґрунтами (Залізняк 2010).

Загалом культурні явища палеоліту Центральної України є органічними складовими, або локальними проявами, загальноєвропейських палеолітичних спільнот. Принаймні більшість з них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, палеоліт Кіровоградщини та Черкащини, як і всієї України, в культурно-історичному сенсі був невід'ємною східною частиною палеоліту Європи.

Розробка культурно-хронологічної періодизації палеоліту Центральної України стала можлива завдяки відкриттю та дослідженню численних унікальних стоянок у басейні р. Велика Вись на Новомиргородщині. Вони мають надзвичайне наукове значення, потребують подальшого дослідження та охорони від руйнації антропогенними та природними чинниками.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. дис. ... докт. геолог. наук. — К., 2004.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.

Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. Оріньякоїдна стоянка Гордашівка 1 на Черкащині // Кам'яна доба України. — 2010. — 13. — С. 95—112.

Даниленко В.Н. Позднепалеолитическое стойбище в ур. Круглик (Отчет о раскопках 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/6а.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 8).

Залізняк Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 4—13.

- Залізник Л.Л., Беленко М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 35—44.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись на Кіровоградщині та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. — К., 2008. — 11. — С. 59—74.
- Залізник Л.Л., Кухарчук Ю.В., Шевченко Т.О. Нова мустьєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 73—85.
- Залізник Л.Л., Нездолій О.І. Нова палеолітична стоянка Коробчине-Курган на Кіровоградщині // Кам'яна доба України. — К., 2011. — 14. — С. 43.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — К., 2007. — 10. — С. 102—125.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини. — К., 2013 (Кам'яна доба України. — 15).
- Кулаковская Л.В. Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины // Развитие культуры в каменном веке. Археологические изыскания. — 1997. — 43. — С. 53—55.
- Кухарчук Ю.В. До питання про критерії класифікації зубчастих і виїмчастих знарядь // Магістеріум. Археологічні студії. — 2013. — 53. — С. 9—12.
- Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П. Результати палеопедологічного дослідження пізньопалеолітичних пам'яток в басейні Великої Висі. — К., 2011 (Кам'яна доба України. — 14. — С. 63—73).
- Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона ІІІ на дніпровських порогах та її місце серед ориньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. — 1994. — 3. — С. 204—216.
- Степанчук В.Н. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // АДУ 1994—1996. — К., 2000. — С. 145—146.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Висі у 2004—2008 роках // Кам'яна доба України. — К., 2013. — 15. — С. 284—304.
- Степанчук В.Н., Рижов С.Н., Ветров Д.А., Сиволап М.П. Разведки палеолитических памятников на пограничье Черкасской и Кировоградской областей в октябре 2007 г. // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 331—334.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — К., 2009а. — 11. — С. 25—40.
- Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.І. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Вись в 2004 году // АДУ 2004—2005. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 34—39.
- Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАНУ.
- Bordes F. Mousterian Cultures in France // Sciences. — 1961. — 134.
- Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961a. — Т. 1, 2.

Надійшла 16.05.2014

Л.Л. Залізник

ПАЛЕОЛИТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Девять лет исследований ранее неизвестного скопления палеолитических стоянок в бассейне р. Большая Вись на Кировоградщине позволили разработать периодизацию культурных явлений палеолита центральных областей Украины и, прежде всего, Черкасской и Кировоградской. Особенно пестрой культурно-историческая картина была во время средневюрмского потепления (55—27 тыс. лет назад), создавшего условия для колонизации людьми современного типа Европейского континента. В это время в центральных областях Украины формировались бурые витачевские грунты. В них залегали культурные слои стоянок зубчатого мустье, мустье одностороннего (Андреевка 4, верхний и нижний слои), памятников типа Коробчино, селетского (Вись, Мира) и ориньякского (Ворона ІІІ) технокомплексов. Судя по данным геологии и типологическим параллелям, памятники датируются концом средне-го — началом верхнего палеолита, когда в регионе обитали как автохтоны-неандертальцы, так и кроманьонцы.

Исследована группа граветских стоянок Трояново 4А и 4В, Озерово, ближайшие аналогии которым имеются в материалах граветских стоянок Поднестровья. Полученные материалы свидетельствуют о продвижении носителей граветских традиций — молодовской культуры из бассейна Днестра далеко на восток почти до Среднего Днепра. Судя по залеганию этих материалов в бугских лесах, граветские стоянки Кировоградщины функционировали во время максимального похолодания — в средний период верхнего палеолита (27—19 тыс. лет назад).

На позднем этапе верхнего палеолита (19—12 тыс. лет назад) на территории центральных областей Украины развивалась происходящая от гравета эпиграветская культурная традиция (Владимировка, слои 1—6, Межиричи,

Анетовка II). В фінальному палеоліті на основі епіграветських традицій сформувались осокоровська і шан-кобинська культури юга України.

В цілому культурно-історичні явища палеоліту Центральної України були локальними проявленнями загальноєвропейських палеолітичних єдинств. Більшість з них мають прямі паралелі на заході. Іншими словами, палеоліт Кіровоградщини і Черкащини, як і всієї України, в культурно-історичному відношенні був органічною, неотъемлемою частиною палеоліту Європи.

L.L. Zaliznyak

CENTRAL UKRAINIAN PALAEOLITHIC

Ten years of research at the not known before Palaeolithic sites gathering in the Velyka Vys River basin in Kirovohrad region allowed the author to develop the division into periods of cultural phenomena in the Palaeolithic in central Ukrainian Oblasts, first of all in Cherkasy and Kirovohrad Oblasts. Cultural and historical picture was especially variegated in the Middle-Würm interglacial period (55—27 millennia BP) which created the conditions for colonization by the modern type people of the European continent. Brown Vytachiv soils were forming in the central Ukrainian Oblasts at this period. They contained cultural layers of denticulated and of one-sided Mousterian (Andriyivka 4, upper and lower layers), sites of Korobchyne type, of Szelet (Vys, Mira), and of Aurignac (Vorona III) technological assemblages. Judging from the geological data and from typological parallels, the sites are dated by the period from the end of the Middle Palaeolithic to the beginning of the Upper Palaeolithic when both the autochthonous Neanderthals and the Cro-Magnons inhabited the region.

Studied is a group of Gravettian sites, Troyanove 4A and 4B, and Ozerove, the closest analogies to which are there in the Gravettian materials from the sites in the Dnister River region. The materials obtained testify that the Gravettian traditions bearers of Molodove culture moved far eastward from the Dnister River basin almost to the Dnipro River middle region. According to the laying of these materials in the forests near the Buh River, the Gravettian sites of Kirovohrad region functioned during the highest glaciations, i.e. in the middle period of the Upper Palaeolithic (27—19 millennia BP).

At the late stage of the Upper Palaeolithic (19—12 millennia BP), epi-Gravettian cultural tradition (Volodymyrivka, layers 1—6, Mezhyrichi, Anetivka II) originating from Gravettian developed on the territory of the central Ukrainian Oblasts. Osokorivka and Shan-Koba cultures of the south of Ukraine created on the base of epi-Gravettian traditions in the Final Palaeolithic.

As a whole, cultural and historic phenomena of Palaeolithic period in Central Ukraine are local displays of general European Palaeolithic unities. Most of them find direct parallels in the West. In other words, Palaeolithic in Kirovohrad and Cherkasy regions, as well as in the whole Ukraine, is culturally and historically an organic and integral part of the Palaeolithic in Europe.

С.Д. Крижицький

ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ДИКАСТЕРІЯ (методичні підходи до реконструкції античного архітектурного об'єкта невстановленого об'ємно-планувального типу)

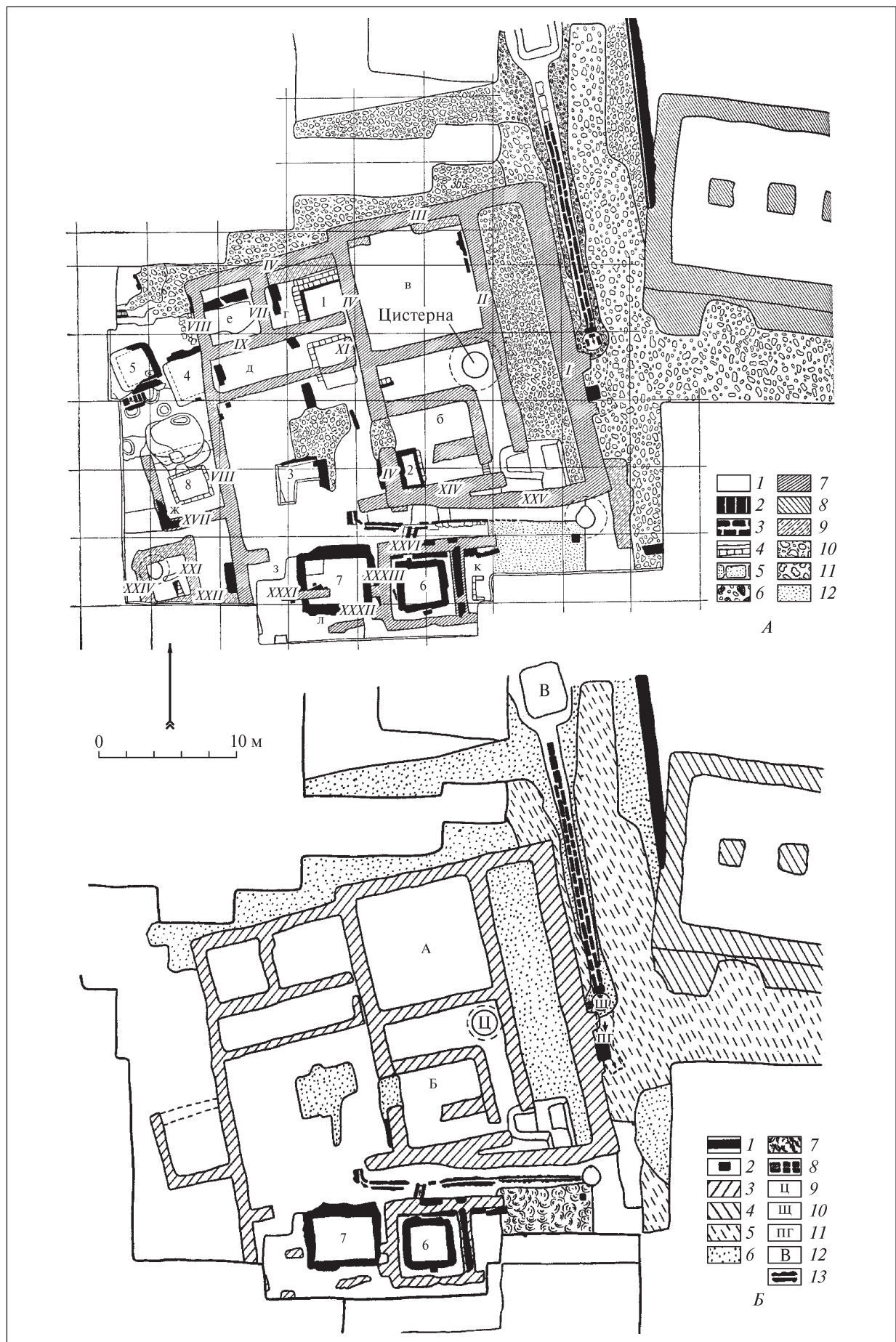
Детально проаналізовано рештки будівлі на Ольвійській агорі, інтерпретованої як дикастерій, і запропоновано можливі варіанти її графічної реконструкції.

Ключові слова: Ольвія, дикастерій, графічна реконструкція, методика.

Одним з найцікавіших і дуже складних для реконструкції архітектурних об'єктів Ольвійської агори є будівля дикастерія. Рештки цієї споруди біля північно-західного рогу агори були розкопані під керівництвом О.М. Карасьова

в 1960—1969 рр. (рис. 1, А). Розміщення цього об'єкта на агорі, поряд з великою стоею, та супровідний матеріал, а саме, 546! глиняних кружків (третина з яких мала наскрізний отвір у центрі), амфорні стінки із продрапаними чоловічими іменами, а також дві бронзові псефи — диски із стрижнем у центрі з штампом

© С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, 2014

◀ *Рис. 1.* Ольвія. Схематичний обмірний план дикастерія: *А* — за: Карасев 1972; *Б* — за: Леви 1985:

А: План західної частини ЕЗ: 1 і 2 — кам'яні кладки, окремі плити; 3 — кладки із сирцевої цегли; 4 — перекриття і стінки водостоку; 5 — кам'яне ложе водостоків; 6 — вимостка V ст. до н. е.; 7 — шарові фундаменти приміщення суду; 8 — шарові фундаменти великої стої; 9 — інші шарові фундаменти; 10 — вимостка IV ст. до н. е.; 11 — вимостка III ст. до н. е.; 12 — вимостка із вапнякової крихти.

Б: План дикастерія; праворуч — гідросистема II: 1 — кам'яні кладки; 2 — окремі плити; 3 — шарові фундаменти дикастерія; 4 — шарові фундаменти великої стої; 5 — вимостка із черепків; 6 — вимостка із черепків і щебеню; 7 — вимостка із крихти вапняку; 8 — водопровід гідросистеми II; 9 — цистерна; 10 — шахта; 11 — підземна галерея; 12 — водойма; 13 — водостоки; а, б, в, г, 7 — приміщення

ІЕРА на одному боці¹ уможливили припущення, що тут в Ольвії (як і в Афинах — «*дуже схожа за плануванням геліея*») розміщувалася будівля суду (Карасев, Леви 1965, с. 84—85; Карасев 1972, с. 37—39).

Слід наголосити, що, крім публікації результатів розкопок і схематичного обмірного плану, в указаних статтях було також тезово викладено міркування щодо обґрунтування реконструкції кількох основних елементів планування (зовнішні межі будівлі, розміщення внутрішнього двору, влаштування портика та входу із східного боку) та об'ємного виконання (наявність другого поверху над двома приміщеннями), але графічно вони не були втілені.

У монографії, присвяченій Ольвії — місту елліністичного часу, О.І. Леві навела спрощену схему будівельних решток, що дає уявлення про планувальну реконструкцію О.М. Карасьова (рис. 1, Б), і наголосила, що дослідник не тільки відновив планування будівлі, але й здійснив його об'ємну реконструкцію в підготовленій до друку статті (Леви 1985, с. 93, прим. 39). Але ця праця так і не вийшла². У монографії, виданій того ж року, що й праця О.І. Леві, я торкнувся проблеми реконструкції дикастерія, взявши за основу пропозиції О.М. Карасьова щодо планування та кількості поверхів цієї будівлі, опубліковані в указаних роботах (див.: Крыжицкий 1985а, с. 120—121; цей сюжет у скороченому варіанті повторено в: Крыжицкий 2012, с. 25). Але відсутність мож-

ливості навести розгорнутішу аргументацію об'ємно-планувальної реконструкції змусила обмежитися лише доволі стислим аналізом пропозиції О.М. Карасьова й так само стисло висловити свої міркування та запропонувати ескіз графічної умовної реконструкції будівлі, що давав уявлення про його розміщення в забудові агори (Крыжицкий 1985а, рис. 42).

Але обґрунтування реконструкції об'ємно-планувальної структури цього об'єкта викликає низку запитань. Зважаючи на унікальність об'ємно-планувальної характеристики комплексу, відкритого О.М. Карасьовим, навіть за умови не абсолютно надійного визначення його функції, доцільно ще раз звернутися до цієї теми на основі аналізу опублікованих праць О.М. Карасьова та О.І. Леві, а також їхніх наукових звітів про розкопки.

Але спочатку торкнемося питання про можливість ідентифікації цього об'єкта з судовою установою, виходячи із супровідного матеріалу і його розміщення в місті. Дійсно, що перше (матеріал), що друге (локалізація), як наголошували автори розкопок ольвійського дикастерія, має паралель на Афінській агорі, де частина знахідок виявлена навіть *in situ*. Археологічні свідчення використання із судовою метою там декількох будівель (А—Д і Квадратний перистиль) підтверджуються знахідками на місці (єдиний випадок) бронзових виборчих бюлетенів та інших подібних предметів у межах будівлі А. Ще три виборчих бюлетеня та шістнадцять псеф знайдено в межах Квадратного перистіля, припустимо влаштування в якому десяти входів (за кількістю афінських філ) співпадає з описом Аристотеля (Voegehold et al. 1965, р. 110). Функціональна ідентифікація визначена також за знахідкою контейнера з отворами для бронзових бюлетенів присяжних засідателів (McK. Camp II 2003, р. 35, fig. 50; 51). Хоча в Ольвії знахідки, пов'язані з судочинством, виявлені не *in situ* (тільки в засипці та й то в обмеженому місці агори), є достатньо вагомі підстави припускати розміщення тут дикастерія. Побічно на користь цього може свідчити й незвичність його планування в колі споруд, що оточували агору, що, своєю чергою, уможливорює припущення й про відмінну від інших будівель функцію.

Таким чином, одне із двох головних завдань при аналізі будівель невстановленого (нестандартного) типу — визначення функції за супровідним матеріалом — вирішується в цьому разі позитивно та з доволі високим ступенем достовірності.

¹ Будівлю суду О.М. Карасьов датував початком III — серединою II ст. до н. е., а псефи були знайдені в раніших шарах IV ст. та відносилися до дикастерію того часу (Карасев 1972, с. 40). Спадковість у розміщенні суду на цій ділянці цілком можлива.

² За люб'язним повідомленням Ю.О. Виноградова, такої праці немає і в рукописному архіві ІМКА.

Складнішою є справа реконструкції об'ємно-планувальної структури, тобто архітектурного вигляду. Оскільки архітектурна типологія давньогрецьких судових приміщень в античній археології не розроблена, аналогічними за функцією будівлями в архітектурному сенсі напевно чи можна скористатися як надійними аналогіями (конкретно про це далі). В цьому разі дослідник у реконструкції архітектурних споруд змушений керуватися міркуваннями, що спираються, головним чином, на архітектурно-будівельну логіку та загальні особливості античної архітектури. Із цього боку розглянемо реконструкцію, запропоновану О.М. Карасьовим.

Планування

Зовнішні межі дикастерія О.М. Карасьов намітив за вцілілими шаровими підвалинами (рис. 1, А): I (східна межа), III і VI (північна), VIII (західна), XXX (південна). У цих межах площа забудови становить 827 м² (Карасев 1972, с. 40, рис. 8; Леви 1985, рис. 90). Розміщення двох з цих меж — східної та північної — надійно визначається за вуличними вимостками. Що ж до західної та південної меж, то тут виникають запитання. По-перше, чому східна шарова підвалина I не доходить до створу з південною межею комплексу — з шаровою підвалиною XXX. По-друге, не аргументовано, чому південна межа споруди мала проходити саме по шаровій підваліні XXX, враховуючи конструктивні та геометричні розбіжності між шаровими підвалинами всього комплексу та XXX. По-третє, викликає запитання наявність однокамерної прибудови «ж» біля західної межі будівлі, яка не вписується в загальний контур комплексу (рис. 1, Б).

Разрив між підвалинами I і XXX О.М. Карасьов пояснював тим, що в цьому місці шарова підвалина I з метою запобігти впливу на неї води з боку ранішого водостоку, що проходив тут, була замінена кам'яним фундаментом, від якого вцілів лише котлован (Карасев 1972, с. 36). Але міркування стосовно загрози впливу води від водостоку видається не надто переконливим. Водосток такої самої конструкції проходив під шаровими підвалинами захисної стіни західних воріт міста! (Крыжицкий, Лейпунская 1988, с. 28, рис. 1; 11), але це не бентежило будівельників. Окрім того, подібне поєднання кам'яного фундаменту і шарової підвалини в одному фасаді будівлі загалом малоймовірне. На це ж вказує й інший, у декілька градусів, азимут згаданого котлована відносно

підвалини I, а головне — відсутність у котловані каменів від фундаменту (Карасев, Леви 1968, с. 41). Тобто, котлован, найвірогідніше, призначався для гідротехнічних потреб, особливо зважаючи на розміщення поряд водостоків, що відводили воду із теменоса та двору розглядуваного комплексу. Таким чином, маємо достатньо вагомих підстав вважати, що довжина східного портика становила не «близько 30 м» (Карасев, Леви 1965, с. 84), а 23,5 м, тобто стільки, наскільки простягалася підвалина I, що в цьому місці повертала на захід.

Показник 30 м О.М. Карасьов визначив теоретично, зважаючи на розміщення двох невеликих виступів, спрямованих на схід, у шаровій підваліні I (рис. 2), що розміщувалися за 2,2 м один від одного (Карасев, Леви 1965, с. 84). На думку О.М. Карасьова, ці виступи зробили для влаштування сходинок входу, який теоретично мав розміщуватися в центрі східного фасаду східного портика. З цього приводу одразу наголосимо, що планування північно-східної частини комплексу не дає підстав припускати наявність над колонадою портика фронтона³. Відтак, вхід не обов'язково мав розміщуватися симетрично по головній поперечній осі.

Вказані виступи різні за формою — північний трапецієподібний, південний у вигляді однобічної трапеції, що за розмірами — північний 1,3 × 0,9 м⁴ (Леви, Карасев 1961, с. 11—12), південний 1,0 × 0,5 м⁵. Окрім того, південний виступ, як зазначають автори звіту, з півночі був «прикритий» каменями, зафіксованими *in situ*. Ці камені утворюють квадрат зі стороною близько 1,0 м, відстань між яким і північним виступом також становить близько 1,0 м. Ми не бачимо підстав, аби хоч якось правдоподібно пов'язати наявність цих виступів з влаштуванням входу. Наголосимо, що ці виступи не могли призначатися для вкладання сходинок, оскільки саме між ними шарова підвалина відсутня. Виступи могли зробити для встановлення пілястр вхідного портика, але, по-перше, вони різні за конфігурацією та розміром, по-друге, в цьому разі ми маємо відмовитися від влаштування тут колонного портика, наявність якого, на нашу думку, достатньо переконливо аргументував О.М. Карасьов, оскільки пілястри

³ Опосередковано проти цього свідчить і розміщення дикастерія за півдесятка метрів на захід від великої стої під гострим кутом до неї.

⁴ За креслеником, 1,5—1,6 м (Карасев 1972, рис. 8).

⁵ Розміри цього виступу в тексті звіту про розкопки не вказані. Наведені показники подано за схематичним креслеником.

передбачали зведення стіни замість колон. У зв'язку з цим наголосимо, якщо визнати наявність колонного портика, то увійти до нього можна було через будь-який інтерколумній без влаштування якихось додаткових виступів. А обмеження кількості входів могло здійснюватися через встановлення між колонами решіток, як це відомо за храмами Греції та, зокрема, мало місце в храмі Аполлона Ієтроса на Західному теменосі в Ольвії (Крыжицкий 1998, с. 176). Ще раз наголосимо, що теза про розміщення входу по головній поперечній осі портика справедлива стосовно тільки фронтонного портика, підстав для реконструкції якого в цьому разі немає. Таким чином, виступи шарової підвалини I не стосуються влаштування входу до портика, тож немає й підстав для збільшення довжини східного фасаду до 30 м. У місці закінчення на півдні шарової підвалини I цілком міг розпочинатися кам'яний фундамент східної стіни, але вже іншого об'єкта — комплексу приміщень «з», 7, 6 і «к».

Сказане стосовно східного фасаду та незначна вірогідність зв'язку з ним продовження в котловані побічно підтверджується й стосовно південної межі будівлі суду. Шарова підвалина XXX⁶ і за товщиною, і за ретельністю виконання, і за конфігурацією в плані зовсім інша ніж шарові підвалини іншої частини комплексу. Дещо відрізняється і її азимут, як і відповідних стін підвалів 6, 7, «к» і шарової підвалини XXVI від широтно розміщених підвалів, які зафіксовані північніше. Що більше, за підвалом 6 шарова підвалина XXX не продовжується на захід, а робить «поворот», утворений підвалинами XXVII, XXX і XXXII (Карасев, Леви 1969, с. 11, рис. 3). Іншими словами, пов'язувати ці три приміщення з розташованими північніше в єдине ціле в архітектурному сенсі твердих підстав немає.

Найскладніше пояснити ламану західну межу будівлі суду — наявність на захід від двору тільки одного приміщення «ж», що належало, на думку авторів розкопок, до дикастерія (Карасев, Леви 1968, с. 38, 51, рис. 65). Судячи з кресленика та їхнього твердження, шарова підвалина XVII була зведена одночасно із західною стіною VIII західного блоку. Але жодні інші решітки, синхронні їй, з західної сторони до західного блоку не примикали (Карасев

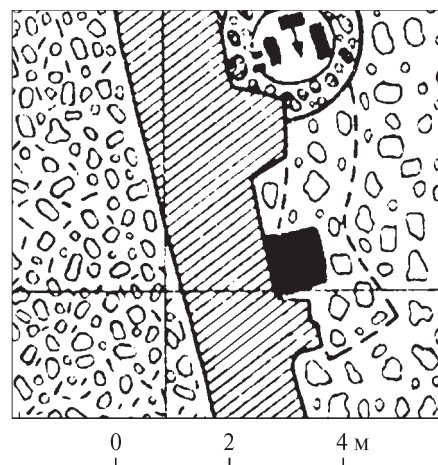

Рис. 2. Ольвія, дикастерій. План виступів у шаровій підвалині I (викопійовано із: Карасев 1972, рис. 8)

1972, рис. 8). Не збереглося й щонайменших слідів від прорізу для дверей, що поєднував би приміщення «ж» з дикастерієм. Виходячи із типологічного аналізу підвалів, немає підстав зараховувати приміщення «ж» до дикастерію. Поза архітектурно-будівельною логікою появу цього приміщення можна пояснити тільки договірними стосунками з господарем сусідньої ділянки та в тому разі, якщо він належав до якихось владних структур. Іншими словами, або приміщення «ж» належало до комплексу дикастерія і в такому разі на південь і північ від нього був ряд приміщень, що примикали до нього, або приміщення «ж» не мало відношення до дикастерія і західна межа останнього проходила по шаровій підвалині VIII, що вірогідніше.

Таким чином, з намічених чотирьох зовнішніх меж будівельного комплексу принаймні для двох можна висунути альтернативні пропозиції.

Не менш складна й ситуація із внутрішнім плануванням у вказаних межах. За першого погляду на план відкритих решіток, їхній різний масштаб і характер планування, загалом зрозуміло, що тут може йтися про поділ комплексу всередині на два (чи навіть три) окремі об'ємно-планувальні блоки, тобто будівлі. Східний включав дві великі кімнати («б» і «в»)⁷, об'єднані видовженим у плані приміщенням, яке О.М. Карасьов, на нашу думку, обґрунтова-

⁶ У публікації (Карасев 1972, рис. 8) позначка XXX відсутня, але розміщення підвалини під цим номером зрозуміле з опису. У звіті про розкопки номер XXX вказано (Карасев, Леви 1969, рис. 3).

⁷ Спочатку припускалося, що на південь від цих двох приміщень було ще одне (Карасев, Леви 1965, с. 84), але надалі О.М. Карасьов відкинув це (Карасев 1972, с. 37).

но вважав портиком⁸. Західний блок — це три приміщення («е», «г» і «д») і двір на південь від них, а південний — чотири приміщення («з», «л», «и» та «к») і вхідний коридор уздовж південної стіни східного блоку. Південний блок, зважаючи на вимостку із вапнякової крихти на схід від будівельних решток, міг закінчуватися на сході, не доходячи до створу з колонадою східного блоку. Західний і південний блоки, дуже вірогідно, становили єдиний комплекс, з погляду на необхідність функціонального зв'язку західного блоку із зовнішнім світом.

Східний блок явно був уміщений в уже наявну забудову. На користь цього припущення вказує кілька обставин. Це — подібність за якістю й товщиною шарових підвалін східного блоку та водночас відмінність їх від шарових підвалін західного та тим паче південного блоків. Тож саме пізнішим будівництвом і можна пояснити вигин на північ шарової підвалини XXV, зроблений для збереження проходу в двір західного блоку, а також, щоб функціонально пов'язати цим проходом приміщення західного та південного блоків з виходом на агору. На розташування в цьому місці проходу опосередковано вказує також влаштування під ним водостоку, що типово для вхідних коридорів, і відсутність можливості зробити такий прохід в іншому місці комплексу. На різний час зведення східного та західного блоків також указує відсутність зв'язку між шаровими підвалинами IX і XI західного блоку та шаровою підвалиною IV східного.

Виникає запитання про можливий функціональний зв'язок між приміщеннями. Будівля розташована в тій частині Ольвії, яка в перші століття нашої ери була вже поза межами міських стін, і тут видобували камінь для потреб міста протягом перших чотирьох століть нашої ери, а надалі, в середньовічний час, — турки, а в новітній — мешканці с. Іллінське-Парутине. Використання в будівництві дикастерія шарових підвалін уможливило збереження до наших днів конфігурації цього об'єкта в плані, але весь камінь з денної поверхні був забрааний, через що не лишилося жодних слідів прорізу для дверей.

Єдиний виняток становить проріз у південній частині шарової підвалини IV. Вона розміщена майже в центрі західної стіни східного блоку в приміщенні «д». Автори звіту зазначи-

ли, що впродовж 2,2 м шарової підвалини не було, торці зрізані по прямій, а розрив у підва- ліні позначений якісною вимосткою з череп'я і щебеню, яка, попри глибше її залягання, справляє враження, що вона зроблена одно- часно із шаровою підвалиною IV (Карасев, Леви 1964, с. 21—22, рис. 39, 41, 42). З таким висновком можна загалом погодитися, оскільки для компенсації значнішої глибини закла- дання вимостки могли вкладати плити порога, та все ж деякий сумнів лишається. Двері могли пов'язувати східний блок і двір західного.

Відтак, реконструювати загалом більш-менш достовірну модель функціональних зв'язків між приміщеннями розглядуваного комплексу за наявним прорізом для дверей або аналогі- ями (про них далі) не можна. Надто багато можливих варіантів. Приміром, вхідний пор- тик східного блоку міг бути пов'язаний з кож- ним із двох західних приміщень, а міг мати без- посередній зв'язок лише з одним із них.

Північне приміщення східного блоку, зва- жаючи на відсутність будь-яких внутрішніх стін і значні розміри, було по суті залом. Південне приміщення, з огляду на внутрішні перегород- ки та наявність цистерни для зберігання води, мало, схоже, поліфункціональне призначення. Дійсно, тут виділяються квадратне в плані при- міщення, пов'язане з двором західного блоку та сходами на другий поверх, а також два коридо- роподібні приміщення. Ці невеликі приміщен- ня могли призначатися для якихось допоміжних функцій і обслуговування дій, що відбувалися в північному приміщенні, і в цьому разі логічно припустити наявність зв'язку між ними.

Намітити найвірогідніші зв'язки (розміщен- ня прорізів для дверей), виходячи із логіки вза- ємного розміщення блоків загалом, їхніх кри- тих приміщень і двору, можна тільки для пів- нічної групи приміщень західного блоку. Враховуючи їхню конфігурацію та розташу- вання в комплексі загалом, можна припустити зв'язок приміщень «е» та «г» з внутрішнім дво- ром через приміщення «д».

Приміщення південного блоку — «з», «л», «и» та «к» — могли сполучатися одне з одним що безпосередньо з двором західного блоку та вихідним коридором на агору, що анфіладно.

Таким чином, план дикастерія в архітек- турно-будівельному сенсі складався із трьох блоків (рис. 3) — східного, що відігравав само- стійну або (загалом у комплексі) головну роль, і двох допоміжних (або самостійних, але дру- горядних) — західного та південного. Та заува- жимо, що єдиним місцем для влаштування

⁸ У жодній споруді, які згадує О.М. Карасьов, не вціліли кам'яні архітектурні деталі від колонад. Але міркування на користь влаштування портиків, наведені дослідником, достатньо переконливі, а ступінь їх достовірності близький до одиниці.

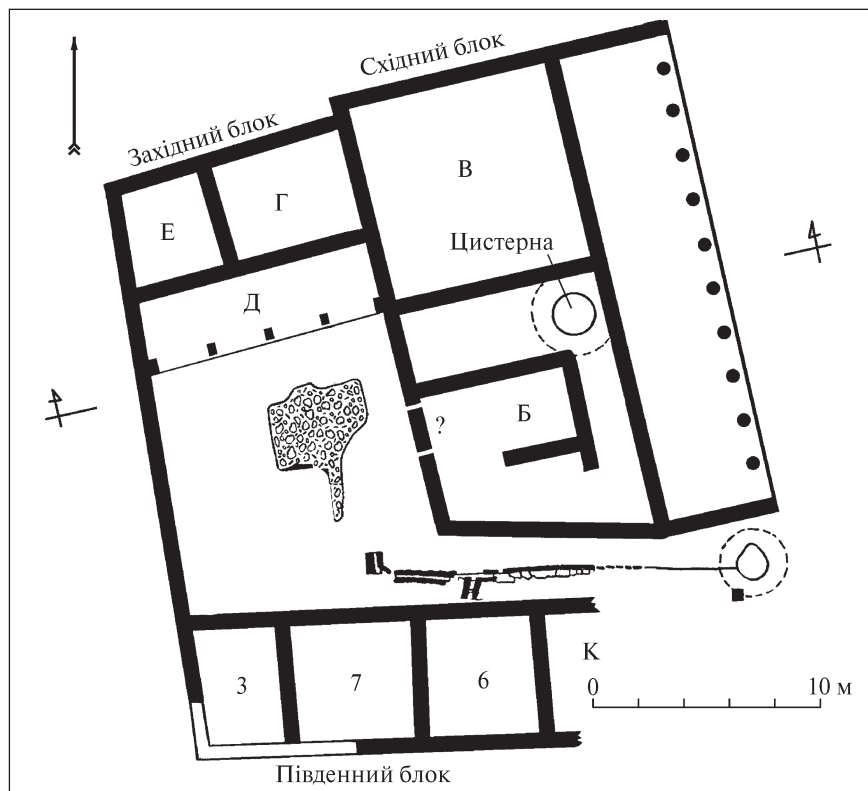

Рис. 3. Ольвія, план дослідженого комплексу. Реконструкція

виходу-входу для західного та південного блоків був простір над водостоком. Влаштування виходу на північ унеможливило планування північних критих приміщень, на захід — заважала прилегла забудова, а на південь — відсутність проходу. Видається, що влаштувати вхід до західного та південного блоків не можна було й через східний, зважаючи на домінуючий характер і відсутність у плануванні наскрізних прямих проходів на зразок протирона. У підсумку, цілком очевидно, що будівля була поліфункціональним комплексом, де домінувала, зважаючи на знахідки, судова функція.

Реконструкція об'ємів

Одразу наголосимо, що відсутність значних сирцевих нашарувань, що перекривали шарові підвалини, уможливило припущення, що капітальні стіни дикастерія були кам'яні на всю висоту, і після того, як він перестав функціонувати, їх розібрали для потреб міського будівництва в перші століття нової ери та пізніше.

Кількість поверхів. З погляду на значну товщину шарових підвалів східного блоку (II—V — 1,10 м; I — 1,65 м), припустимої наявності двох колон усередині приміщення «в», а також двох маршів сходів у південній третині приміщення «б» О.М. Карасьов припускав, що приміщення

«б» і «в» були двоповерховими (Карасев, Леви 1965, с. 84; Карасев 1972, с. 37). Влаштування другого поверху над приміщенням «б», зважаючи на наявність у ньому додаткових стін на шарових підвалинах XII і XIII, а тим паче «в південній третині приміщення... сходів у два марші...»⁹ сумнівів не викликає. Що ж до наявності колон усередині приміщення «в», в якому, зважаючи на величезні розміри — площа 77,4 м² (Карасев 1972, с. 37) за перекритого прольоту приблизно 8,5 м, для влаштування надійного перекриття між поверхами не можна було обійтися без додаткових опор, то тут виникають запитання. У звіті про розкопки відзначається, що в приміщенні «в» знайдено плиту, можливо, від колони, але вона була в такому місці, що уможливило два висновки: або вона була не *in situ*, або ж призначалася не для встановлення колони (Карасев, Леви 1967, с. 5, план). Дійсно, за креслеником плита розміщена не в центрі (де мала б бути за одноколонного варіанту перекриття) і не на одній з головних осей (за двох колон). Водночас вказано, що в цьому ж приміщенні була вимостка із череп'я та щебеню V—IV ст. до н. е. (Карасев, Леви 1967, с. 6). Виникає запитання, чи не було це приміщення, зважаючи на його розміри та вимостку, що могла бути пе-

⁹ У звітах про розкопки сходи не вказані.

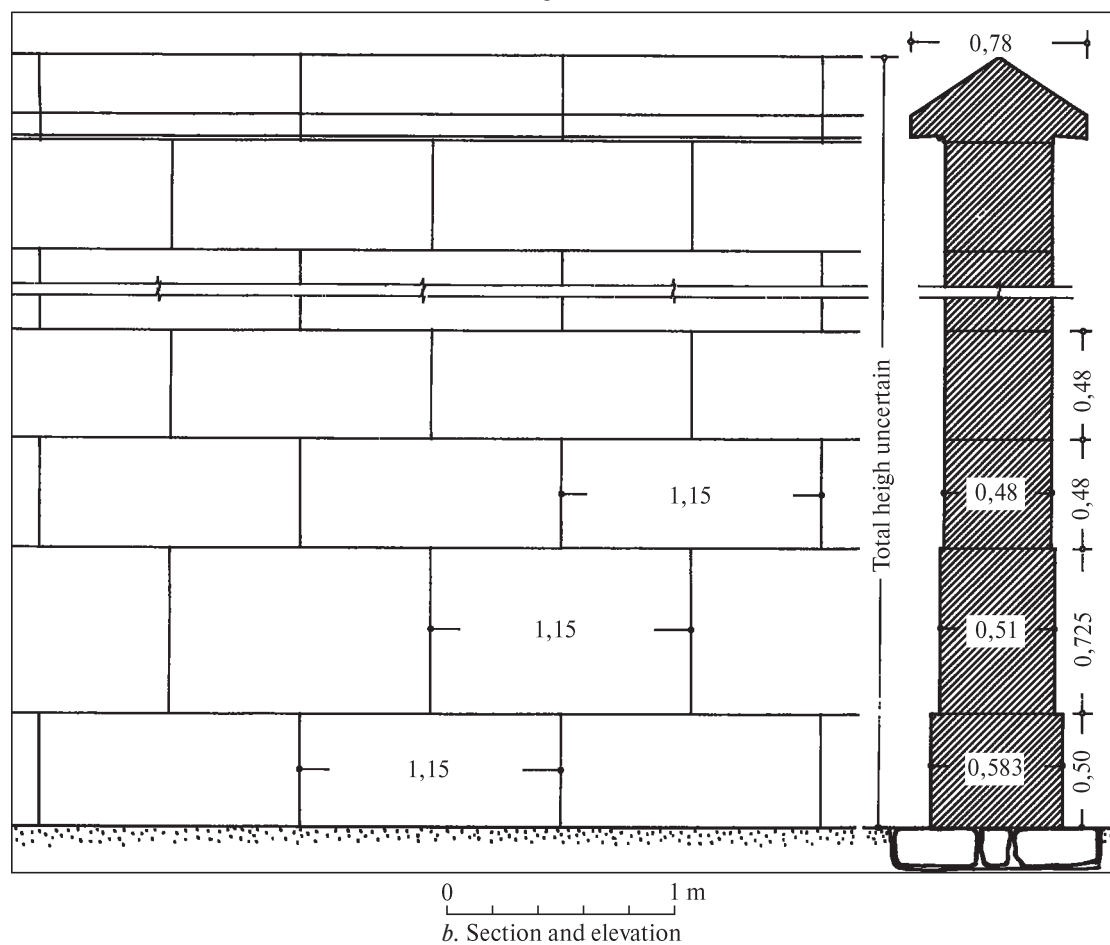
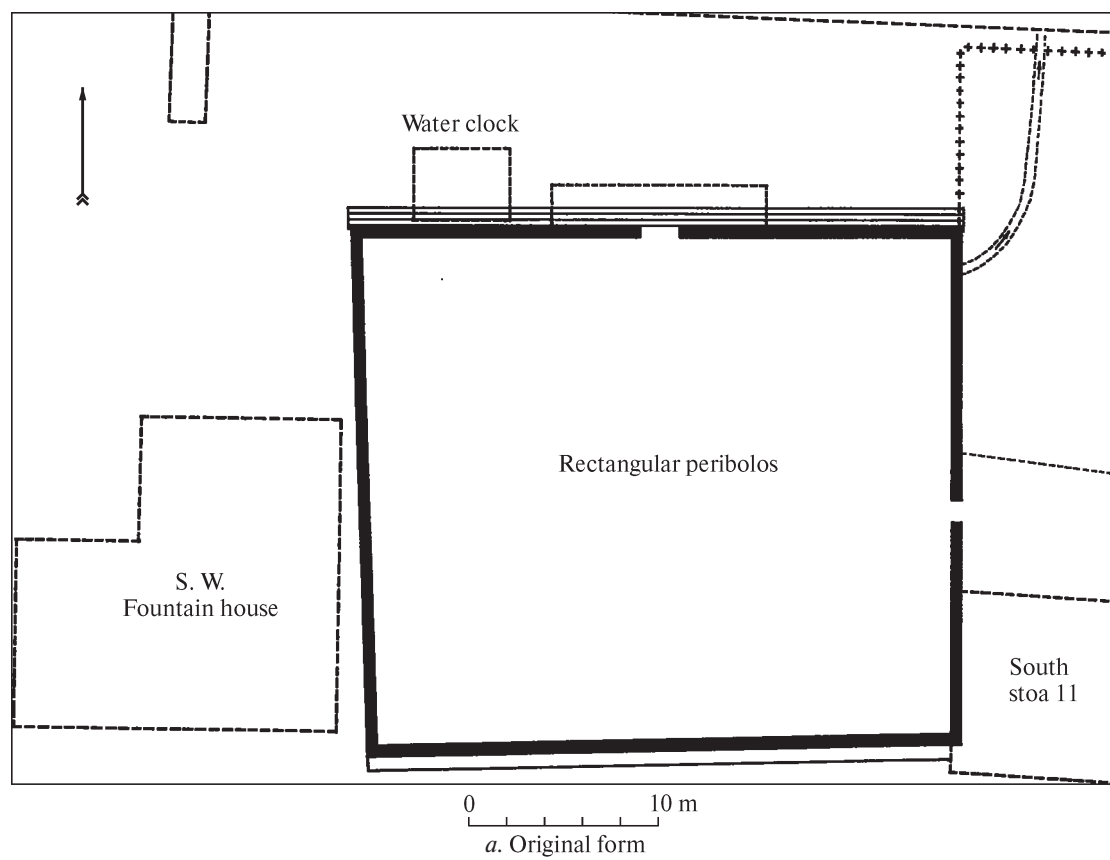

Рис. 4. Гелієя. План і поперечний перетин огорожі двору (за: Boegehold et al. 1995)

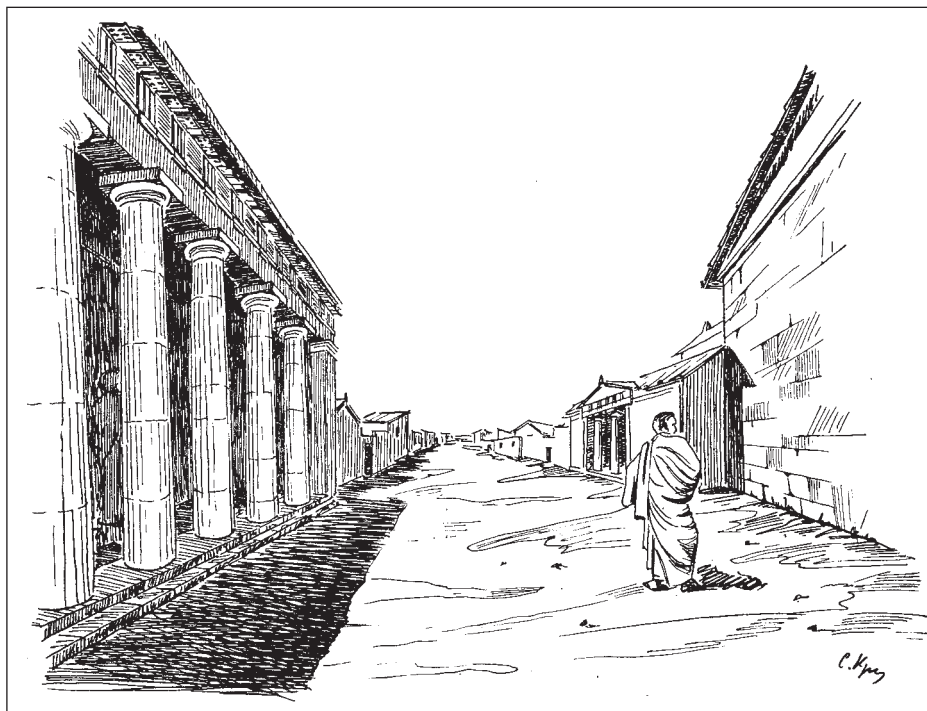

Рис. 5. Ольвія. Ескіз реконструкції східного портика дикастерія (за: Крыжицкий 1985)

рекрита плитами, в елліністичний час двором? Останнє уможливує запропонувати варіант реконструкції другого поверху над східним блоком тільки над приміщенням «б» з двором у приміщенні «в», огороження якого, можливо, зокрема за аналогією з афінською гелією, масивною кам'яною стіною (рис. 4, *b*) потребувало надійної опори (підвалин).

Що ж до приміщень західного та південного блоків, то жодних даних про влаштування над ними другого поверху немає.

Ордер і висота. Відсутність прямих даних про наявність ордеру — стилобатів зі слідами встановлення колон чи хоча б ордерних деталей — зменшують ступінь його вірогідності. Але за другорядними даними розв'язати цю проблему можна позитивно. Один портик розташовувався на східному фасаді комплексу, що обґрунтував О.М. Карасьов, спираючись на видовжені пропорції плану східного приміщення (1,0 : 5,5 за внутрішніми краями шарових підвалин) і значну ширину східної шарової підвалини I, а також за аналогією з ольвійським храмом Зевса та великою стоею (Карасев, Леви 1965, с. 84). Планування західної половини східного блоку, а, головне, розміщення його портика під кутом до великої стої агори лише за 5,0 м від неї дають підстави припускати, що цей портик не мав фронтона. Зважаючи на припустиме призначення комплексу, найвірогідніше, то був доричний ордер (рис. 5).

Другий портик, з пропорційним співвідношенням сторін плану 1,0 : 4,5, міг прикрашати південний фасад критих приміщень західного блоку. На це вказують видовжені пропорції, характерні для пастади житлового будинку, приміщення, що відділяло північний ряд кімнат від двору та об'єднувало їх. Для подібних за розташуванням і невеликих портиків найвірогіднішим є варіант без фронтона та з використанням аттичного ордеру.

Через відсутність архітектурних ордерних деталей висоту колон в обох портиках можна реконструювати тільки на основі рекомендацій Вітрувія щодо висоти їх у перистилях, що мала дорівнювати ширині поперечного прольоту портика (Vitruv., VI, III, 7). Попри умовність у цьому разі конкретних розрахунків, наведемо їх для демонстрації можливого порядку чисел. У східному портику висота колони, згідно з Вітрувієм, могла сягати 4,2 м (відстань між шаровими підвалинами I і II 3,5 м; відстань від краю шарової підвалини II до внутрішньої стіни на ній 0,2 м; те само стосується шарової підвалини I — 0,5 м). Для доричного ордеру, за висоти колони в 14 модулів (4,2 м), нижній діаметр колони мав становити 0,6 м; оптимальний інтерколумній за євстилом 1,35 м (в осях 1,95 м) і за довжини шарової підвалини в 23,5 м — 12 колон (за простильного варіанту) або 10 колон і дві пілястри по краях портика (за антового варіанту). Враховуючи те, що фрон-

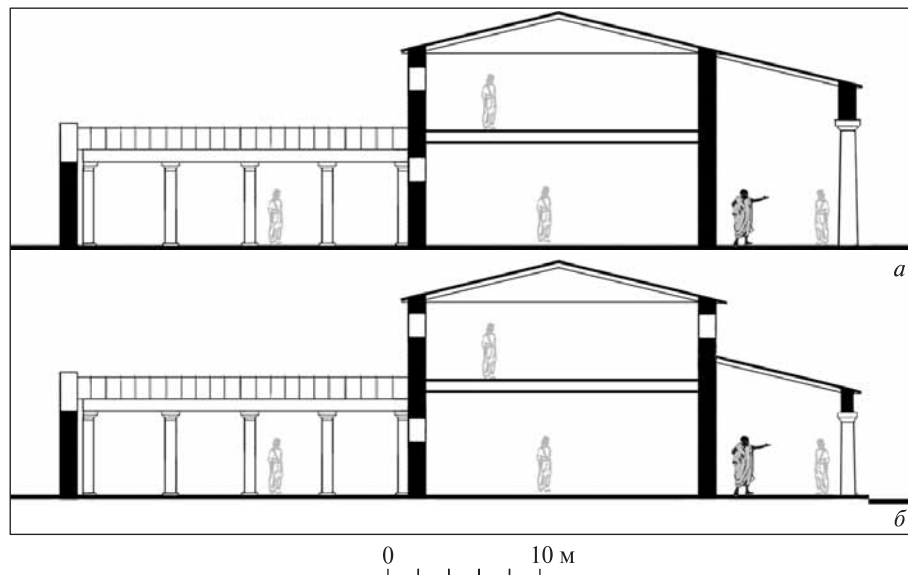

Рис. 6. Ольвія. Поперечний перетин східного та західного блоків дикастерія: *а* — варіант зі спільним двосхилим дахом над східним блоком; *б* — варіант з двосхилим дахом над приміщеннями «б» і «в» східного блоку та односхилим над східним портиком

тальна шарова підвалина I значніше посилені ніж бокові III і XXV, вірогіднішим є антовий варіант з 10 колонами. Висота антаблемента 1,05 м: архітрав 0,30 м, фриз 0,45 м, карниз 0,3 м (Vitruv., III, III, 1—6; IV, III, 4)¹⁰. Загальна висота портика від поверхні стилобата до верху карниза становитиме 5,25 м, а тильний край односхилої покрівлі над портиком буде розміщуватися на висоті 6,25—6,40 м (за 13—15° нахилу покрівлі: Крыжицкий 1971, с. 95).

Очевидно, це максимальний із можливих варіантів реконструкції висоти східного портика за розмірами. В цьому разі цілком можливо було перекрити спільною двосхилою покрівлею весь східний блок (з коньковим прогоном над приміщеннями «б» і «в») з висотою приміщень першого поверху порядку 3,5 м і другого — 2,6—2,9 м (рис. 6, *а*). Але відносна монументальність такого портика, враховуючи скромний характер інших споруд ольвійського теменоса, видається малоімовірною. Схоже, що в розрахунку висоти східного портика слід виходити із меншої висоти колони, співмірної висоті людини, в інтервалі 2,5—3,0 м¹¹. У зв'язку

із цим наголосимо, що знахідки барабанів колон і капітелей доричного ордера в Ольвії рідкісні, а їхні діаметри здебільшого суттєво менші за розрахункові — 0,5 м та менше (Буйських 1988, с. 52 и сл., рис. 1, 2; 2012, с. 304—305, рис. 28, 29). У такому разі над західними приміщеннями був двосхилий дах, а над східним портиком — односхилий (рис. 6, *б*).

У портику західного блоку розмір поперечного прольоту між тильною його стіною (шарова підвалина IX) і колонадою (шарова підвалина XI) становить приблизно 2,8 м, що, за Вітрувієм (Vitruv., VI, III, 7), визначало висоту колони. Виходячи із вказаної величини, фасадна сторона прямокутного в плані стовба дорівнювала 0,25—0,28 м. З погляду на аналогії, інтерколумнії в аттичному ордері становили 1,7—3,2 м (Крыжицкий 1971, с. 90). Тож крок стовбів за осями (2,6 м) приймаємо в межах вказаного інтервалу умовно. Відтак, для колонади завдовжки 10,5 м кількість стовбів становитиме три, висота спрощеного дерев'яного антаблемента — 0,30—0,35 м, а висота портика загалом від основи до карнизу — 3,1 м.

Намічена висота ордерів у портиках уможливує припустити й приблизну висоту пов'язаних з ними приміщень: порядку 3,5 м на першому поверсі та 2,6—2,9 м на другому в східному блоці та 2,8—3,1 м у західному та південному.

У цьому разі за довжини портика 23,5 м кількість колон в антовому варіанті портика сягатиме 11.

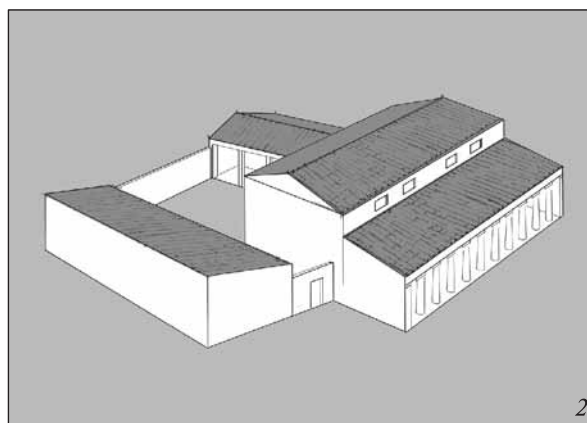
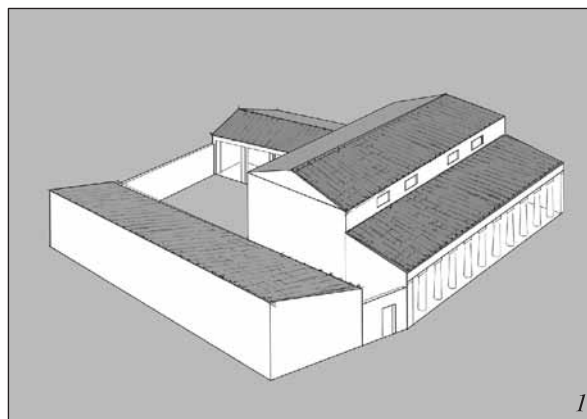
¹⁰ О.М. Карасьов припускав вісім колон (виходячи із довжини фасаду портика 30,8 м) за відстані між осями 3,35 м (Леви, Карасев 1961, с. 11—12). Але, від чого він відштовхувався, не зрозуміло.

¹¹ Згідно з Вітрувієм (Vitruv., III, III, 1—6; IV, III, 4), орієнтовні показники розмірів частин ордеру за висоти колони в 3,0 м становитимуть: нижній діаметр колони 0,43 м, висота антаблемента 0,63 м, інтерколумній 1,29 м, відстань між осями колон 1,72 м. У

Визначення кількості та напрямку схилів дахів. Виділення в плані трьох блоків критих приміщень зумовлювало облаштування трьох окремих дахів, що не перетиналися один з одним. Це дахи над приміщеннями східного, західного та південного блоків. Наявність другого поверху над двома приміщеннями східного блоку, значні розміри його приміщень і його виступ у плані на північ від західного блоку свідчать про більшу висоту приміщень східного блоку та відсутність стику між дахами критих приміщень обох блоків. Що ж до перекриття південної групи приміщень то на його окремішність указує ізольованість у плані від інших частин комплексу.

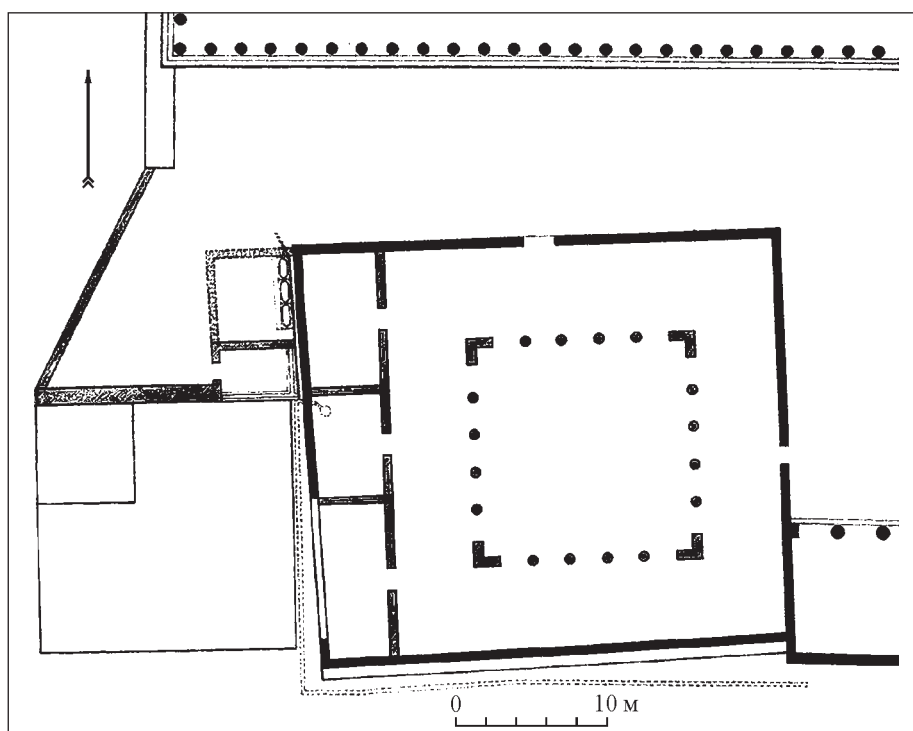
Можливі три варіанти конфігурації покрівлі над східним блоком. Перший, зважаючи на реконструкцію О.М. Карасьовим другого поверху над приміщеннями «б» і «в», передбачає спільний двосхилий дах над цим блоком зі стоками на схід і захід з коньком на стіні, зведений на шаровій підвалині II, або на головній поздовжній осі (північ—південь) двох західних приміщень. Цей варіант можливий, якщо збільшити висоту східного портика на метр з лишком порівняно з розрахованою нами верхньою межею для забезпечення прийнятної висоти приміщень «б» і «в» (у межах до 3,0 м).

Але вірогіднішим видається другий варіант, який припускав О.М. Карасьов, а саме, з двома окремими дахами (Леви 1985, с. 94): односхилий над східним портиком і двосхилий, розміщений вище, над приміщеннями «б» і «в». За

▲ *Рис. 7.* Ольвія. Загальний вигляд комплексу дикастерія з південного сходу. Реконструкція: 1 — варіант з розміщенням входу в західний і південний блоки в створі з колонадою східного блоку; 2 — те саме в створі з тильною стороною східного портика

▼ *Рис. 8.* Афіни. План гелієї елліністичного часу

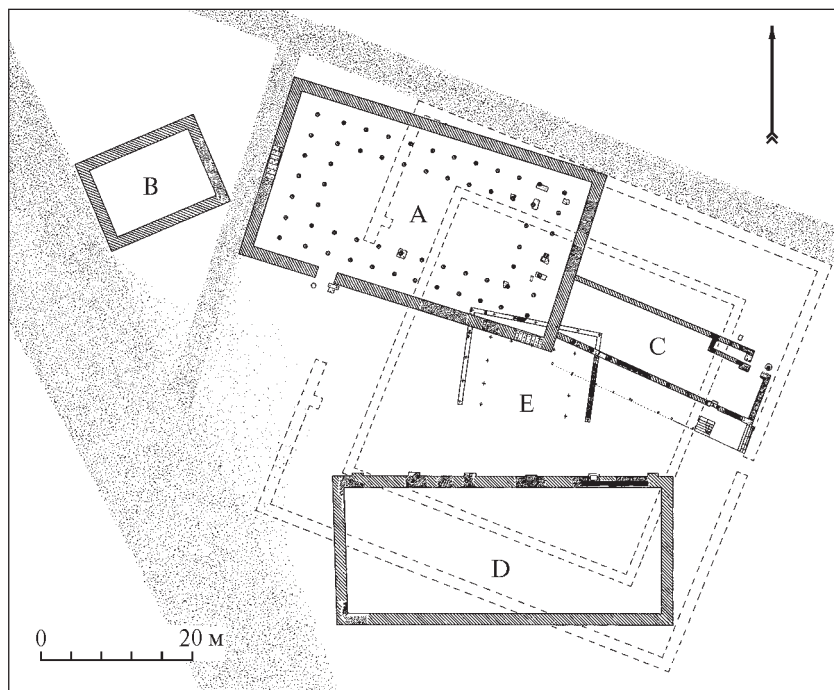

Рис. 9. Гелієя, будівлі А—D. Схематичний план, реконструкція (за: Voegehold et al. 1995)

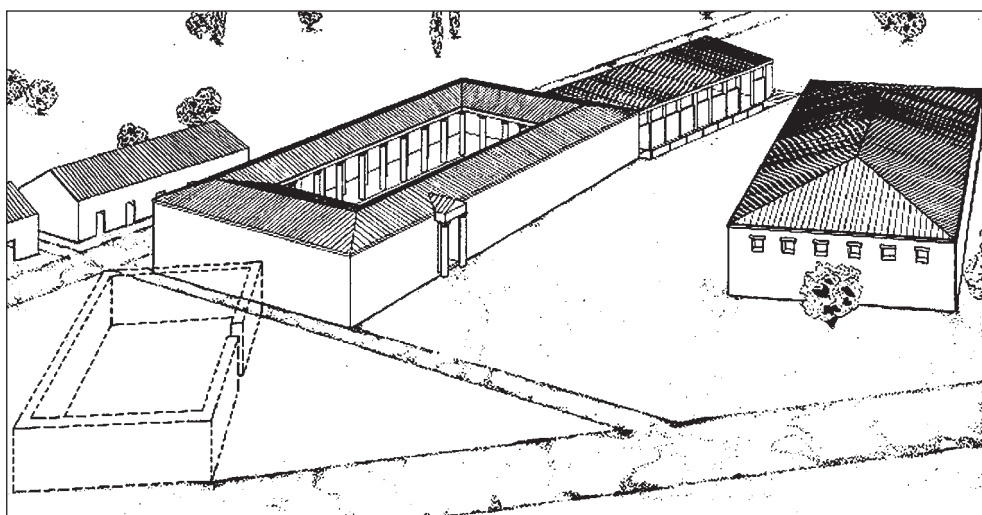

Рис. 10. Гелієя, будівлі А—D. Реконструкція об'ємів (за: Voegehold et al. 1995)

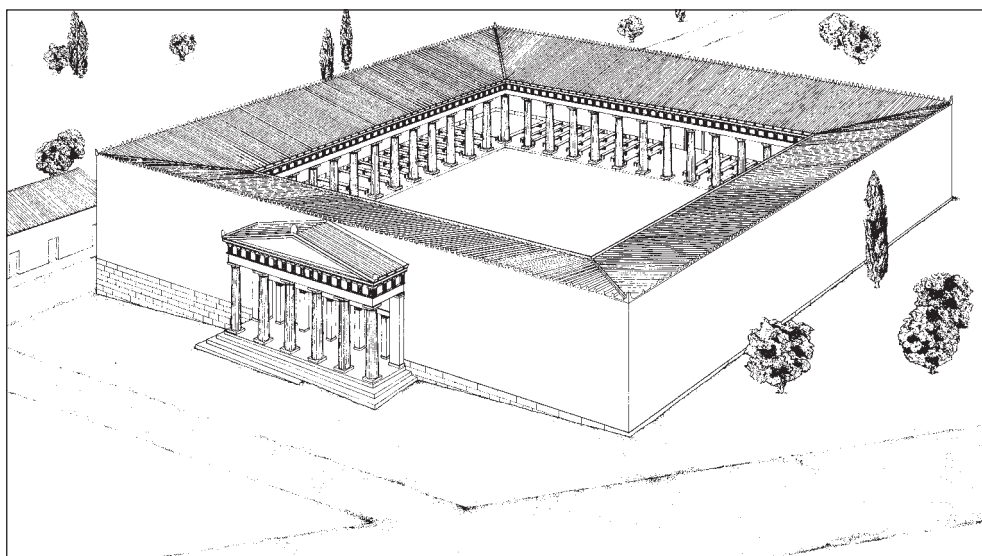

Рис. 11. Гелієя, Квадратный перистиль. Реконструкція (за: Voegehold et al. 1995)

цими двома варіантами, що сукупно становлять третій, можлива реконструкція покрівлі, виходячи із нашого припущення про наявність двору в приміщенні «в» і другого поверху тільки над приміщенням «б».

Дах над критими приміщеннями західного блоку був односхилий з нахилом на південь або двосхилий зі сторонами на північ і південь. Відсутність забудови на північ від цих приміщень і розташування на південь від них внутрішнього двору та навпаки — наявність забудови на захід і схід від них — указують на стік атмосферних опадів тільки в двох напрямках: на північ і південь.

Натомість покрівля над південним блоком була односхила із стоком на північ. Це зумовлено наявністю з півдня прилеглої забудови та відкритого проходу над водостоком на північ від критих приміщень.

Зважаючи на викладені міркування, найвірогіднішим видається варіант, за яким дикастерій розміщувався саме в східному блоці (рис. 7). Західний же блок і функціонально пов'язаний з ним південний мали допоміжний характер і були призначені для зовсім інших потреб якихось інших адміністративних споруд. Як уже наголошувалося, зважаючи на наявність вимостки на схід від приміщення «к», не виключено, що південний блок не доходив на сході до створу з колонадою східного портика і вхід до нього розміщувався в створі з тильним боком портика східного блоку.

Наостанок зупинимось на архітектурній аналогії ольвійському комплексу афінської гелієї. О.М. Карасьов убачав аналогії в таких складових як близькі за розмірами площі забудови, майже квадратна форма в плані та наявність великих дворів в обох спорудах.

Гелієя (ἡλιαία), за нинішнім визначенням Еакейон (рис. 4, а), зведена за оракулом Аполлона в Дельфах на початку V ст. до н. е., присвячена герою із Егіни Еаку, мала вигляд прямокутного відкритого двору із сторонами 26,5 × 31,0 м (Voegehold et al. 1965, p. 99—103, Fig. 2, 6). За реконструкцією припускається, що в елліністичний час двір був оточений перистилем з дахом над ним і додано три приміщення (рис. 8). У подальшому для судових цілей використовувалися, в хронологічному порядку, будівлі А—D, відкриті під стоею Аттала, Квадратний перистиль і система інших споруд (рис. 9; 10; 11; Voegehold et al. 1965, p. 104—113, III. 5, Fig. 7—10). Головним домінантним елементом цих будівель був внутрішній двір (або зал) без портиків (гелієя) або оточений перис-

тилем (гелієя в елліністичний час, будівлі А та Квадратний перистиль). Функція цих будівель була визначена не тільки за знахідками в шарі, що стосувалися судочинства, але й за виявленим *in situ* контейнером з отворами для бронзових бюлетенів присяжних засідателів (Msk. Camp II 2003, p. 35, Fig. 50, 51).

Як видно із здійсненого нами аналізу об'ємно-планувальної структури ольвійського комплексу, план афінських споруд суттєво відрізняється від структури ольвійського дикастерія, як його реконструював О.М. Карасьов. Це, по-перше, виділення блоків, наявність критих приміщень, що відділяли внутрішній двір від вхідного портика, складне планування та переважання критих приміщень, наявність зовнішнього портика, що охоплював увесь фасад східного блоку. Не співпадають з афінськими будівлями й варіанти планування окремих блоків. Виняток може становити запропонований нами варіант реконструкції з розміщенням дикастерія лише в східному блоці та двору на місці приміщення «б». Але це доволі приблизна аналогія. Тобто, за будь-якого варіанту реконструкції ольвійського дикастерія його план не має прямих аналогій у будівлях судів на Афінській агорі. Через це, з одного боку, зменшується ступінь достовірності визначення функції ольвійської споруди як дикастерія, але, з іншого, зростає вірогідність збереження тут планувальних особливостей, пов'язаних з судочинною практикою, що не вцілили в афінських будівлях. З погляду на складність судового процесу, про що відомо з античної традиції, зокрема для Афін елліністичного часу (Кудрявцева 2006, с. 218), цілком очікуваним видається складніше планування будівель суду, приміром, з боку влаштування кількості входів згідно з числом філ.

В Ольвії ж ми маємо три основні блоки, і вони такі різні в об'ємно-планувальному сенсі, що цілком закономірно складається враження не про одну, а три будівлі різного призначення¹². Через це навряд чи правомірною аналогією й за розмірами між цими об'єктами, тим паче, враховуючи розбіжності між кількістю населення в Афінах та Ольвії, де число мешканців могло сягати щонайбільше 14—21 тис. осіб (Крыжицкий 1985, с. 102).

У підсумку слід ще раз наголосити, що ні визначення функції аналізованої ольвійської будівлі, ні реконструкція її архітектурного вигляду

¹² Як уже зазначалося, не виключено, що може йтися і про три комплекси залежно від функціонального призначення приміщень 6, 7 і «к», розміщених в іншій планувальній сітці.

не є абсолютно достовірними. Та все ж і перше, і друге цілком припустиме, оскільки не виходить за межі можливостей археологічної інтерпретації супровідного матеріалу та умов його вияв-

лення, а також архітектурно-будівельної логіки античної доби, відображених в сумі накопичених знань, зокрема, в трактаті Вітрувія та вцілілих донині архітектурних об'єктах.

- Буйских А.В.* Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 51—71.
- Буйских А.В.* Каменные архитектурные детали из Ольвии (Общая стилистическая характеристика) // Архитектура Ольвийского полиса в реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012.
- Карасев А.Н.* Раскопки Ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // КСИА. — 1972. — **130**. — С. 35—44.
- Карасев А.Н., Леви Е.И.* Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960—1962 гг. // КСИА. — 1965. — **103**. — С. 80—93.
- Карасев А.Н., Леви Е.И.* Отчет о работах Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/12-д.
- Карасев А.Н., Леви Е.И.* Отчет о работах Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — 1969/17-с.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.). — К., 1971.
- Крыжицкий С.Д.* К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма. Мат-лы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982. — Тбилиси, 1985. — С. 95—103.
- Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985а.
- Крыжицкий С.Д.* Храм Аполлона Врача на Западном теменосе в Ольвии // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 170—190.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура Ольвии в графических реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Комплекс западных ворот Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 10—32.
- Кудрявцева Т.В.* Как афинские судьи распределялись по дикастериям // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. — СПб., 2006. — **5**. — С. 215—222.
- Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград, 1985.
- Леви Е.И., Карасев А.Н.* Отчет о работах Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1961 г. // НА ІА НАНУ. — 1961/10-е.
- Boegehold A.L. et al.* The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Equipment, Procedure and Testimonia. — Princeton, 1995 (Athenian Agora. — **28**).
- McK. Camp H.J.* The Athenian Agora. A Short Guide. — Athens, 2003.

Надійшла 30.09.2013

С.Д. Крыжицкий

ГРАФИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ОЛЬВИЙСКОГО ДИКАСТЕРИЯ (методические подходы к реконструкции античного архитектурного объекта неустановленного объемно-планировочного типа)

Одним из наиболее интересных и сложных для реконструкции архитектурных сооружений Ольвийской агоры является строительный комплекс, который был раскопан А.Н. Карасевым и Е.И. Леви в 1960—1969 гг. и определен ими как здание дикастерия. На основании полученных результатов А.Н. Карасев сделал краткие текстовые обоснования реконструкции нескольких основных элементов планировки и объемного решения дикастерия, однако без графического воплощения. Ряд позиций этого обоснования вызывает вопросы, требующие уточнения. Учитывая уникальность объемно-планировочной характеристики этого комплекса, есть основания еще раз вернуться к его реконструкции.

Идентификация этого сооружения (или, по нашему мнению, лишь его части) с судебным учреждением, учитывая его местоположение рядом с агорой, необычную планировку и сопровождающий материал, сомнений не вызывает. Иначе обстоит дело с реконструкцией объемно-планировочной структуры, аналогию которой А.Н. Карасев видел в афинской гелиее. Подход к реконструкции ольвийского сооружения, исходя из архитектурно-строительной логики и общих особенностей древнегреческой архитектуры, а не приблизительных аналогий, позволяет предложить иное решение.

Из намеченных А.Н. Карасевым четырех внешних границ ольвийского дикастерия, местоположение двух — южной и западной — по меньшей мере альтернативно. Судя по техническим различиям раскопанных конструкций всего комплекса, имеются основания выделить в нем три блока помещений — по сути, три здания. Восточный блок, который в комплексе явно выделялся монументальностью, доминировал в планировке и объемах и поэтому, скорее всего, являлся судебным. Два блока — западный и южный — имели второстепенный (вспомогательный или вообще функционально не связанный с восточным блоком) характер. Подчеркнем, что единственным

местом для устройства выхода-входа для западного и южного блоков являлось пространство между восточным блоком и крытыми помещениями южного блока. В этом месте проходил водосток из двора западного блока.

Над обоими западными помещениями восточного блока А.Н. Карасев предполагал наличие второго этажа, что вполне реально относительно южного помещения и сомнительно относительно северного.

Какие-либо предположения относительно реконструкции объемного решения помещений западного и южного блоков у А.Н. Карасева отсутствуют. По нашему мнению, есть основания предполагать наличие портика вдоль южной стороны северных помещений западного блока и устройство над ними двускатных кровель со стоком к северу и югу, а также односкатных кровель над помещениями южного блока со стоком к северу. Обоснованы примерные высоты помещений и конфигурация крыш над крытыми помещениями.

В отношении наличия ордера достаточно убедительно предположение А.Н. Карасева о наличии колоннады в восточном портике. По нашему мнению, этот портик, скорее всего, состоял из 10 или 12 колонн дорического ордера.

Обращаясь к судебным зданиям на Афинской агоре отметим, что основным доминирующим элементом этих сооружений являлся внутренний двор (или зал), не имевший портиков (гелиэя) либо окруженный перистилем (гелиэя в эллинистическое время, здание А, Квадратный перистиль). Ольвийский дикастерий в любом варианте его реконструкции принципиально отличается от афинских сооружений.

S.D. Kryzhytskyi

TO THE GRAPHIC RECONSTRUCTION OF OLBIAN DIKASTERION (Methodical Approaches to the Reconstruction of an Ancient Greek Architectural Object of Uncertain Space-and-planning Type)

A building structure excavated by O.M. Karasiov and E.I. Levi in 1960—1969 and defined by them as a dikasterion edifice is one of the most interesting and difficult to reconstruct. Based on the results obtained, O.M. Karasiov presented the brief text grounds for reconstruction of several main elements of planning and space solution of dikasterion, however, without a graphic realization. Taking into account a uniqueness of space-and-planning features of this structure, there are grounds to turn to its reconstruction again.

Identification of this structure (or on the authors' opinion, only of its part) with a tribunal does not raise doubts because of its location near agora, extraordinary planning, and accompanying material.

Diverse is a case of space-and-planning structure reconstruction, analogy of which O.M. Karasiov found in Athenian Heliiaia. An approach to Olbian building reconstruction allows the author to propose a different solution coming from logic of architecture and building and from general peculiarities in Ancient Greek architecture, but not from the approximate analogies.

From the four external borders of Olbian dikasterion outlined by O.M. Karasiov, the localization of two of them (southern and western) is at least alternative. Judging from technologic diversity of excavated structures of the whole assemblage, there is a reason to mark out three blocks of rooms or, in fact, three buildings in it. The eastern block, which highly distinguished in the assemblage because it was monumental, dominated in planning and capacity and owing to this fact should have been a court block. Two blocks, the western and the southern were of secondary importance (auxiliary or not functionally related with the eastern block at all). It should be highlighted that the only place where the entrance and exit could have been arranged was a space between the eastern block and roofed rooms of the southern block. A gutter from the yard of the western block extended there.

O.M. Karasiov supposed that there were second storeys above the both western rooms of the eastern blocks, which is quite real in case of the southern room and doubtful in case of the northern one.

There are no presumptions by O.M. Karasiov concerning the reconstruction of the capacity solution of the rooms in the western and southern blocks. In the author's opinion, there are reasons to suppose that there was a portico along the southern side of the northern rooms in the western block, that these rooms were covered by the gable roofs with drain towards the north and south, and also that the rooms of the southern block were covered with shed roofs with drain towards the north. Approximate heights of rooms and configurations of roofs above the roofed rooms are substantiated in the text.

Concerning the order availability, the supposition made by O.M. Karasiov about the colonnade in the eastern portico is quite persuasive. To the author's opinion, this portico should have consisted of 10 or 12 Doric order columns.

Turning to the tribunal buildings at Athenian agora the author notes that the main dominative element of these structures was an inner yard (or a hall) without porticoes (Heliiaia) or surrounded by peristyles (Heliiaia in the Hellenistic period, structure A, Square peristyle). Olbian dikasterion principally differs from the Athenian buildings in any version of its reconstruction.

СФІНКСИ БІЛЯ МАТЕРІ БОГІВ НА ТЕРАКОТАХ З ОЛЬВІЇ*

На прикладі трьох теракотових фігурок із зображенням Матері богів на троні елліністичного часу визначено нові для Ольвії елементи іконографії, а також розглянуто причини появи різних способів зображення атрибутів богині.

Ключові слова: Ольвія, елліністичний період, теракота, культ Матері богів (Кібели), сфінкс.

З Ольвії походять п'ять фрагментів двох ідентичних теракот, що представляють Матір богів на троні, прикрашеному фігурами сфінксів, ноги якої спираються на левеня¹. Від однієї статуетки вціліло три фрагменти — голова богині та бокові частини її трону (Русяєва А. 1972, рис. 2; 1979, рис. 50), від іншої — два, а саме, оздоблення трону та голова левеняти під ногою богині². Вони привертають увагу через наявність сфінксів в оздобленні лицьової сторони трону Матері богів. Спільні риси обох теракот та однакова глина свідчать, що їх було виготовлено в одній формі. Тобто, з великою вірогідністю можна припустити, що на обох теракотах було зображено такий важливий атрибут богині як *corona muralis*, вцілілий на фрагментах О-59/69—70, і не менш важливий — левеня під ногою, який зберігся на фрагментах О-59/1930 і б/н. Поєднання їх, а також зіставлення з традиційними зображеннями Матері богів цього періоду уможливило реконструкцію цього виступу (рис. 1; докл. див.: Шевченко 2013).

Стилістичні характеристики теракот дозволяють з великою вірогідністю припускати, що цей образ був створений в одному з античних центрів Малої Азії. Форма і чіткість деталей, особливо фігурно викладених складок краю гіматія, зачіски, круглих увігнутих сережок, самого обличчя, дуже нагадує зразки з Міріни та Аміса III—II ст. до н. е. (Higgings 1967, pl. 53, B, C, E; Besques 1971, pl. 103, a, c, e; 106, a, h). Але глина, з якої виготовлено статуетки, вказує на інші центри: грубі домішки кварцу та незнач-

ні слюди споріднюють теракоти із Західним Причорномор'ям.

Очевидно, що фігурки були імпортовані тоді, коли зображення Матері богів дедалі масовіше виготовляли в місцевих майстернях. У III ст. до н. е. в Ольвії усталився тип Матері богів на троні (Винницкая 1949, с. 134—136; Русяєва А. 1979, с. 101; 1982, с. 82). Безперечно, цей образ базувався на малоазійських зразках, на що неодноразово вказувалося та що засвідчують стилістичні та іконографічні його особливості. Але постає запитання, які саме впливи малоазійських центрів сприйняли ольвійські коропласти та користувачі їхньої продукції.

З-поміж стилістичних ознак дуже близькими до ольвійських є, по-перше, трактування деталей одягу богині; по-друге, наявність фігурних виступів на спинці трону у вигляді подвійних пальмет; по-третє, зображення спинки трону, що майже зливається зі спиною богині, а підлокітників — масивними тощо. Серед іконографічних рис вкажемо абсолютне переважання розміщення левеняти на колінах, рідше — під ногою богині, за майже повної відсутності зображень дорослих левів. У Греції останні зазвичай розташовувалися по одному або по два фронтально обабіч трону. Такий тип найприкметніший для коропластики Аттики й Беотії (Vermaseren 1982, р. 3—97, 123—135). Левів біля богині зображували також оберненими в різні боки (Vermaseren 1987, № 302; 1989, № 340, 359) або головами до трону (Vermaseren 1977, № 203, 340, 397), сидячи на підлокітнику, переважно під лівим ліктем богині (Schwertheim 1978, pl. CXCI—CXCIІ, № 17, 21; Vermaseren 1982, № 356; 1987, № 871; 1989, № 199, 372), навстоячки з богинею верхи (найпоширеніші в Єгипті: Vermaseren 1982, № 43; 1986, р. 3—11; такий екземпляр знайдено в Ольвії: Кобылина 1978, с. 35, № 9) або лежачи в ногах богині. Статуетки, на яких під ногами богині зображено дорослого лева, можна вважати винятками (Vermaseren 1982, № 457;

* Статтю підготовлено в межах проекту за стипендією Німецької служби академічних обмінів (DAAD) у 2013 р. на базі Євразійського відділення Німецького інституту археології.

¹ Висловлюю щирю вдячність А.С. Русяєвій за цінні поради.

² Матеріали з розкопок Л.М. Славіна 1959 р., що зберігаються у фондах ІА НАНУ (колекція 29).

1987, № 204; 1989, № 124). Найчастіше цей тип передбачав зображення левеняти і поширений здебільшого в Малій Азії (Vermaseren 1987, № 203, 442, 689, 700, 749; 1989, № 328, 329 etc.). У Північному Причорномор'ї небагато фігурок з левеням в ногах богині. З довізних найяскравіша статуетка з Аміса II ст. до н. е., виявлена у Мірмекії (Vermaseren 1989, № 59, pl. CXLIII). В Ольвії знайдені фрагменти таких теракот місцевого виготовлення. Однак, приміром, із сочень зображень Матері богів з ботроса на Східному теменосі лише на кількох левеня подане не на колінах, а під ногою богині (Леви 1985, с. 82—83, рис. 74, 2).

Крім загальної схеми, в якій ольвійський тип передбачав зображення тімпана в лівій руці та фіала в правій, можна вказати й на інші ознаки впливу Малої Азії на коропластику Ольвії. До традицій цього регіону ольвійські фігурки наближує також зображення тімпана на одній лінії зі спинкою трону, рідше — під незначним кутом до неї. На противагу цьому на аттичній малій і великій скульптурі тімпан зазвичай розташований строго перпендикулярно до спинки трону. В Ольвії Матір богів так зображували в мармурі (Русяєва А. 1972, с. 41—43; 1992, рис. 50; Русяєва М. 2006, с. 149, рис. 151, 152). Але й у цьому разі левеня вмістилося на колінах, а не біля трону, що традиційно для Аттики.

Так само найпоширенішим саме в Мізії й Троаді вказаного періоду було зображення фіала з круглим виступом по центру, від якого відходять лінії до країв. Таке оздоблення називають «у вигляді колеса», «омфала», «променів», «розети» та ін. (Русяєва А. 1982, с. 87; Bald Romano 1995, р. 24, тощо). Його подібність до форми патери спричинила вживання цієї назви стосовно фіала Матері богів (Vermaseren 1987, № 52 et al.). Очевидно, теракотові зображення імітували металеві фіали з канелюрами та круглим виступом посередині, які завозили зі сходу в період архаїки, а в Причорномор'ї вони відомі в V—IV ст. до н. е. (Культура... 1983, № 80, 477). За римського періоду такі фіали називали патерами. Культове призначення подібного керамічного фіала III ст. до н. е. підтверджується орнаментом з людських голів, розміщених по колу (Pisón et al. 2007, № 172). Висловлено припущення, що фіал у руках Матері богів міг символізувати приношення в ній плодів (Русяєва А. 1979, с. 104). Однак його форма була зручна для ритуалу узливання. Богів, що здійснюють узливання, зокрема й Матір богів, нерідко зображували з подібними канельовани-

Рис 1. Ольвія. Реконструкція зображення Матері богів, відтвореного за двома довізними теракотами

ми фіалами на червонофігурному посуді та в бронзі (Van Straten 1995, № 8; Кувшинова 2000, с. 223—224; Thesaurus... 2004, pl. 58—60, № 2b-33, 2b-39; Bowden 2010, fig. 62). Вони тримають посудину в правій руці та нерідко також сидять на троні (Vermaseren 1989, pl. LXXXIV, № 213; Thesaurus... 2004, № 2b-26, 2b-29). Гадаю, недоречно ставити запитання, на честь кого вони здійснювали узливання (Кувшинова 2000, с. 230). Найвірогідніше, такі сцени демонстрували, яких жертв і ритуалів очікувало від шанувальників саме зображене божество.

Сцени узливання відомі також на кам'яних рельєфах із зображенням Матері богів з античних центрів Малої Азії. Приміром, на багатьох зразках з Мізії біля правої руки богині розміщено олтар, а фіал в її руці — майже над ним, себто так, ніби богиня показана під час звершення ритуалу (Schwertheim 1978, pl. CXCIV, № 28—31; pl. CXCVIII, № 38, 41; Vermaseren 1987, № 285). На деяких рельєфах з Лідії праворуч богині розміщені шанувальники, які здійснюють узливання над олтарем, тримаючи фіал звичної для Матері богів форми (Schwertheim 1978, pl. CXCVIII, № 39; Vermaseren 1987, № 485). Ці сюжети, як і форма посудини, недвозначно свідчать про її використання для узливань у відправленні культу богині.

Рис. 2. Ольвія. Місцева фігурка із зображенням Матері богів (за А.С. Русаєвою)

Ольвійські теракоти Матері богів, безперечно, мали й певні особливості. На відміну від південніших античних центрів, де присутні дорослі леви (Vermaseren 1982; 1986; 1987), у нашому випадку переважали зображення левеняти, до того ж здебільшого на колінах богині. Не виключено, що це була данина архаїчній традиції, а, можливо, вона мала якесь релігійне підґрунтя, яке потребує окремого розгляду. Додамо, що в цей час в Ольвії Матір богів іноді іменували Фригійською матір'ю (Русяєва А. 1979, с. 104). У самій же Фригії цю богиню зображували майже завжди з дорослими левами обіруч. Як бачимо, в ольвійській іконографії така традиція майже не віддзеркалилася. Винятком є хіба-що дві знахідки: фрагмент мармурового рельєфу та світильник, але вже II ст. н. е. (IOSPE I, № 170; Kobylina 1976, № 12, pl. IX; Кобылина 1978, с. 72, № 17; Vermaseren 1989, № 516, 526, р. 152, 154). Ще однією місцевою традицією було переважання зображень подвійних виступів по обидва боки спинки трону,

тоді як в Малій Азії справа такий виступ найчастіше замінював піднятий тімпан. Звичайно ж, є й винятки з цих правил, тож важливо простежити, коли й через що вони з'являлися.

На розглянутих імпортованих статуетках близькою до ольвійської традиції є передача певних особливостей одягу богині та доданих виліплених вручну фіала та великого пальця правої руки (рис. 1). Незвичним для усталених місцевих фігурок є розміщення левеняти під ногами богині, зображення його з вишкіреною мордою, а також характерне оздоблення фронтальної сторони боковин трону. Щодо особливостей зображення лева, то практично на всіх зразках з Ольвії, незалежно від того, на колінах він чи в ногах, морда лева більше нагадує домашню тварину. Вишкірений лев з висолопленим язиком мав апотропеїчне значення. Розглянуте зображення має аналогії в Трої та особливо в Смірні (Thompson 1963, р. 78; Besques 1971, pl. 255, № D1311). І, нарешті, щодо оздоблення трону, то наявність сфінксів у його декорі унікальне для іконографії Матері богів в Ольвії.

Цей тип зображення богині був створений у Малій Азії в другій половині IV — на початку III ст. до н. е., що встановлено на основі стилістичних і технологічних особливостей (Шевченко 2013). А щоб відповісти на запитання, коли теракоти потрапили до Ольвії, розглянемо контекст знахідок. Тут слід наголосити, що користувачі цієї продукції, тобто шанувальники богині, були сусідами. Фрагменти фігурок знайдені в сусідніх будинках Е-1 і Е-10 уздовж Головної вулиці біля агори. Їх розділяв тільки будинок Е-3 (Славін 1963, с. 76—78, рис. 1; 1964, с. 197—214, рис. 1; 1975, с. 34; Крыжицкий 1971, с. 62—69, рис. 30, 51). Фрагменти однієї з теракот знайдено в південно-східному кутку будинку Е-1, перший будівельний період якого датують кінцем IV — серединою III ст. до н. е. Вхід до будинку Е-1 був із Західного провулку, а до будинку Е-10 — з Головної вулиці (Славін 1963, с. 77; Крыжицкий 1971, с. 118).

На дім Е-10, відомий як «будинок Агроты», увагу звертали не раз (Славін 1963, с. 86—88; 1964, с. 213—214; 1975, с. 6—11; Белецкий 1975, с. 92—97; Леви 1985, с. 31—32; Русяєва А. 2001, с. 45—46; 2005, с. 185.), що зумовлено комплексом культових зображень і напису там. П'ять з них, зокрема й два фрагменти аналізованої тут теракоти (рис. 1), пов'язані з культом Матері богів. Фрагменти теракоти знайдено в підвальному приміщенні α V—IV ст. до н. е. (Славін 1963, с. 86—87). Незважаючи на те, що

святилища в цьому будинку не раз були предметом зацікавлення, знахідки з нього аналізували вибірково. Найбільше уваги приділяли мармуровій статуетці Матері богів. Окрім того, в домашньому святилищі використовували олтарі й теракоти, зокрема й зображення цієї богині, фрагменти яких опубліковані частково (Славин 1968, с. 123; 1975, с. 7—9; Русяєва А. 1972, с. 39—41; 1979, с. 56—58, 110; 2005, с. 185—187). Та навіть такі дуже фрагментовані теракоти, як розглянуті тут, разом з іншими знахідками можуть дати певну інформацію не лише щодо окремого святилища, а й, можливо, тогочасного розвитку самого культу Матері богів в Ольвії.

Теракота з цього будинку була виготовлена в формі першою порівняно зі знайденою в будинку Е-1, про що свідчать незначна відмінність у розмірах, чіткості зображення та інші деталі. Але ж до Ольвії, як і на продаж загалом, вони потрапили одночасно, очевидно наприкінці IV — в першій половині III ст. до н. е. Власником будинку Е-10 був Агрота — жрець полісного культу й кількох домашніх святилищ на честь різних богів, нащадок відомого в полісі роду (Русяєва А. 2005, с. 187). Вірогідно, він мав якийсь зв'язок чи вплив на коропласса, який за зразком, знайденим у його будинку, пізніше виготовив подібну до довізної статуетку (рис. 2; інв. № О-75/АГД/112). Вона походить з ботроса біля святилища Гермеса та Афродіти на Західному теменосі та неодноразово публікувалася (Русяєва А. 1979, с. 106, рис. 51; 1982, с. 83, рис. 33; Культура... 1983, кат. № 176; Русяєва М. 2006, с. 154, рис. 158). Але повернутися до цієї теми змушують віднайдені аналогії, а заодно — й нова інтерпретація атрибутів богині, в першу чергу сфінксів, яких досі не помічали.

Схожість простежується за низкою ознак. Тут фронтальна частина боковин трону теж декорована, підніжжя має аналогічну будову і теж спирається на ніжки, стилізовані під лапи лева. Так само, як і на подібних малоазійських статуетках, які розглянемо далі, передано складки одягу (край гіматія спускається нижче колін, хітона — показаний щільними вертикальними брижами), а права нога на високій підосві сандалії випнута. Однак левеня вже розміщене на колінах, а гіматій вкриває фігурні виступи спинки трону. Крім того, стилістично зображення достатньо віддалене від розглядуваних двох фрагментованих теракот. Воно пізніше, хоча й наслідує раніший тип. Фігурку датовано першою половиною III ст. до н. е. Аналіз її сти-

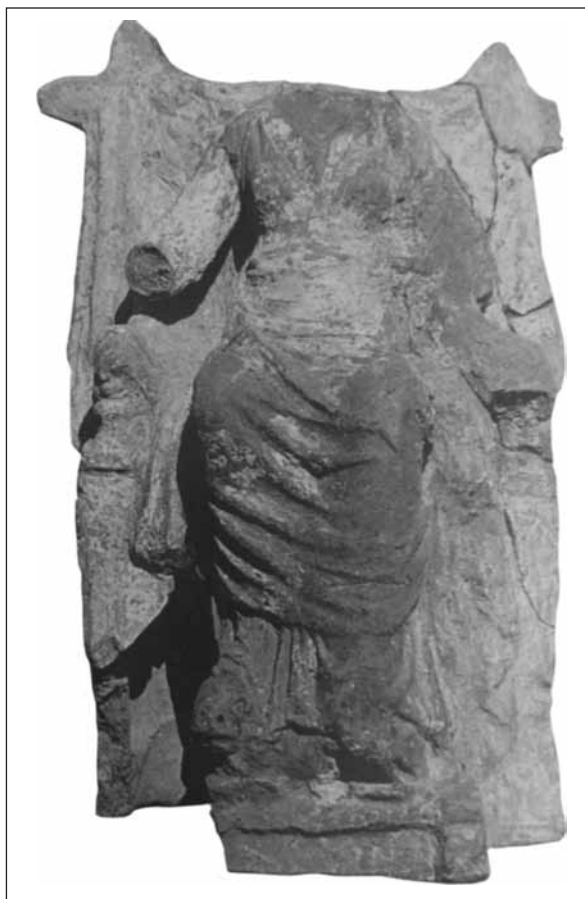

Рис 3. Фігурка Матері богів з Гордіона (за I. Bald Romano)

лістичних особливостей і технології виготовлення уможливив схилитися до верхньої межі запропонованої дати — середина III ст. до н. е. (Русяєва А. 1982, с. 83).

Довізна фігурка була трішки більша за місцеву. Висота правого підлокітника більша на 1,0 см, лівого — на 0,2 см. Технічні моменти тиражування теракот не раз докладно розглядали (Винницкая 1949, с. 46—47; Higgings 1967, р. 2—5; Ильина Т. 2008, с. 11—13). Кожна наступна статуетка, виготовлена у формі, знятій з імпортованої, була дещо менша за оригінал. Сама ж виготовлена матриця не завжди точно відповідала оригіналу, адже її доробляли, зважаючи на місцеві смаки, як у нашому разі.

Помітна відмінність у техніці передачі складок гіматія в нижній і верхній частинах ольвійської фігурки. Складається враження, що для матриці використали саме нижню частину довізної теракоти, а верхню майстер втілював по-своєму в дусі його часу. Тобто, привезений із Західного Причорномор'я зразок через декілька десятиліть, а можливо й півстоліття, був перероблений з погляду на смаки й уподобання місцевих шанувальників Матері богів.

Рис. 4. Фігурка Матері богів з Каллатіса (за M.J. Vermaseren)

Найсуттєвішою зміною видається зображення левеняти не в ногах, а на колінах богині.

Найближчою до реконструйованого типу, хоча й пізнішою, є фігурка, знайдена в Гордіоні (рис. 3). Через характерний склад глини автор публікації визначає місце її виготовлення широко — узбережжя Чорного моря, можливо Західне Причорномор'я, зокрема Каллатіс (Bald Romano 1995, № 60, р. 27, 80, pl. 19). Глина розглянутих імпортованих статуеток з Ольвії аналогічна та відрізняється лише за кольором. Тобто, їх могли виготовити в іншому центрі, але того ж регіону Еллади. Нещодавня публікація матеріалів зі святилища в Аполлонії дає зразки близьких за кольором і складом глини теракотових фігурок (Панайотова 2013).

Можна впевнено стверджувати, що коропласт, виготовляючи статуетку в одному із причорноморських центрів, що пізніше потрапила в Гордіон, був знайомий з таким само зображенням, яке привезли в Ольвію. На обох левеня лежить під ногами богині (хоча обернене в різні сторони). Також є певні паралелі у відтворенні одягу, хоча виріз біля шиї, рукави та система дра-

піровок на статуетці з Фригії подані дещо спрощено. Втім, під лівою рукою богині бачимо так само фігурно викладені складки. Так само показано, що гіматій тут, як і на ольвійській місцевій теракоті, вкриває спинку трону. Не виключено, що гіматій був розстелений і на розглядуваних довізних статуетках з Ольвії, а обидва майстри в причорноморських полісах зображували цю деталь однаково, маючи за зразок раніші теракоти. Фрагменти двох знайдено в Ольвії, але спинка їхнього трону не збереглася (рис. 1).

На статуетці, привезеній в Гордіон, не вціліли голова богині й атрибути в руках (рис. 3), тож важко здогадатися, чи вкривав гіматій також головний убір, як на ольвійських фігурках. Ще однією важливою деталлю є зображення сфінксів у декорі фронтальної частини трону. Автор публікації сумнівався в тому. Але, з погляду на віднайдені аналогії, можна впевнено атрибутувати цей мотив оздоблення. Інших елементів декору підлокітників на зразок ольвійських тут практично немає, за винятком горизонтального виступу під сфінксами. За стилістичними особливостями можна стверджувати, що фігурка пізніша. Та, як відомо, від створення певного типу до виготовлення конкретної теракоти могло минути навіть століття (Thompson 1963, р. 23).

Близька за часом до малоазійських теракот з Ольвії фігурка з Каллатіса IV—III ст. до н. е. (Bordenache 1960, р. 501, fig. 14; Vermaseren 1989, № 422, р. 125, pl. CI). Вона має деякі стилістичні ознаки, спільні для цих зображень (рис. 4): риси обличчя богині, оформлення зачіски неглибокими короткими лініями горизонтальними над чолом і вертикальними на пасмах, що спадають на плечі, а також різку передачу складок гіматія вниз. На статуетці з Каллатіса складки, що звисають під лівою рукою, не такі вишукані, як на ольвійських зразках. Відрізняється й зображення трону: він відокремлений від плечей богині, фігурні виступи майже круглі, а його фронтон не має декору, як і підлокітники та ослінчик під ногами. Виняток становить нерозбірливе на фото зображення в низькому рельєфі на бокових частинах трону під руками богині. Воно близьке до схематичної подачі сфінксів на ольвійських теракотах. На каллатійській фігурці левеня зображене на колінах богині, однак стилістично воно дуже близьке. Лев тут вишкірений з високопленим язиком. Таким чином, тип, імпортований з північно-західної Малої Азії, був утілений у той самий час у кількох центрах Західного Причорномор'я та в Ольвії.

Показова для реконструкції цього зображення ще одна фігурка з Гордіона (Vermaseren 1987, № 52, pl. VIII, IX; Bald Romano 1995, № 52, p. 24–25). Вона вирізняється стилістичними особливостями, через що її датують кінцем III — початком II ст. до н. е. (рис. 5). Тут спинка трону, як і на статуетці з Каллатіса, відділена від спини богині та має округлі виступи, а левеня відсутнє. Однак спільні риси відіграють свою роль: сфінкси на підлокітниках, а також підніжжя трону, позначене товстим поперечним брусом, профільованим у випадку нашої теракоти або простим, як на гордіонській знахідці, вкладеним на лапи лева з чітко проробленими фалангами.

Однаково зображено й ліву руку богині — зверху на тімпані. Цю деталь фігурки з Гордіона назвали рідкісною, адже зазвичай богиня підтримує тімпан знизу (Thompson 1963, p. 78; Nankov 2007, p. 50). Винятки трапляються в скульптурі римського періоду (NYU. 1907, pl. XIII, № 333). Можна сказати, що для Ольвії такий спосіб зображень не був рідкістю (Леви 1970, с. 44, № 18, табл. 17, 2; Русяєва А. 1972, с. 38, рис. 1, 4). Не виключено, що причиною того була рання поява в місті довізних фігурок цього зразка, які дали поштовх для розвитку власних образів на основі композиційної схеми, що передбачала певну позицію рук богині. Подібні теракоти виготовляли в Ольвії. На одній з них, як і на статуетці з Гордіона, тімпан зображений перпендикулярно до спинки трону³. Таке розташування було звичніше для Аттики, на що вже вказувалося. Через фрагментарність невідомо, як зображували тімпан на розглянутих двох довізних теракотах з Ольвії, можливо, теж перпендикулярно, а, може, й навскоси, як скопіював місцевий короласт, автор вцілілої теракоти (рис. 2).

Фігурка з Гордіона пізніша, ніж завезені в Ольвію. Тобто, певний тип зображення Матері богів, що побутував в Малій Азії, змінювався залежно від часу та місця його наслідування. Спочатку був створений малоазійський взірець, два екземпляри якого виготовили в Західному Причорномор'ї та доправили до Ольвії (рис. 1). На ньому богиня спирається ногою на левеня. Приблизно тоді ж інший варіант цієї сцени — з левеням на колінах — потрапив до Каллатіса (рис. 4). Пізніше левеня могли продовжувати зображувати в ногах, але

Рис. 5. Фігурка Матері богів з Гордіона (за M.J. Vermaseren)

головною в інший бік, як на фігурці з Західного Причорномор'я, що опинилася в малоазійському Гордіоні (рис. 3), або без цієї деталі, як на пергамській теракоті з Гордіона (рис. 5), а могли подавати на колінах богині, як на місцевій ольвійській фігурці (рис. 2).

Слід погодитися, що зменшення уваги до зображення лева було пов'язане з концентрацією уваги на атрибутах богині. Та навряд чи прийнятним є трактування левеняти під її ногами як знецінення його значення в культі Матері богів (Thompson 1963, p. 77). Навпаки, попирання його ногами, а на деяких зразках навіть не левеняти, а дорослої тварини мало свою специфічну символіку, що потребує окремого розгляду.

Леви та сфінкси часто фігурували в культових зображеннях догрецьких держав Малої Азії. Зображення сфінкса з піднятими догори й вигнутими крильми типове для палацового стилю імперії Ахеменідів (Rehm 2010, p. 167,

³ Оpubлікована в прорисовці (Русяєва А. 1972, с. 38, рис. 1, 4) та з описом і фото, де враховано ще один вцілілий фрагмент (Шевченко 2012, с. 76–77, рис. 2).

fig. 3), до якої до елліністичного часу входили античні міста цього регіону. В Давній Греції сфінкси й інші крилаті істоти з такими «неприродними» крильми зображували в архаїчний період. У такому вигляді ця міфологічна істота постає на знайдених в Ольвії теракотах. Зображення лева з вишкіреною пащею також близькі до архаїчних зразків і перських традицій (Rehm 2010). Сфінкси на підлокіттях трону нагадують відомі з архаїки типи зображень у вазописі (Шауб 1979; Simon 1981, S. 46, № VI; Ильина Ю. 2008), аттичній скульптурі, прикрасах, пізніше — на монетах низки полісів (Скржинская 2010, с. 215—217).

У Кізіку, де культ Матері богів спостерігав Анахарсіс (Herod. IV, 76), сфінкса на монетах теж зображували по-різному. З піднятими та вигнутими крильми він представлений стоячи на чотирьох лапах або сидячи (Клады... 2006, табл. I, II, № 9, 10, 52, 53), хоча зображували сфінкса й з опущеними крильми (там само, табл. VI, № 98). В Ольвії знайдено такі монети 330 р. до н. е. — часу, що передував виготовленню аналізованих теракот (Карышковский 2003, с. 302—303). Кізік вважається чи не найважливішим центром містеріального культу Матері богів (Bowden 2010, р. 87). Тож зображення сфінкса на його монетах могло бути пов'язане не лише з запозиченням із хіоського карбування та не обов'язково з Діонісом (Клады... 2006, с. 16), а з ушануванням саме цієї богині.

Різнманітні зображення сфінксів як окремих фігурок або у вигляді фігурного посуду архаїчного та класичного періодів відомі, зокрема, й у Північному Причорномор'ї (Winter 1903, S. 229—230; Фармаковский 1921, с. 37; Simon 1981, S. 125, № XXXVIII). Більшість з них пов'язані з некрополем. Але в нашому випадку зосередимося на зображеннях цих міфічних істот у контексті культу Матері богів.

Сфінкси в оздобленні трону Матері богів є на кількох аттичних кам'яних рельєфах (Collignon 1883, р. 231, fig. 88; Vermaseren 1982, № 409). Однак тут трон представлений у профіль і прикрашений зовсім інакшим орнаментом. Підлокітники у вигляді тонкої перекладкини спираються на мініатюрну фігурку сфінкса. Традиційно для Аттики зображено дорослого лева біля трону, тімпан — перпендикулярно до спинки трону. В зріст богині показані Кора-Персефона та Гермес в одному випадку та група шанувальників — в іншому. Стиль зображення сфінкса теж відрізняється — в нього довгі опущені крила, однак він розміщений ідентично: на фронтоні трону під підлокітником.

Сфінкс із крильми, вигнутими в архаїчній манері, сидить під перекладиною підлокітника монументального зображення Матері богів з Пантікапея, що зберігається в Ермітажі (Саверкина 1986, с. 128—130, № 53). Воно пізніше — римського часу, але виготовлене за зразком статуї останньої чверті V ст. до н. е. Про те, що вона походила з Аттики, крім стилістичних ознак, свідчить зображення основного атрибута — лева у вигляді дорослої тварини, що стоїть біля трону богині, а тімпана — перпендикулярно до спинки трону, хоча розміщення останнього притуленим до нижньої частини трону незвичне, що зазначено в публікаціях (Кобылина 1978, с. 33; Саверкина 1986, с. 130). Однак досі не акцентувалася увага на зображенні сфінксів на підлокітниках трону. Вказівку на те, що відбита права рука богині первинно спиралася на голову лева, що стоїть біля трону, навряд чи можна прийняти (Ашик 1849, с. 51; Саверкина 1986, с. 130). Як видно з аналогій, вона спиралася на перекладину трону, під якою розміщувався невеличкий сфінкс. Уціліли його передні лапи та частина торса. Сфінкса біля правої руки богині ні на прорисовці, ні на фото не видно (Ашик 1849, рис. XCIX; Максимова, Наливкина 1953, с. 306, рис. 17; Кобылина 1978, рис. 5; Саверкина 1986, № 53; Vermaseren 1989, № 585, pl. CXLII). Від сфінкса біля лівої руки вцілів торс і передні лапи, що деякі дослідники вважають головою барана (Русяева М. 2013, с. 412). Насправді огляд скульптури в Державному Ермітажі переконує, що первинно фігурки сфінксів поєднували перекладину підлокітника та сам підлокітник трону, як на аттичних рельєфах (див.: Vermaseren 1982, № 409; Collignon 1883, р. 229—231, fig. 88). Помічено також такі деталі: лише сфінкс під лівою рукою богині був зображений сидячи, інший (майже повністю оббитий разом з перекладиною підлокітника) — лежачи з піднятою головою. Тобто, тільки перший аналогічний тим, що зображені на теракоті Матері богів з Ольвії.

На відміну від ольвійських теракот на монументальній скульптурі з Пантікапея, крім розміщення атрибутів богині, відсутній профільований декор фронтальної частини трону. Орнамент боковин трону різниться також на кам'яному рельєфі з Мізії (Schwertheim 1978, pl. CXVIII, № 40). Тут, як і на аттичних зображеннях в рельєфі та великій скульптурі, сфінкси підпирають верхню перекладину підлокітника, а на ольвійських теракотах фігурки міфічних істот розміщені безпосередньо під руками богині.

У скульптурі малих форм близькі за стилем зображення сфінкси на підлокітниках трону

Рис. 6. Карта знахідок зображень Матері богів зі сфінксами

Матері богів маємо на вказаній статуетці з Фрігії (рис. 5) і напівоголеної богині класичного періоду з Фів (Winter 1903, S. 88, № 5; Vermaseren 1987, № 52, pl. VIII, IX; Bald Romano 1995, p. 24—25, № 52, pl. 15, 16). На обох теракотах вони подані як окремі фігурки, а не як декор її трону. Крила цих істот на фригійському зразку опущені, а на фіванському — підняті догори та заокруглені, що відповідає типу зображень, знайдених в Ольвії. На цих статуетках боковини трону не декоровані на відміну від ольвійських, де сфінкси вплетені в розкішне різьблення на фронтонах. Однак теракоти із Фів навряд чи можуть бути аналогією, оскільки богиня, зображена без атрибутів, з рухомими руками, найвірогідніше, не втілює Матір богів. У цьому разі слушно говорити про значення сфінксів як охоронців міста Фіви, пов'язаного із міфом про них.

Великі, розміщені обабіч трону богині без атрибутів, фактично на місці левів Матері богів, сфінкси відомі в кіпрській теракоті (Winter 1903, S. 90, № 4). Такими ж, але з оберненими в профіль головами до богині, вони зображені на кам'яному рельєфі IV ст. до н. е. з Лідії (Vermaseren 1987, № 450). Їхні крила підняті догори, так само як на декорі трону розглянутих теракот. Тут Мати богів з атрибутами в руках представлена стоячи між ними, поруч — фігура Гермеса. Логічно було б припустити, що останній тип зображень з часом змінювався в бік декоративного значення сфінксів. Тобто, первинно великі зображення сфінксів біля богині зменшилися до розмірів пташенят, що сидять на підлокітниках і нарешті стали частиною їх декору. Територіально така еволюція могла йти з півдня на північ — Кіпр, Лідія, за-

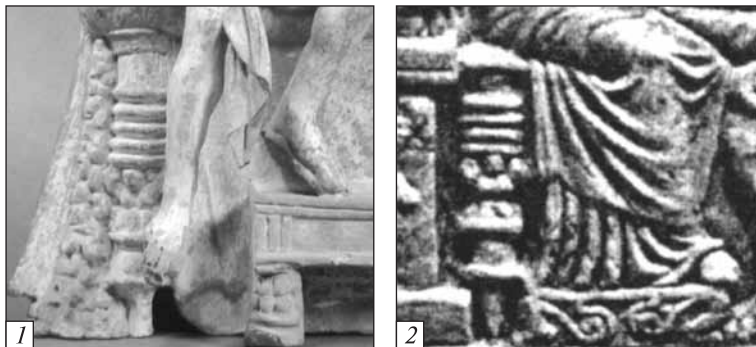

Рис. 7. Оздоблення ложа в багатофігурних композиціях: 1 — фрагмент теракоти з Міріни (за S. Besques); 2 — фрагмент вотивного рельєфу із Ольвії (за А.С. Русяєвою)

хідна частина Малої Азії, а надалі в північно-західному напрямку, де були виготовлені зразки теракот, що набули розвитку в Західному Причорномор'ї та Ольвії (рис. 6).

З цієї схеми випадає зразок з Гордіона (рис. 5), адже він датується дещо пізніше за ольвійські. В останній публікації цієї теракоти вказано, що вона виготовлена в пергамській формі (Bald Romano 1995, р. 24—25, № 52). Автор пов'язує її особливості з близькістю Пергаму до важливого центру вшановування Матері богів — Песінунта — і датує її кінцем III — початком II ст. до н. е. Одяг богині, зокрема широкий виріз на шиї, був особливо прикметний для останньої чверті III ст. до н. е. (Thompson 1963, р. 36). Навіть якщо схилитися до нижньої межі дати статуетки, ольвійські довгі теракоти були виготовлені майже на століття раніше. Очевидно, автор пергамського витвору орієнтувався на зразки, близькі до кіпріотського та фіванського. Не лише наявність сфінксів, а й форма фігурних виступів на спинці трону та згадана відокремленість фігури богині від трону повторена в цій теракоті. Тож зображення сфінксів як окремих постатей на теракоті, знайдений в Гордіоні, могло бути результатом наслідування давніших прототипів. У будь-якому разі сфінкси в культі Матері богів мали давні корені та свою символіку.

Попри те, що сфінксів досі не помічали на зображеннях Матері богів з Ольвії, ольвійські короласти були знайомі з цими атрибутами богині. Очевидно, що майстри орієнтувалися на малоазійську елліністичну традицію, хоча в Ольвії в архаїчний період вже були відомі зображення сфінксів поруч з богинею. Йдеться про покритишки алебастрових ваз, знайдених у некрополі. На них богиня, що сидить на троні, оточена кіньми, левами, мавпами й сфінксами. В цих знахідках теж вбачають подібність до малоазійських зразків (Фармаковский 1914, с. 18—23; Русяева А. 1979, с. 101—102). Крила сфінксів так само загнуті догори. Ще одна

ваза має ніжки у вигляді сфінксів, хоча їх зображено в іншій манері (Фармаковский 1914, табл. III, VIII, рис. 8).

Вдалося знайти аналогії і розкішному оздобленню трону з фігурками сфінксів (рис. 7, 1). Так само, як на теракотах з Ольвії, прикрашено меблі на відомій фігурці з Міріни другої половини II ст. до н. е. із зображенням напівголого юнака та закутаної в гіматії дівчини (Higgings 1967, pl. 54A; Besques 1994, № 90). У цьому разі це ложе, ніжки якого теж декоровані округлими горизонтальними виступами, між якими розміщені рельєфні зображення сфінксів з піднятими крильми. Біля ложа стоїть низький ослін, показаний, як і на ольвійській теракоті Матері богів, поперечним профільованим брусом, покладеним на стилізовані лапи лева з чітко проробленими фалангами. Зображення на цій теракоті одягненої жінки та оголеного юнака видається далеким від культу Матері богів, але близьким до уявлень про життя після смерті. Не лише сфінкси, а й сам сюжет наближення оголеного, а, отже, пов'язаного зі світом богів і героїв юнака до закутаної в драпіровки жінки (образ, що найчастіше постає на надгробках та інших зображеннях, пов'язаних з поховальним культом), можна назвати звичним для теми поховання та героїзації померлих що в теракоті, що особливо в вазописі.

Оздоблення бокових частин меблів характерними горизонтальними виступами втілено й на пізньоелліністичних теракотах з Міріни, хоча там декор значно простіший і вже не містить міфологічних образів. Він прикрашає ложе з симпозіастами (Winter 1903, S. 197, № 3, 4; Schneidel-Lengyel 1936, № 84; Besques 1986, pl. 49, № D/E 3608). Дещо раніше виготовлені теракоти з Пергаму, від яких уціліли лише декоративні елементи меблів з добре проробленими зображеннями, можливо, теж сфінксів (Törperwein 1976, № 593, 594, Taf. 85). Не виключено, що вони також були частинами сцен симпозіастів. Нечітке зображення, хоча в об-

рисах схоже на сфінкса, відоме на ніжці лежаще одного симпозиаста з Малої Азії (Winter 1903, S. 195, № 4).

Варто наголосити, що в такий спосіб, напівлежачи під час бенкету, найчастіше зображували богів і героїв. Зокрема, у вигляді симпозиаста зображено Прихильного Героя на ольвійському мармуровому рельєфі III ст. до н. е. (рис. 7, 2), присвяченого колегією ситонів (Русяева А. 1992, с. 74, рис. 21; 2005, с. 202—203; Van Straten 1995, № 108). Ця відома стела наводиться як приклад, оскільки лежить тут теж декорована на зразок розглянутих теракот. Її нижня фактично ідентична фігурці з Міріни. В її оформленні використано лише одне зображення сфінкса, а низ дуже звужено. Це відрізняється від декору трону Матері богів, де на довизній теракоті маємо по два сфінкси на кожній стороні, а на ольвійській — по три.

Таким чином зображували, можливо, дерев'яні меблі, прикрашені різьбленням, в якому іноді використовували образ сфінкса. Але напевно чи постаті сфінксів на елліністичних фігурках Матері богів то був просто популярний на той час декор інтер'єру. За словами М. Коліньйона, наявність сфінкса одразу визначає сенс усієї сцени (Collignon 1883, р. 40). Окрім того, йдеться про меблі, які використовували в культах, у нашому разі — про трон богині. І якщо трон Матері богів уявляли саме таким або повторювали за зразками великої скульптури, то для того були певні передумови. Очевидно, вони полягали в хтонічному аспекті уявлень про цю богиню, тим паче, що сфінкси можуть бути представлені окремими фігурками біля Матері богів, що ілюструють згадані зображення з Малої Азії. Присутність провідника душ померлих Гермеса на одному з них, знайденому в Лідії, напевно вказує на зв'язок сюжету з уявленнями про потойбічний світ.

Значення цих міфологічних постатей майже не змінювалося від часу, коли греки запозичили їх (Dessene 1957, р. 175—177). Сфінкси, найперше відомі еллінам як стражі фіванських воріт, що вбивають юнаків, у культі Матері богів, очевидно, теж були апотропеїчними символами. Однак окремі літературні та епіграфічні свідчення ілюструють уявлення про сфінксів як супутників Аїда або як втілення душ померлих (Hesiod. Theog., 326; Eur. Phoen., 810, 1019-20; Aesch. Sept., 539, 776; див.: Фармаковский 1921, с. 38; Шауб 1979, с. 65; Скржинская 2010, с. 215). Тобто, із зображеннями сфінксів біля Матері богів були пов'язані уявлення про смерть і потойбічний світ.

Не виключено, що були й формальні причини того, чому образ сфінкса почали використовувати в культі Матері богів. Як відомо, ця істота мала голову жінки, крила орла, хвіст бика, а лапи й тіло — лева. Останній персонаж був невід'ємним супутником володарки звірів. Біля Матері богів сфінкс не витіснив лева і навіть не став її атрибутом. У релігіях попередніх епох, від яких цей образ успадкували греки, сфінкс і лев співіснували, а не замінювали один одного (Dessene 1957, р. 178). Тож, вірогідно, в присутності цього чудовиська біля богині відіграли роль не формальні, а сутнісні чинники. В конкретних сюжетах, зокрема у вазописі, це ніби ілюструє події чи образи, які нагадують про світ мертвих або відбуваються в ньому. Очевидно, сфінкси біля Матері богів позначають її зв'язок з потойбічним світом. Не відкидаючи думки про апотропеїчне значення зображень цих істот (Фармаковский 1921, с. 39; Скржинская 2009, с. 15), слід підкреслити, що їх захист найбільше зводився до охорони від *«зла, що йде від потойбічного світу»* (Шауб 1979, с. 65). Ці чудовиська, яких грецькі поети називали «душогубами», «собаками Аїда» та ін., сидючи обабіч трону Матері богів, доповнювали її образ як володарки потойбічного світу.

Гадаю, хтонічна сторона культу богині напевно пов'язана з містеріальним культом. Містерії на честь Матері богів беруть свій початок саме в Малій Азії та в багатьох містах побутовували паралельно з полісним культом (Collignon 1983, р. 228; Gasparro 1985, р. 20—26; Bowden 2010, р. 83—88). Про такі культу в Ольвії відомо з літературних джерел (Herod. IV, 76). Анахарсіс відправляв цей культ у Гілеї. Локалізація цього святилища проблематична, однак напевно відомо, що до першої половини IV ст. до н. е. воно входило до володінь поліса (Русяева А. 1979, с. 112; 1992, с. 145; 2005, с. 154—155). Але містерії на честь Матері богів не були прив'язані до конкретного місця, їх могли продовжувати на іншій території. В той же час в Ольвії діяло полісне святилище богині, скромне порівняно з іншими, зате найбільше за територією (Русяева А. 2006, с. 21—22).

Таким чином, Матір богів на ольвійських зображеннях мала кілька апотропеїчних символів. Одним із них був лев з вишкіреною мордою, а іншим — сфінкси, що вдалося встановити завдяки аналізу двох довизних і місцевих теракот. Це дозволяє під новим кутом розглянути характер культу богині. Охорона, яку символізували її атрибути, стосувалася уявлень про світ померлих. Богиня ж, зберігаючи спо-

кій на обличчі, тримає звичні тімпан і фіал, демонструючи своїм адорантам, як її слід вшановувати. Гучні звуки тімпана та нестримні танці, що асоціювалися з такою музикою, також нагадують про містеріальні культу. Фіал, зважаючи на його форму, використовувався для узливань на честь богині.

Дві статуетки з такими зображеннями богині були виготовлені в одній формі в Західному Причорномор'ї за зразком, створеним у Малій Азії в другій половині IV — на початку III ст. до н. е. За цими фігурками в Ольвії в середині III ст. до н. е. було виготовлено форму, а в ній — теракоту, знайдену в ботросі полісного святилища. Зважаючи на місцеві вподобання, до неї було внесено певні корективи, а саме, змінено риси обличчя, а також розміщення левеняти. Тоді лев з вишкіреною мордою під ногами богині перетворився на мирну домашню тварину на її колінах. Автор нового образу поділяв необхідність участі сфінксів у цьому сюжеті, тож їхні майже стерті після виготовлення форми образи він прокреслив по сирій глині. Ці технічні моменти вказують, що для шанувальників Матері богів в Ольвії особливості культу малоазійських античних центрів були близькими. Йдеться про уявлення про зв'язок

богині з поховальним культом і потойбічним світом. Ці уявлення коригувалися відповідно до тогочасної ситуації в культовому житті поліса, а також окремих релігійних об'єднань і родин.

В елліністичний період продовжувало діяти полісне святилище на честь Матері богів, відбувалися містерії в межах певного кола учасників, а також богиню вшановували в багатьох домашніх святилищах. Гуманніший образ богині з левеням на колінах масово тиражували в той час. Такою є розглянута фігурка місцевого виготовлення, знайдена в ботросі. До святилища в дар богині її приніс, вірогідно, простий мешканець поліса. Дорожчі імпортовані теракоти зберігалися в домашніх святилищах заможних мешканців району агори.

Можна припустити, що богиня саме в такому образі, з левеням у ногах і сфінксами на троні, зацікавила цих шанувальників через відповідні релігійні уявлення, які вони поділяли. Не виключено, що вони були учасниками містеріальних культів. Також можна припустити, що хтось із мешканців цих сусідніх будинків займався виготовленням теракот або був знайомий з коро-пластом, який за зразком довізних вотивів, очевидно через кілька десятиліть, розробив власне зображення Матері богів.

Ашик А. Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами. — Одесса, 1849. — Ч. III.

Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг. // Ольвия. — К., 1975. — С. 92—117.

Винницкая Г.Г. Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника. Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1949.

Ильина Т.А. Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории. — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 2008.

Ильина Ю.И. Изображение сфинкса на хиосских кубках // Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху. — СПб., 2008. — С. 30—36.

Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003.

Клады античных монет / М.Г. Амбразон, Н.А. Фролова, А.В. Куликов и др. — К., 2006. — Т. I.

Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. — М., 1978.

Крыжицкий С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.). — К., 1971.

Кувшинова Е.Н. К вопросу об изображении возливающих богов в античном искусстве // Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней. — М., 2000. — С. 223—230.

Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху. Каталог. Выставка из собраний музеев Болгарии, Румынии и Советского Союза. — М., 1983.

Леви Е.И. Описание терракот теменоса // САИ. — 1970 — Вып. Г1-11. — Ч. I. — С. 42—49.

Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.

Максимова М.И., Наливкина М.А. Скульптура // Античные города Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 279—324.

Панайотова К.М. О культе Деметры и Персефоны в Аполлонии Понтийской // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Мат-лы Междун. науч. конф. — СПб., 2013. — С. 561—567.

Русяева А.С. Культ Кібели в Ольвії // Археологія. — 1972. — 7. — С. 35—45.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.

Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.

Русяева А.С. Домашні святилища і культу в античних містах Північного Причорномор'я VI—II ст. до н. е. // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 41—51.

- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
- Русяева А.С. Святилища и их структура // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 16—32.
- Русяева М.В. Скульптура и терракоты // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 147—157 (МАИЭТ. — Supplementum. 2).
- Русяева М.В. Иконография Кибелы в скульптуре античных государств Северного Причерноморья // Боспорские чтения. — 2013. — XIV. — С. 409—414.
- Саверкина И.И. Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа. Оригиналы и римские копии. Каталог. — Л., 1986.
- Скржинская М.В. Женские миксантропические существа на памятниках искусства, найденных на Боспоре // БФ. — 2009. — С. 92—96.
- Скржинская М.В. Фантастические существа в культуре, искусстве и религии античных государств Северного Причерноморья // БИ. — 2010. — XXIV. — С. 193—290.
- Славин Л.М. Західна сторона ольвійської агори // Археологія. — 1963. — XV. — С. 71—94.
- Славин Л.М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М., 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М. Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К., 1968. — С. 121—126.
- Славин Л.М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—50.
- Фармаковский Б.А. Архаический период в России // МАР. — 1914. — С. 15—78.
- Фармаковский Б.А. Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории. — Пг., 1921 (Записки РАИМК. — 1).
- Шауб И.Ю. Афинская чернофигурная керамика с изображением сфинксов (из раскопок ольвийских теменоса и агоры) // КСИА. — 1979. — 159. — С. 60—65.
- Шевченко Т.М. Матір богів з левеням в ольвійській теракоті елліністичного періоду // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 74—82 (АДІУ. — 8).
- Шевченко Т.М. Реконструкція малоазійського зображення Матері богів з Ольвії // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2013. — С. 41—48 (АДІУ. — 13).
- Bald Romano I. The Terracotta Figurines and Related Vessels. — Philadelphia, 1995 (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. — 83).
- Besques S. Catalogue raisonné des figurines et reliefs grecs en terre cuite grecs, étrusques e romains. — III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. — Vol. I. — Paris, 1971.
- Besques S. Catalogue raisonné des figurines et reliefs grecs en terre cuite grecs, étrusques e romains. — IV. Époques hellénistique et romaine. Italia méridionale. Sicilie. Sardaigne. — Vol. I. — Paris, 1986.
- Besques S. Figurines et reliefs grecs en terre cuite. — Paris, 1994.
- Bordenache G. Antichità greche e romane nel nuovo museo di Mangalia // Dacia. — 1960. — 4. — P. 489—509.
- Bowden H. Mystery Cults of the Ancient World. — Princeton; Oxford, 2010.
- Collignon M. Mythologie figure de la Grèce. — Paris, 1883.
- Dessene A. Le Sphinx. Étude iconographique. I. Des origins a la fin du second millénaire. — Paris, 1957.
- Gasparro G.S. Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis. — Leiden, 1985.
- Higgings R.A. Greek Terracottas. — London, 1967.
- Kobylyna M.M. Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire. — Leiden, 1976.
- Nankov E. Toward the Thracian Religion in the Early Hellenistic Period: A Terracotta Figurine of Kybele from Seuthopolis Reconsidered // Archaeologia Bulgarica. — 2007. — XI/3. — P. 47—67.
- NY Carlsberg Glyptotek. Billedtavler til kataloget over. Antike kunstvaerker. — Kjobenhavn, 1907.
- Picón C.A., Mertens J.R., Milleker E.J., Lightfort C.S., Hemingway S. Art of the Classical World in the Metropolitan Museum of Art. — New York, 2007.
- Rehm E. The Classification of Objects from the Black Sea Region Made or Influenced by the Achaemenids // Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers. — Aarhus, 2010. — P. 161—194.
- Schneidel-Lengyel J. Griechische Terrakotten. — München, 1936.
- Schwertheim E. Denkmäler zur Meterverehrung in Bythinien und Mysien // Studien zur Religion und Kultur Kleinasien. — Leiden, 1978. — S. 791—837.
- Simon E. Die griechischen Vasen. — München, 1981.
- Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum. I. Processions. Sacrifices. Libations. Fumigations. Dedications. — Los Angeles, 2004.
- Thompson B.D. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. — Princeton: Princeton University Press. — 1963 (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. — Supplementary Monograph. — 3).
- Töpperwein E. Terrakotten von Pergamon // Pergamenische Forschungen. Band 3. — Berlin, 1976.
- Van Straten F.T. Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Grees. — Leiden; New York; Köln, 1995.
- Vermaseren M.J. CCCA. III. Italia — Latinum. — Leiden, 1977.

- Vermaseren M.J.* CCCA. II. Graecia Antiquae Insulae. — Leiden, 1982.
Vermaseren M.J. CCCA. V. Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia. — Leiden, 1986.
Vermaseren M.J. CCCA. I. Asia Minor. — Leiden; New York; København; Köln, 1987.
Vermaseren M.J. CCCA. VI. Germania, Rätia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. — Leiden; New York; København; Köln, 1989.
Winter F. Die Typen der figürlichen Terrakotten. — Berlin; Stuttgart, 1903. — Т. I, II.

Надійшла 01.10.2013

Т.Н. Шевченко

СФИНКСЫ ВОЗЛЕ МАТЕРИ БОГОВ НА ТЕРРАКОТАХ ИЗ ОЛЬВИИ

Установлена связь между тремя фрагментированными терракотами, изображающими Мать богов на троне. Две из них изготовлены в Западном Причерноморье в одной форме, привезенной из северо-западной части Малой Азии, третья — в Ольвии по образцу этих фигурок. Первые датируются второй половиной IV — началом III вв. до н. э., последняя — приблизительно серединой III в. до н. э. Матрица, сделанная по привозной терракоте, была переделана в соответствии с местными вкусами и представлениями. В то время как на первичном изображении львенок расположен под ногой, на ольвийском экземпляре — на коленях богини.

Установлено также, что на всех статуэтках в декоре подлокотников трона помещали изображение сфинксов. Аналогии таким терракотам известны в Малой Азии и Западном Причерноморье. Рассмотренный орнаментальный мотив в декоре трона использовался на статуэтках из Мирины. В северо-западной части Малой Азии также есть параллели в оформлении других деталей и особенностей изображения львенка. Сфинксы, сидящие по обеим сторонам Матери богов, известны на статуэтке из Гордиона, изготовленной в пергамской форме. Этот тип, в свою очередь, ведет свое начало от изображений больших сфинксов возле богини из Лидии и Кипра. Процесс уменьшения размеров и значения сфинксов в иконографии Матери богов можно проследить с юга на север, где, в частности, в Ольвии и Каллатисе они предстают орнаментальным мотивом уже в IV в. до н. э. Этот мотив был перенесен на изображение культовой мебели.

Привозные статуэтки отличаются от местных наличием апотропеических символов: льва с оскаленной мордой и сфинкса. Это сближает их с хтоническими представлениями в культе Матери богов. Импортные статуэтки найдены в Ольвии в соседних домах зажиточных граждан района агоры, один из которых был важным лицом в религиозной жизни полиса. Очевидно, кто-то из них или их потомков был знаком с коропластикой или коропластом, поскольку его фигурка послужила образцом для изготовления местной продукции. Аналогичная ольвийская статуэтка была принесена в дар богине, поскольку найдена почти неиспользованной в одном из ботросов Западного теменоса. Упрощенные изображения, смоделированные по терракотам данного образца, производили также в античных центрах Малой Азии в III и во II вв. до н. э.

T.M. Shevchenko

SPHINXES NEAR THE MOTHER OF THE GODS ON TERRACOTTAS FROM OLBIA

In the article, the relation between three fragmented terracottas depicting the Mother of the gods on the throne is determined. Two of them were made in the Black Sea west region in a single mould which was apparently imported from the north-western part of Asia Minor, the third one was made in Olbia based on the example of these figurines. The former ones are dated by the second half of the 4th c. BC and the beginning of the 3rd c. BC, while the latter is dated approximately by the middle of the 3rd c. BC. Cast made by the imported terracotta was altered according to the local tastes and religious beliefs. While the lion cub on original depiction is located under the foot, it appears on the lap of the goddess on the Olbian example.

It is also ascertained that all the statuettes contained the depictions of sphinxes on the throne decoration. Analogies for these terracottas are known in Asia Minor and the west coast of the Black Sea. Such Ornamental motive in throne decoration was used on statuettes from Myrina. Design of other details and peculiarities of lion depiction also find their parallels in the north-western part of Asia Minor. Sphinxes sitting on both sides of the Mother of the gods are known on the statuette from Gordion made in the mould from Pergamon. This type, in its turn, finds its roots in depictions of big sphinxes near a goddess from Lydia and Cyprus. The process of diminution in sphinxes' size and significance in iconography of the Mother of the gods can be traced from the south to the north where, for instance, in Olbia and Callatis they are presented within the ornamental motif already in the 4th c. BC. This motif was transferred to depictions of other cultic furniture.

Imported statuettes derive from the local ones with the apotropaic symbols: a lion with showed tongue and a sphinx. This fact approaches them to chthonic ideas in cult of the Mother of the gods. Imported statuettes were found in Olbia at the area near agora in the neighbouring houses which belonged to the wealthy citizens one of whom was an important person in the polis' religious life. Apparently, one of them or their adherents were acquainted with coroplastics or a coroplast, because his figurine became an example for making the local products. Analogous Olbian statuette was donated to the goddess, as it was found almost unused in one of botroi at the Western Temenos. Simplified depictions modelled by the terracottas of such type were produced also in Ancient Greek centres of Asia Minor in the 3rd and the 2nd c. BC.

ПОХОВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ДВОПЛАСТИНЧАСТИМИ ФІБУЛАМИ (етнічний аспект)

Наявність двопластинчастих фібул у похованнях з різними етнічними рисами уможливорює висновок про тісні стосунки між готами та пізньоскіфсько-сарматським населенням на рівні династійних шлюбів.

Ключові слова: черняхівська культура, двопластинчасті фібули, готи, пізні скіфи/сармати.

Двопластинчасті фібули вважають одним з основних етнічних маркерів східних германців (готів) як у складі черняхівської культури, так і загалом (Бірбрауер 1995, с. 42; Kokowski 1996, s. 153—154; Магомедов 2001, с. 68). Такі застібки є одним з основних показників розселення готів у Західній Європі. Досить детально проаналізована проблема їх походження (Амброз 1966, с. 78—82; Gavritukhin 2002, p. 114—117), хронологія (Kokowski 1996; Gavritukhin 2002) та роль у костюмі населення черняхівської культури (Мастыкова 2011). Появу цих застібок пов'язують з фібулами щиткового типу горизонту Косанів—Ганцков фази C₃ центральноевропейської хронології (Gavritukhin 2002, p. 117), які представлені в основному в комплексах з північно-західним культурним компонентом (Петраускас, Синица 2010, с. 125). Одним із їх можливих прототипів також вважають північноєвропейські фібули із багатих князівських поховань Закшув—Сакрау та Сандерумгорда (Мастыкова 2011, с. 343—345).

Двопластинчасті фібули з'явилися в черняхівській культурі в другій половині IV ст., що підтверджується знахідками їх з кубками типу Ковалк (Гороховський 1988а, с. 242). Зазвичай такі парні застібки зафіксовані в жіночих похованнях як основна складова церемоніального вбрання. Пару фібул — одну з прикмет східногерманського жіночого костюма представниць вельбарської культури — використовували від ступеня B₂/C₁ (Tempelmann-Mączyńska 1988, ryc. 1, s. 216).

Попри значну кількість робіт, присвячених типології, хронології та генезису двопластинчастих фібул, не вирішеним, на нашу думку, є питання, хто користувався такими застібками, які *a priori* пов'язують з готами. З цією метою проаналізовано поховання з такими фібулами, представлені в каталозі А.В. Мастикової

(Мастыкова 2011) і дещо доповнені автором. Усього маємо 74 комплекси, з-поміж яких у 50 наявні ознаки, що допомагають визначити їхню етнокультурну належність (табл.).

Етнокультурні ознаки за ступенем достовірності поділені на два рівні. До ознак першого рівня (безперечні) віднесено такі, що уможливають з високим рівнем достовірності визначити етнічну належність похованого. Це тип поховального обряду (кремація чи інгумація), конструкція могили та ліпна кераміка.

Пізньоскіфсько-сарматськими ознаками першого рівня можна вважати: інгумації, здійснені в ямі з заплечиками, підбоям або катакомбою, та ліпний посуд чотирьох типів, виділених Б.В. Магомедовим і характерних для черняхівського населення Причорноморського регіону (Магомедов 1987, с. 47—50). Ці ознаки використовували для виділення пізньоскіфсько-сарматського компонента в межах усієї черняхівської культури (Гей 2001/2002, с. 312) і окремих її регіонів (Любичев 2011, с. 33). Для північно-західного компонента черняхівської культури (тобто, власне германського) ознаками першого рівня можна вважати: кремації типів 2—5, так зв. «ускладнені» типи кремацій, за класифікацією О.В. Петраускаса (Петраускас 2002), та інгумації¹ з північною орієнтацією та ліпним посудом, що має аналогії в кераміці вельбарської культури (див.: Wołagiewicz 1993) та серед пшеворських форм.

¹ Складність у визначенні етнокультурних рис інгумацій полягає в тому, що і сармати, і германці ховали небіжчиків у простих ямах з північною орієнтацією, а поховання часто були обрядово порушені та супроводжувалися значною кількістю інвентарю (Магомедов 2001, с. 38). Через це основною серед ознак першого рівня є ліпна кераміка. Наявність ліпної кераміки північно-західної традиції в похованні з пізньоскіфсько-сарматською конструкцією могили (яма з заплечиками) відома нам лише в одному комплексі — поховання 186 могильника Данчень (Рафалович 1986, табл. VIII, 3; XXXIII, 10).

Для класифікації інгумаційних поховань з північною орієнтацією ми скористалися схемою О.В. Петраускаса (Petrauskas 2003).

Ознаками другого рівня вважаємо такі, що мають певне (германське чи скіфсько-сарматське) походження, але можуть бути присутні в похованнях різної етнічної належності. Такі ознаки могли бути пов'язані з модою (типи прикрас) або підношеннями (пожертвами). До пізньоскіфсько-сарматських прикмет віднесено: наявність у похованні кісток дрібної рогатої худоби (коза/вівця) та яєчної шкаралупи (Магомедов 2001, с. 37; Гей 2001/2002, с. 312), а в інвентарі жіночих поховань — амулетів до паска із мушлі типів *Cypraea* та *Hexaplex* (Бобровська 1999). До північно-західних ознак цього рівня віднесено специфічні типи фібул (*Bügelknopffibel*, деривати фібул типу Альмгрен 181 з жалоподібною ніжкою) та гончарну кераміку певних типів.

Аналіз добірки (табл.) показує, що із 50 поховань 22 має пізньоскіфсько-сарматські ознаки першого рівня, а 12 — другого рівня. Натомість північно-західні ознаки першого рівня наявні в п'яти похованнях, а ознаки другого рівня — в чотирьох. Сім комплексів не мають етнокультурних ознак.

Розглянемо найважливіші комплекси з північно-західними ознаками першого рівня. Поховання 341 могильника Бирлад—Валя Сяке (рис. 1, I) — кремація 5-го типу, за О.В. Петраускасом (спалення з компактним розміщенням кальцинованих кісток, перекритих шаром черепків). Такий тип поховань характерний для фаз 2 і 3 черняхівської культури, за Є.Л. Гороховським, тобто датується ступенями C_2/C_3 — C_3 (Петраускас 2002, с. 55). Могила 86 у Компанійцях (рис. 1, III) — поховання воїна зі зброєю та ліпним горщиком пшеворського зразка. В цьому разі двопластинчасту фібулу — елемент жіночого церемоніального вбрання — можна розглядати як підношення (Мастыкова 2011, с. 343). У похованні 3 могильника Рідний Край (рис. 1, II) був ліпний глек типу IX, за класифікацією Р. Волонгевича. Воно супроводжувалося значною кількістю речей. Вірогідно, тут була похована жінка високого соціального статусу.

Фібули із поховань з північно-західними етнокультурними ознаками першого рівня належать до блоку варіантів Боромля—Компанійці, за І.О. Гавритухіним, і датуються дослідником початком фази C_3 . Морфологічні особливості таких фібул демонструють зв'язок із «західними» прототипами (Gavritukhin 2002,

р. 118). Вони одні з найраніших у першій підгрупі (з максимальним розширенням ніжки в нижній третині або посередині), за класифікацією А.К. Амброза. Варто наголосити, що представниці пізньоскіфсько-сарматського етносу використовували пізні модифікації двопластинчастих фібул. У могильниках, де є жіночі поховання з такими та водночас з пізньоскіфсько-сарматськими ознаками, на раніших етапах їх функціонування (ступені C_2/C_3) доволі яскраво фіксується наявність північно-західного культурного компонента. Це поховання 210 могильника Біленьке (Росохацький 1991, рис. 51, 2), 378 могильника Бирлад—Валя Сяке (Palade 2004, fig. 237, 3), 57 могильника Спанцов (Mitrea, Preda 1966, fig. 82, 5), низка поховань могильника Журавка Ольшанська (Симонович 1960, табл. IV, 3, 7; 1961, табл. II, 12).

Наголосимо, що тісні взаємозв'язки між сарматами й германцями фіксуються ще до часів черняхівської культури. У I—II ст., коли сармати переходили до осілого способу життя, мають місце їхні контакти з населенням Подністров'я. Зокрема, іранські мотиви цілком помітні на окутті піхов меча із Гринєва (Козак 2003, с. 68). Такі контакти простежуються за матеріалами, пов'язаними, в основному, з військовою справою — приміром, іранські знакитамги на германських парадних списках (Яценко, Добжанська, Пивоваров 2009). На ступені B_2/C_1 до сарматського середовища (Холмське, Ольвія, Керч) проникають пряжки типів 35—45 групи G, за Р. Мадидою-Легутко, що були складовою широкого воїнського пшеворського паска (Andrzejowski, Madyda-Legutko 2013). У насипу сарматського кургану біля с. Мокра (Республіка Молдова) виявлено кремаційне поховання з ліпною керамікою та пряжкою північно-західного зразка (Курчатов 2002). Усе це свідчить про достатньо високий рівень контактів військових еліт германців і сарматів, зумовлений, можливо, спільними військовими діями, зокрема, проти Римської імперії.

У черняхівській культурі поховання з двопластинчастими фібулами, що мають етнокультурні ознаки першого рівня (ліпну кераміку) як північно-західного, так і пізньоскіфсько-сарматського походження в одному комплексі, фіксуються не раніше ступеня C_3 (косанівська, або третя фаза черняхівської культури, за Є.Л. Гороховським). Найраніші комплекси, в яких виявлена кераміка обох (германської та сарматської) етнічних груп, це поховання 56 могильника Компанійці та 298 могильника Чернелів-Руський (Некрасова 2006,

Таблиця. Поховальні комплекси черняхівської культури з двошаровими фібулами з етнокультурними ознаками I та II рівнів

№ п/п	Поховання	Зразки фібул		Етнокультурні ознаки I рівня				Етнокультурні ознаки II рівня
		Кількість фібул (+ фібули ін. типів)	Тип фібул (за: Амброс 1966)	I.1. Тип інгунацій (за: Petrauskas 2003)	I.2. Тип кремацій (за: Петраускас 2002)	II. Конструкція могили	III. Ліпна кераміка (за: а) Магомедов 1987; б) Wolagiewicz 1993)	Інший інвентар
1	Александрє Одобеску, п. 11	2	ІАА	1/1		яма	—	кістки вівці/кози
2	Біленьке, п. 128	2	ІАА	3		підбій	—	—
3	Біленьке, п. 131	2	ІАА	3		підбій	а) тип II, б) тип IV	—
4	Біленьке, п. 28	2	ІАБ	4		катакомба	—	—
5	Біленьке, п. 42	1	ІАБ	4		катакомба	—	—
6	Біленьке, п. 55	2	ІАА	3		підбій	—	—
7	Біленьке, п. 56	2	ІАБ	4		катакомба	—	—
8	Біленьке, п. 57	2	ІББ	4		катакомба	—	—
9	Біленьке, п. 9	2	ІАА	4		катакомба	—	—
10	Бирлад—Валя Сяке, п. 259	1	ІАА	3		підбій	—	—
11	Бирлад—Валя Сяке, п. 279	2	ІАА	1/1		яма	а) тип II	—
12	Бирлад—Валя Сяке, п. 332	2	ІАБ	1/1		яма	—	підвіски зі ступок <i>Cypraea panterina</i> , <i>Hexaplex trunculus</i>
13	Бирлад—Валя Сяке, п. 341	1	ІАБ		1			триручна ваза (вверх дном)
14	Бирлад—Валя Сяке, п. 482	1+1	ІАА	1/1		яма	а) тип I	—
15	Бирлад—Валя Сяке, п. 520	1	ІАБ	3/4		підбій	—	студки <i>Hexaplex</i>
16	Бирлад—Валя Сяке, п. 541	2	ІАА	1/1		яма	а) тип I	—
17	Бирлад—Валя Сяке, п. 96	1	ІАА	1/1		яма	а) тип II, б) тип III	студки <i>Hexaplex</i>
18	Богданешть, п. 3	1+2			1			Bügelknopffibel i A181
19	Боромля, п. 4	2	ІАБ	1/1				кістки тварини
20	Боромля, п. 44	2	ІАБ	1/1		яма		—
21	Гаврилівка, п. 28	1	ІББ		5			—
22	Гаврилівка, п. 88	2	ІББ	1/1		яма	а) тип II	—
23	Журавка Ольшанська, п. 2	2	ІБА	1/1(?)				—
24	Журавка Ольшанська, п. 14	1	ІББ	1/1		яма		кістки вівці/кози, яєчна шкаралупа
25	Журавка Ольшанська, п. 43	2	ІАБ	1/1		яма		кістки вівці/кози, підвіски з кістки
26	Компанійці, п. 86	1	ІАБ		2		пшевор.	—
27	Курники, п. 4	2	ІАБ	2/4		яма з заплечиками		—
28	Лазо, п. 28	2	ІАБ	2/1		яма з заплечиками		—
29	Міхелешень, п. 74	2	ІАА	1/1		яма		кістки вівці/кози
30	Міхелешень, п. 123	2	ІАА	1/4		яма		кістки вівці/кози
31	Міхелешень, п. 241	1	ІАА	1/1		яма		—
32	Міхелешень, п. 297	2	ІАА	1/1		яма		студки <i>Cypraea</i>
33	Міхелешень, п. 340	1	ІББ	1/1		яма		—

№ п/п	Поховання	Зразки фібул		Етнокультурні ознаки I рівня				Етнокультурні ознаки II рівня
		Кількість фібул (+ фібули ін. типів)	Тип фібул (за: Амброс 1966)	I.1. Тип інгумаций (за: Petrauskas 2003)	I.2. Тип кремацій (за: Петраускас 2002)	II. Конструкція могили	III. Ліпна кераміка (за: а) Магомедов 1987; б) Wolagiewicz 1993)	Інший інвентар
34	Міхелешень, п. 347	2	IAA	1/1		яма		кістки вівці/кози, стулки <i>Cypraea</i>
35	Міхелешень, п. 353	1	IAA			яма		кістки вівці/кози
36	Міхелешень, п. 369	2	IAA	1/1		кам'яний ящик		кістки вівці/кози
37	Міхелешень, п. 493	1	IAБ	1/1		проста		
38	Міхелешень, п. 514	2	IAA	1/1		яма		триручна ваза з псевдо-вушками
39	Нагорне 2, п. 8	2	IAA	2/1		яма з заплечиками		кістки вівці/кози, ячна шкаралупа
40	Нагорне 2, п. 11	2	IAA	1/1		яма	а) тип I, б) тип II	стулки <i>Cypraea</i> , <i>Hexaplex</i>
41	Одая, п. 21	1	IAБ	1/1		кістяк, скорчений на боці		
42	Ранжеве, п. 14	2	IAA	1/1		кам'яний заклад		
43	Рідний Край, п. 3	2	IAБ	1/1			б) IX-W	
44	Спанцов, п. 63	1	IAБ	1/1			а) тип I	
45	Спанцов, п. 65	1	I	1/1		яма		стулки <i>Cypraea</i> , <i>Hexaplex</i> , кістки вівці/кози
46	Суми-Сад, п. 5	2	IAБ	1/1		яма		
47	Успенка, п. 137	2	ІББ	1/1		яма		
48	Черкаси-Центр, п. 65	2	IAA	1/1		яма	б) ф-т посудини	
49	Чорнобаївка	2	IAA	3		підбій		
50	Шишаки, п. 60	2	IAБ	1/1				стулки <i>Cypraea</i> , <i>Hexaplex</i> , кістки вівці/кози

с. 183; Герета 2013, рис. 151). У похованні 298 (Чернелів-Руський) був невисокий півсферичний скляний кубок з орнаментом у вигляді накладного декору із скляних ниток, що утворювали невеликі овали чи подібні округлі фігури. Посуд з такими морфологічними рисами з'являється на рубежі III—IV ст. (Магомедов 2001, с. 65). Але в похованні 264 могильника Чернелів-Руський кубок з таким декором знайдено разом з гребенем III класу (з плічками), за Р.Г. Шишкіним (Шишкін 1999). Такі виробы характерні для кінця косанівської та почат-

ку маслівської фаз черняхівської культури (Горховський 1988, с. 44). Поховання 56 у Компанійцях О.В. Гопкало датує не раніше другої третини IV ст. (Гопкало 2008, с. 51), що збігається з датуванням біконічної миски з валиком на шийці (Милашевський 2014) і півсферичного кубка із звуженою та пролощеною шийкою (Petrauskas 2011, S. 404).

Інфільтрація сарматів у черняхівське середовище могла відбуватися двома шляхами: 1) через імпорт сарматськими общинами речей черняхівського кола за збереження влас-

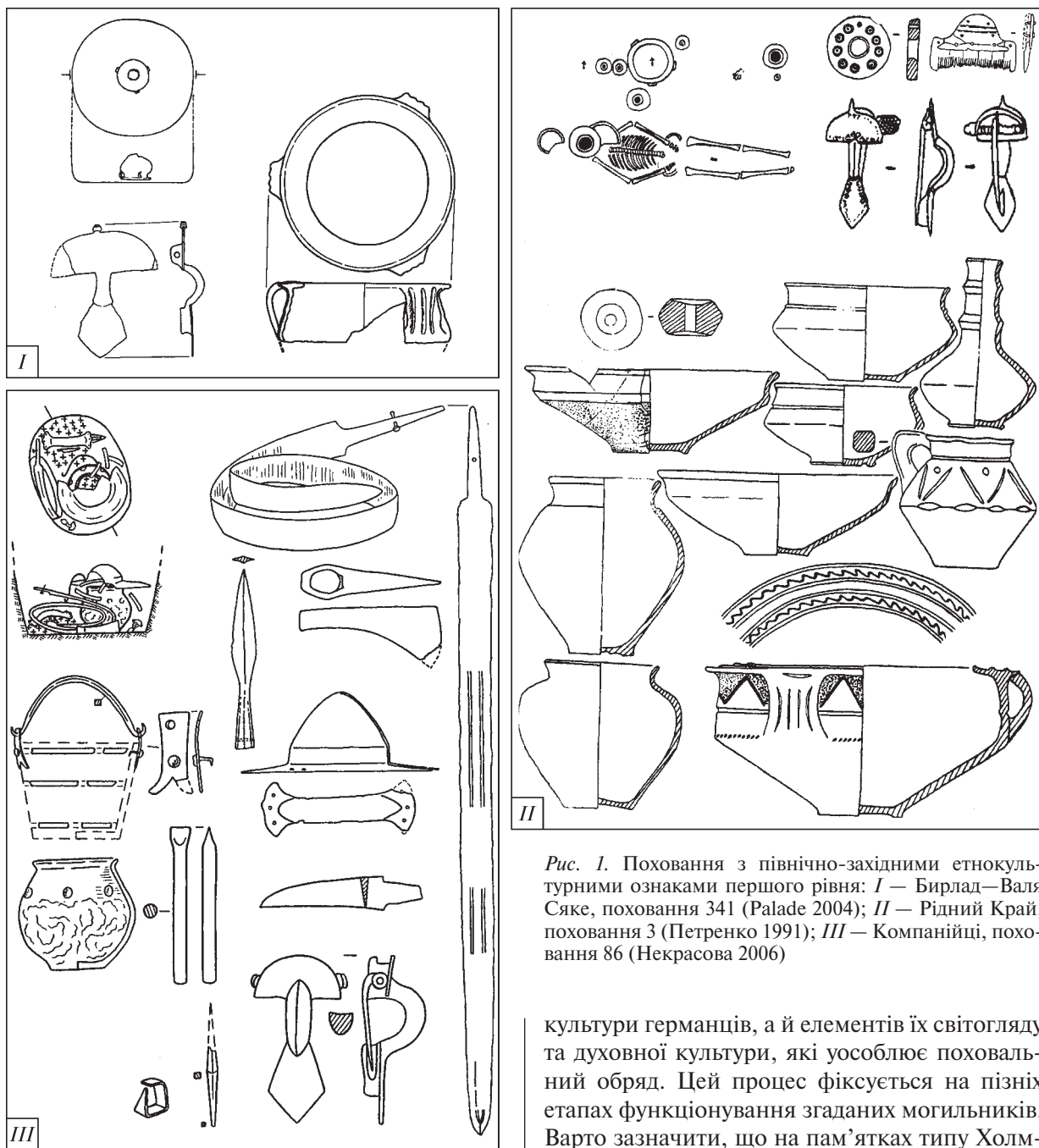

Рис. 1. Поховання з північно-західними етнокультурними ознаками першого рівня: I — Бирлад—Валя Сяке, поховання 341 (Palade 2004); II — Рідний Край, поховання 3 (Петренко 1991); III — Компанійці, поховання 86 (Некрасова 2006)

них етнографічних особливостей, що демонструє Холмське (Симоненко 2004, с. 212—213); 2) приєднання окремих представників сарматських груп до общин з іншою германською культурною підосною (пам'ятки Данчени, Чернелів-Руський, Ружичанка та ін.). Показовим прикладом останнього є матеріали могильника Компанійці, де на пізньому етапі його функціонування зафіксована ліпна кераміка пізньоскіфсько-сарматського зразка в кремаційних похованнях північно-західних типів (ускладнених кремацій). Вона демонструє не тільки запозичення сарматами матеріальної

культури германців, а й елементів їх світогляду та духовної культури, які уособлює поховальний обряд. Цей процес фіксується на пізніх етапах функціонування згаданих могильників. Варто зазначити, що на пам'ятках типу Холмське, генетично пов'язаних з сарматами попередніх поколінь, не виявлені поховальні комплекси із двопластинчастими фібулами. Натомість у матеріалах могильників, де для раніших етапів фіксується північно-західний культурний компонент, такі поховання є².

Комплекси із пізньоскіфсько-сарматськими ознаками, як правило, представлені похованнями жінок високого соціального статусу, які

² На могильнику Нагорне II відсутні поховання із північно-західними етнокультурними ознаками першого рівня, але дослідниця цього могильника Гудкова О.В. пов'язує з германцями поховання з гончарною керамікою та певними типами фібул (Гудкова 2011, с. 128).

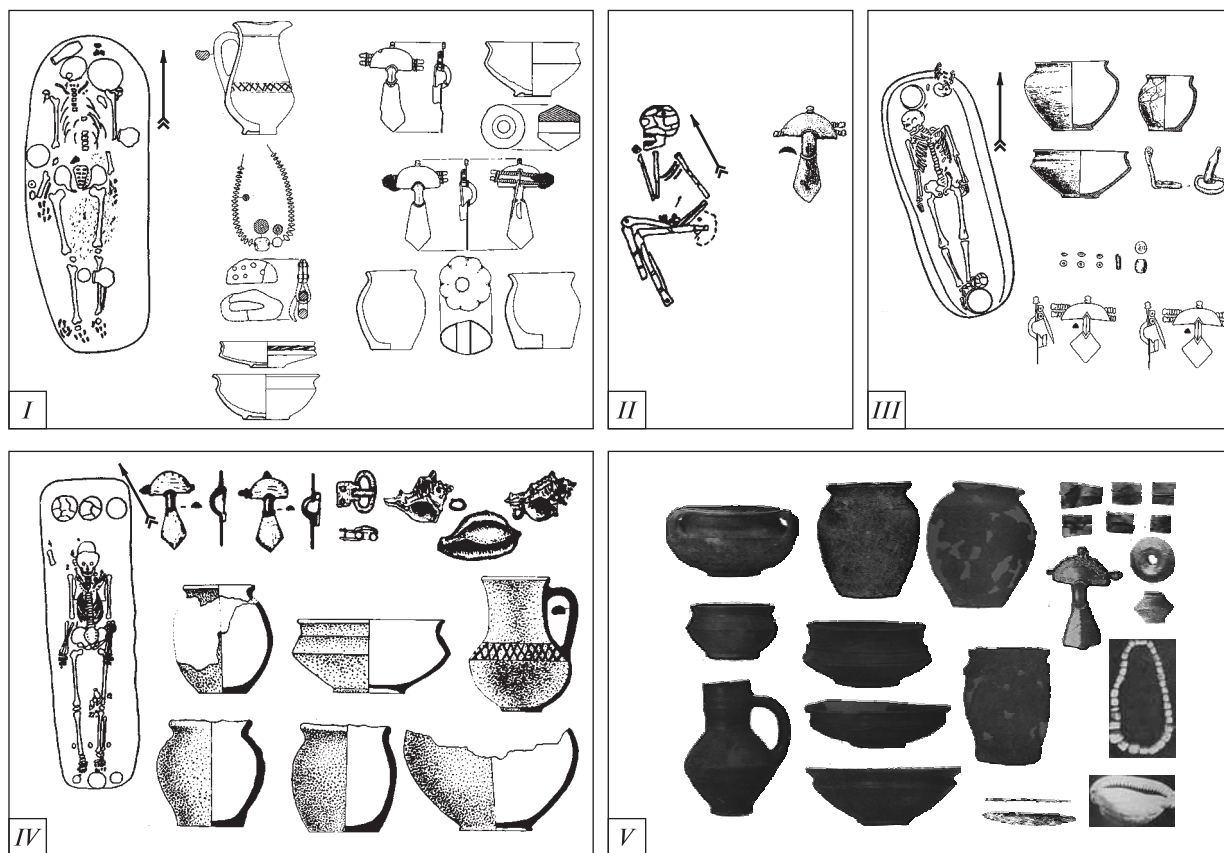

Рис. 2. Поховання з пізньоскіфсько-сарматськими етнокультурними ознаками першого рівня: I — Бирлад—Валя Сяке, поховання 279 (Palade 2004); II — Одая, поховання 21 (Никитина 1996); III — Гаврилівка, поховання 88 (Сымонович 1960); IV — Спанцов, поховання 63 (Mitrea, Preda 1966); V — Нагорне 2, поховання 11 (Гудкова 1989)

супроводжуються значною кількістю речей (рис. 2), що відповідає групі А (підношення), за класифікацією Н.М. Кравченко (Кравченко 1987). Винятком є поховання 21 могильника Одая (рис. 2, II) — інгумація західної орієнтації, кістяк скорчений на правому боці. Фібула, знайдена біля правого стегна, містила залишки тканини, вірогідно, савана. Іншого супроводу не було (Никитина 1996, с. 15).

Достатньо значна кількість поховань має пізньоскіфсько-сарматські етнокультурні ознаки другого рівня. Як було зазначено, це наявність кісток дрібної рогатої худоби (овець/кіз) і підвіски з мушлі (Бобровська 1999, с. 92; Магомедов 2001, с. 120; Любичев 2011, табл. 1). Варто наголосити, що більшість поховальних комплексів, зокрема й із пізньоскіфсько-сарматськими рисами, містили триручні вази. Походження цього посуду пов'язують з колом пшеворських і гето-фракійських старожитностей і розглядають як один із засобів відправлення домашніх культів (Магомедов 1997, с. 39). Це ще один факт на користь надзвичайно тісних контактів представників германського та пізньоскіфсько-сарматського етносів у духовній площині.

Двопластинчасті фібули, незважаючи на їх використання представницями різних етнічних груп черняхівської культури, відігравали суттєву роль у костюмі саме германських жінок. Цим можна пояснити наявність парадних двопластинчастих фібул з багатим декором сканню та зерню в готських скарбах з Волині (Козак 1999, с. 84—86).

Отже, ранні модифікації двопластинчастих фібул з'явилися на початку фази С₃ в комплексах з північно-західним компонентом і, в основному, характерні для жіночого костюма. Достатньо швидко (в межах фази С₃) ними почали користуватись і представниці пізньоскіфсько-сарматського кола в черняхівській культурі.

Поширення моди двофібульного германського костюма, виконання релігійних і сакральних функцій в сім'ї, а, можливо й общині, представницями різних етнічних груп указує на високий рівень соціальної консолідації поліетнічної черняхівської спільноти. Але взаємодія германців і сарматів не була односторонньою — більшість жіночих «князівських» поховань черняхівської культури, крім германської двофібульної моделі вбрання, мають також і пізньосарматські ознаки, що фіксуєть-

ся за поширенням моди на амулети до паска із мушель і специфічним складом намиста (Бобровская 2000, с. 80). Така ситуація могла скластися внаслідок династійних шлюбів між

представниками готської та сарматської племінних еліт, що мали на меті зміцнення стосунків задля спільних військових акцій проти Римської імперії.

- Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).
- Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 32—51.
- Бобровська О.В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 89—95.
- Бобровская О.В. Бусы и подвески в уборе населения черняховской культуры. Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 2000 // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 806.
- Гей О.А. Проблема выделения скифо-сарматских элементов в черняховской культуре // Stratum plus. — 2001/2002. — № 4. — С. 296—314.
- Герета І.П. Чернелево-Руський могильник. — К.; Тернопіль, 2013 (Oium. — 3).
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгресса археологов-славистов. — М., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1988а // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 465.
- Гудкова А.В. Германцы в степях Причерноморья в первой половине I тыс. н. э. // Древнее Причерноморье. — 2011. — IX. — С. 124—130.
- Козак Д.Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тис. до н. е. — Львів, 1999. — С. 80—93.
- Козак Д.Н. Сармати та слов'яни на Україні // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 64—71.
- Кравченко Н.М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 209—227.
- Курчатова С.И. К вопросу о первом проникновении гото-гепидских племен в Днестровско-Прутский регион // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 346—349.
- Любичев М.В. Погребения с позднескифскими — сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи // Oium. — 2011. — I. — С. 33—53.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Магомедов Б.В. К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на черняховский керамический комплекс // Kultura przeworska. — Lublin, 1997. — S. 39—44.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Мастыкова А.В. Женский костюм черняховской культуры с двупластинчатыми фибулами // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 341—365.
- Милашевский А.С. Сосуды типа I A по классификации Р. Волонгевича в черняховской культуре // Stratum plus. — 2014. — № 4 (в печати).
- Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трюспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40—65.
- Петраускас О.В., Синица Е.В. Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // Germania—Sarmatia. — 2010. — 2. — С. 113—132.
- Рафалович И.А. Данчени. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Росохацкий А.А. Отчет о полевых исследованиях Шаболатского отряда Одесского охранного археологического центра в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — № 1991/237.
- Симоненко А.В. Некоторые позднесарматские элементы в черняховских ингумациях // Боспорские исследования. — 2004. — VII. — С. 208—214.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1960 г. // НА ІА НАНУ. — № 1960/26а.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г. // НА ІА НАНУ. — № 1961/20.

- Шишкин Р.Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань в Україні. — К., 1999. — С. 43—48.
- Яценко С.А., Добжанська Г., Пивоваров А.В. Германские парадные копья II—III вв. н. э. с сарматскими знаками // Сборник ГИМ памяти И.И. Гузиной. — М., 2009 (Интернет-журнал).
- Andrzejowski J., Madyda-Legutko R. Bronze Belt Buckles with Doubled Tongue between Scandinavia and the Black Sea. In Search of Local and Inter-Regional Connections during the Roman Period // INTER AMBO MARIA. — Симферополь, 2013. — С. 9—27.
- Gavritukhin I. On the study of double plate fibulas of the first subgroup // A nyíregyházi Jóna András múzeum evkoenyve. — 2002. — XLIV. — P. 113—184.
- Kokowski A. O tak zwanych blaszanych fibulach z półokrągłą płytą na główce i rombowałą nóżką // Studia Gothica. — 1996. — I. — S. 153—184.
- Mitrea B., Preda C. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. — București, 1966.
- Palade V. Asezarea si nekropola de la Barlad-Valea Seaca (sfaesitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. V-lea). — București, 2004.
- Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — 84. — S. 225—351.
- Petrauskas O.V. Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialien des Gräberfeldes der Černjachov-Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine // Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. — 2011. — 13. — S. 399—416.
- Tempelmann-Mączyska M. Strój kobiety kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami // KWMR. — 1988. — T. I. — S. 205—220.
- Wolągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morem Czarnym. — Szczecin, 1993.

Надійшла 27.03.2014

A.C. Милашевский

ПОГРЕБЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ С ДВУХПЛАСТИНЧАТЫМИ ФИБУЛАМИ (этнический аспект)

Проанализирована этническая составляющая погребений с двухпластинчатыми фибулами. Эти застёжки появились в германской среде на этапе C₃ центральноевропейской хронологии на основе фибул горизонта Косанов-Ганцков. На более поздних этапах черняховской культуры двухпластинчатые фибулы как одна из основных составляющих вошли в женский церемониальный костюм.

Ранние модификации двухпластинчатых фибул содержатся в комплексах с северо-западным (германским) компонентом. Более поздние модификации их присутствуют в погребениях с позднескифско-сарматским этническим компонентом. Женские погребения черняховской культуры с двухпластинчатыми фибулами ступени C₃/D₁, кроме северо-западных, имеют также и позднесарматские этнокультурные черты (погребальный обряд, лепная керамика). Такое взаимопроникновение этнических черт могло произойти вследствие династических связей (браков) готской и сарматской племенных элит.

O.S. Mylashevskiy

CHERNYAKHIVSKA CULTURE BURIALS WITH BILAMINATE FIBULAE (Ethnic Aspect)

Analyzed is an ethnic structure of the burials with bilaminate fibulae. These fasteners appeared in German milieu at the stage C₃ by the Central European chronology on the base of fibulae from the Kosanov-Gantskov horizon. Bilaminate fibulae as one of the components became a part of women's ceremonial costume at the later stages of Chernyakhivska culture.

There are early modifications of bilaminate fibulae in assemblages with the north-western (German) component. Their later modifications are found in burials with the Late Scythian and Sarmatian ethnic components. Women's burials of Chernyakhivska culture with bilaminate fibulae of the stage C₃/D₁, apart from north-western features, also have the Late Sarmatian ethnic and cultural features (burial customs and handmade ceramics). Such interpenetration of ethnic features could appear as a result of dynastic relations (marriages) between tribal elites of the Goths and the Sarmatians.

МІСТА ПІВДЕННОЇ РУСІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

В роботі аналізуються тенденції останніх часів у дослідженні достатньо складної проблеми вітчизняної історії: появи та розвитку урбаністичних центрів на території розселення східних слов'ян (у першу чергу — в її південній частині).

Ключові слова: Південна Русь, урбанізація, теорія, місто.

Вивчення урбаністичних центрів «імперії Рюриковичів», за вітчизняною кабінетною науковою термінологією «Київської Русі», здавна була однією з провідних тем досліджень. Особливо успішними в цьому сенсі стали останні десятиліття минулого ХХ ст., коли на відміну від достатньо жорсткого й безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі», з'явилося нове визначення, за яким «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з обширною сільською округою — волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту» (Древняя Русь... 1985, с. 52).

А.В. Куза, який і запропонував таку формулу, далі розширив її. По-перше, в IX—X ст. більша частина данини та контрибуцій (додатковий продукт) звозилася в розміщені на шляху так зв. «полюддя» — тимчасові поселення-стани. Такі поселення в цей ранній період історії Русі виконували роль збірного пункту (складу) продуктів данини для своєчасної передачі їх київським великим князям. Визначення «постійний» відрізняє місто від подібних населених пунктів з тимчасовим чи періодично розширеним (за кількістю населення) пунктом.

По-друге, термін «обширний» вказує на зв'язок міста з великою волостю (областю), а не лише з найближчою сільськогосподарською округою. Цим фіксується відмінність міста від феодальної садиби-замка, погосту чи рядового волосного центра, котрі організовували навколо себе набагато менші території.

По-третє, терміном «перероблявся» наголошувалося на важливій економічній функції міста — ремісничому виробництві.

По-четверте, словосполучення «більша частина» свідчить про високий ступінь концентрації в місті додаткового продукту, засобів і можливостей його переробки й перерозподі-

лу. Цим також фіксується різниця між містом та іншими адміністративно-господарськими й військовими центрами.

Таке визначення давньоруського феодального міста відображає всі його основні соціально-економічні функції та дозволяє, використовуючи кількісні та якісні критерії, достатньо обґрунтовано виділяти місто з-поміж інших укріплених поселень кінця IX—XIII ст.

Подібне розуміння суті середньовічних урбаністичних центрів на території Східної Європи практично тоді ж висловив П.П. Толочко, який відзначав, що становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою. Ці процеси були багатолінійними та реалізовувалися по-різному. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (державний). Їх становлення відбулося приблизно одночасно, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки обумовлювався не так внутрішніми, а більше зовнішніми причинами. Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи формування міст були закономірною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, одвічними функціями яких були адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто — це природне осереддя, «народжене» цією округою та без неї не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний і господарський зв'язок давньоруських міст із сільськогосподарською округою обумовив певну специфічність тогочасного соціально-економічного життя. Ремесло й торгівля, загалом достатньо розвинуті, все ж не були основою їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту

цих галузей був відносно незначним у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста зростали, в першу чергу, за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секторі економіки держави, на який вони мали право через значну концентрацію в них знаті з числа землевласників. Окрім того, міста мали й безпосередній тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом (Толочко 1989, с. 233).

Такий зв'язок міста й села наприкінці I — в перші століття II тис. навіть дозволив Б.О. Рибаківу стверджувати, що великі давньоруські міста були, так би мовити, колективними замками земельних магнатів усього князівства, що поєднувалося з наявністю в цих феодалів замських замків на периферії князівств (Древняя Русь... 1985, с. 94).

Міста відрізнялися від замків і в археологічному сенсі (а не лише за функціями), зокрема за площею: якщо перші мали укріплену територію, як мінімум, 2,0—2,5 га та складалися не менш як з двох частин, то другі мали захищений майданчик до 1,0 га та одну лінію укріплень (Куза 1983, с. 32; Кучера 1984, с. 72; Моця 2000, с. 22, 34).

Теоретичними розробками останніх десятиліть вдалося також визначити хронологію формування та розвитку урбанізаційних центрів східнослов'янського світу. Таким чином, виділено три періоди.

Перший період, умовно названий протоміським, тривав до початку XI ст. Тоді склалися передумови для формування «справжніх» міст на Русі. Початок цього періоду відноситься до кінця доби родо-племінного ладу, коли постала родова аристократія та військові вожді, з'явилися племінні й міжплемінні центри, де у вигляді суспільних внесків і військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникають протоміські поселення, в економіці яких важливе місце посідали спеціалізоване ремесло й торгівля, а серед жителів був і військово-феодалний елемент. Скінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державності появою перших ранньоміських центрів, які за соціально-економічною сутністю й багатофункціональністю вже наближалися до рівня розвинутих міст.

Другий період — ранньоміський — продовжувався до середини XII ст. Протягом вказаного часу міста викристалізовувалися в особливий і складний соціально-економічний тип поселень, за своїми основними ознаками уже протилежних селу.

Третій період розвитку міст на Русі розпочався від середини XII ст. З подальшим багатовекторним поширенням феодальних стосунків відбувалося територіальне й кількісне зростання міст. Давньоруські міста набувають характеру та вигляду, притаманних центрам розвинутого феодалізму. Все більшою мірою вони виконують роль внутрішньоекономічних ринків своїх округ. В удільних князівствах складається ієрархічна система зі старших міст-столиць і молодших міст-пригородів.

Територіально й хронологічно міста виникали мірою ствердження державності в східнослов'янському середовищі, феодалізації та окняження давньоруських земель, поглиблення феодальної роздробленості. Початково (IX—початок XI ст.) містотворчий процес охопив Середнє Подніпров'я («Руська земля» у вузькому значенні цього терміну), північний захід («Верхня» або «Зовнішня» Русь), а також південний захід (верхів'я Бугу та Сяну — територія так званих «Червенських градів»). Потім (XI — середина XII ст.) він перекидається на Лівобережжя Дніпра і на Верхнє Подніпров'я, в басейн Прип'яті, Подністров'я, Суздальське ополля і на середню Оку. На останньому етапі (середина XII—XIII ст.) міста з'являються в Подесенні, Понім'янні, Подвінні, Поволжі та в басейні верхньої Оки (Куза 1989, с. 153—154).

Звичайно, це лише загальні тенденції процесу містоутворення в східнослов'янському середовищі — так би мовити, основні статистичні викладки в аналізі цього складного історичного процесу, які мали й численні винятки (в першу чергу це стосується найвідоміших із літописів ранніх міст — Києва, Чернігова, Переяслава та ін.). Не ідеальна назва й першого періоду. Але, як відзначає О. Хендріксон, наукових визначень немає, треба просто домовлятися, про що йдеться. Тож приймаємо наведені висновки «як керівництво до дії» та, відштовхуючись від них, проводимо далі дослідження у визначеному напрямі.

Загалом слід констатувати: історія давньоруських міст (зокрема й південноруських) свідчить про те, що вони виникали, в першу чергу, в щільно заселених місцях. У них концентрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну в певному регіоні, її обслуговували купці та ремісники. Зростання та значення давньоруських міст багато в чому залежало від розмірів і заселеності їхніх округ-волостей, тобто від можливості вилучати із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання та промислів.

Але спільним і головним для кількох варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся та перероблявся додатковий продукт. І ще одне: навколо кожного урбанізаційного центру завжди формувалася сільськогосподарська округа — здебільшого одночасно з ним, а іноді дещо пізніше (Куза 1989, с. 162).

Та, зачепивши тему «місто й округа», слід зупинитися ще на одній точці зору в розкритті цього непростого питання. Мова йде про концепцію І.Я. Фроянова, який вбачає в процесах IX—X ст. наявність міст-держав (аналогічних східним), що склалися з власне міста й прилеглих до нього земель, або ж, говорячи мовою давніх греків, хори. В цей час (кінець IX—X ст.) на Русі такі міста-держави формувалися ще на родо-племінній основі, а саме місто навіть у другій половині XI—XII ст., як і античне, було центром ремесла й торгівлі (Фроянов 1980, с. 132, 138). Не дивлячись на досить критичні відгуки на цю концепцію, автор і його прибічники надалі відстоюють свою точку зору.

Таке досить оригінальне накладання історичної кальки та проведення прямих аналогій між античними й середньовічними структурами вимагає, звичайно, коротко розглянути ранні форми урбанізації, як їх бачить, приміром, такий відомий знавець античності загалом і давньогрецького поліса зокрема Ю.В. Андреев. Адже, проводячи такі широкі аналогії, треба від чогось «відштовхуватися». Розглядаючи проблему урбанізації на широкому історичному тлі, дослідник відзначав, що ще до ознайомлення з нею видається маловірогідним, щоб місто як особливий тип поселення та водночас особливого роду соціальний організм, не лише такий, який щезає, але, навпаки, досягає свого найвищого розвитку в умовах сучасної індустріальної цивілізації, міг виникнути й ствердитися внаслідок одного відносно короткого стрибка ще в ту пору, коли тільки зароджувалися найдавніші з усіх відомих нам класових суспільств. Логічніше було б припустити, що, як і інші універсальні історичні категорії (такі як держава, класи, приватна власність) місто пройшло досить тривалий шлях розвитку. І на тому шляху повинні були виникати різноманітні проміжні чи гібридні форми поселень, котрі поєднували в собі ознаки міста і ознаки його діалектичної протилежності — первісного не-міста. У нашому випадку на теренах су-

часної України укріплені поселення відомі ще з енеолітичних часів, але вони не були урбаністичними центрами.

Стосовно конкретної ситуації містотворчого процесу в середовищі східних слов'ян Ю.В. Андреев пропонує свою схему поетапного становлення східного та античного міста:

— «квазімісто», під яким мається на увазі хліборобське поселення, де прослідковуються зовнішні риси, які наближають його до власне міста (наявність більш чи менш масивних захисних споруд, компактна забудова всієї площі поселення, більш або менш регулярне планування, наявність елементів комунального благоустрою, більш чи менш облаштовані житла, наявність ритуального центра). Обов'язковими є лише друга й п'ята ознаки, а інші залежно від конкретних умов можуть з'являтися чи щезати);

— проміжну ланку між квазімістом і власне містом займає ще один специфічний тип поселення, який можна називати «протомістом» і під яким мається на увазі певна зародкова фаза власне міста, що відрізняється від його зріліших форм не так якісно, як кількісно, за ступенем вираженості загалом одних і тих же ознак або ж в рідкісних випадках за повнотою «асортимента». Основними причинами для його зародження можна вважати відносно високий рівень розвитку суспільного виробництва (особливо сільського господарства), відносно розвинуту соціальну стратифікацію, політичну інтеграцію окремих хліборобських громад і формування хоча б примітивного державного апарату, розвинену спеціалізацію в ремеслі та інших сферах діяльності;

— власне місто — це те явище, де в основі його історичної топографії та соціально-економічного функціонування були палацово-храмові комплекси та де здебільшого мешкала правляча еліта держави. Сюди ж — до складів і сховищ — надходила основна маса додаткового продукту, і якраз тут проходив його перерозподіл.

Саме палаци й храми як «редистрибутивні центри» виконували в найдавніших соціально стратифікованих суспільствах Сходу та Заходу функції економічної інтеграції, що певною мірою випереджали ринкові функції пізніших міст. У цьому сенсі палацово-храмовий комплекс можна вважати втіленням і носієм власне урбаністичного первня в тому складному симбіозі елементів міста й села, який був основою протоміста в кожному з його варіантів (Андреев 2010, с. 237—554).

Але минули століття й ситуація кардинально змінилася. З появою заліза відпала необхідність у далеких і затратних заморських експедиціях за металом, а також у централізованому зберіганні та обліку його основних запасів. Своєю чергою, це означало, що перестала себе значною мірою виправдовувати та система господарської інтеграції, на якій базувався державний сектор економіки бронзового віку. Поряд з великими господарськими комплексами (палацовими та храмовими господарствами) тепер все більше поширюється «приватнопідприємницька» діяльність окремих сімей та їх об'єднань. Показово, що навіть у таких старих економічних центрах як міста Дворіччя простежується досить певна тенденція до децентралізації, що знайшло вираз у переході до системи сходинкової аренди храмового майна, найперше землі, приватними особами. В нових же містах, що виникали на Заході, храмове господарство, за рідкісним винятком, так і не вийшло із ембріонального стану, оскільки умови, необхідні для його розвитку, тут були відсутні від самого початку (Андреев 2010, с. 562).

Нагадаємо, що це відбувалося в конкретному регіоні ойкумени, в певних географічних межах зі своїми традиціями та новаціями, які кардинально змінювали «поле для гри» навіть у класичній, початковій фазі містоутворювального процесу. А що ж можна говорити про накладання середньовічної «кальки» на античну основу, як це робив згаданий дослідник? Мабуть, окрім оригінальної подачі матеріалів і викладення власних ідей, слід було б враховувати

й результати доробку спеціалістів, які безпосередньо займалися та займаються цією темою.

Вплив географічного чинника досі не викликає сумніву. Це, зокрема, яскраво прослідковується останнім часом у полеміці між П.П. Толочком і Є.М. Носовим: якщо перший аргументовано відстоює аграрний характер давньоруського міста, то другий значною мірою «реанімує» теорію В.Й. Ключевського про першопоштовх у цьому неоднозначному процесі торговельних операцій різного рівня, а сільськогосподарській окрузі відводить другорядну роль (Толочко 2000, с. 86—90; Носов 2008, с. 133—146). І, як це на перший погляд не парадоксально, але такі протиріччя цілком знімаються за врахування географічного чинника: на півдні, де природні умови цілком сприяли сільськогосподарському виробництву, а «дари ланів» і становили вагомий частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком логічною. На півночі за гірших умов для хліборобства, де й людський потенціал був набагато менший, торговельні операції відігравали набагато більшу роль у становленні перших східнослов'янських міст. Але це ще не свідчить про те, що згадані заняття не були притаманними місцевому населенню в географічно різних регіонах — просто їх значимість суттєво різнилась.

Підводячи певні підсумки, слід констатувати, що проблема урбанізації середньовічної Східної Європи загалом, і південноруських земель зокрема, продовжує бути актуальною та перспективною не лише нинішніх, а й майбутніх досліджень.

Андреев Ю.В. В ожидании «греческого чуда». — СПб., 2010.

Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985 (Серия «Археология СССР»).

Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских укрепленных поселений IX — середины XIII вв. // Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. — Воронеж, 1983.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989.

Кучера М.П. Размеры древнерусского города на территории Украинской ССР // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 69—72.

Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 21—35.

Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007.

Носов Е.Н. О путях становления городов Древней Руси // Дьянеслово. — К., 2008. — С. 133—146.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

Толочко П.П. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2000. — С. 86—90.

Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л., 1980.

Надійшла 27.02.2014

ГОРОДА ЮЖНОЙ РУСИ: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Вопросы возникновения и развития урбанистических центров на территории расселения восточных славян в средневековые времена, и в частности в ее южной зоне, привлекают внимание историков и археологов на протяжении длительного времени. Не стали исключением и разработки последних десятилетий (П.П. Толочко, А.В. Куза и др.). В результате проделанной работы старая формула, а именно, что древнерусский город, в первую очередь, являлся центром ремесла и торговли, была изменена на новую трактовку: город тех времен — это, прежде всего, центр сельскохозяйственной округи, место концентрации, переработки и перераспределения прибавочного продукта (своеобразный коллективный феодальный замок). Но это совершенно не исключает факта наличия в подобных населенных пунктах мощных ремесленных и торговых объединений (просто они не играли роль «первой скрипки» по сравнению с возможностями сельского хозяйства в те времена). В разных регионах Киевской Руси и в разное время процесс градообразования имел свои особенности, хотя само урбанизационное направление находилось в пределах общих норм цивилизационного общества тех времен.

O.P. Motsia

SOUTHERN RUS CITIES: CERTAIN THEORETIC PROBLEMS OF STUDY

Issues of urban centres' foundation and development on the territory of the Eastern Slavs settling in the mediaeval times, for instance in its southern area, continue to draw the historians' and archaeologists' attention already for the long time. The developments of the recent decades are not the exceptions (P.P. Tolochko, A.V. Kuza, et al.). As a result of the work completed, the old formula considering the Ancient Rus city first of all as a craft and trade centre was replaced by the new interpretation by which the city of those times was first of all a centre of agricultural region and a place of concentration, treatment and distribution of surplus products, i.e. kind of collective feudal castle. However, it does not exclude the fact of strong craft and trade unions presence in such inhabited localities, they just didn't played a role of a first fiddle comparing to the opportunities of agriculture in that period. The process of urban building differed with some peculiarities in various regions of Kyiv Rus and in different time, however, the very urbanization direction extended within the borders of general norms in civilization community of those times.

Г.А. Козубовський

ПРО БЕЛЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО ЮРІЯ НАРИМУНТОВИЧА (1352—1377)

Окреслено значення одного із князівств Галицької землі в XIV ст.

Ключові слова: Белзьке князівство, монета, сіль.

Свого часу визначний дослідник І. Шараневич звернув увагу на особливе місце Белзької землі: «*обочь польской и литовской Руси было еще Белзкое княжество...*» (Шараневич 1863, с. IV), а А.М. Андріяшев назвав князя Юрія Наримунтовича «*особою, значною мірою загадковою...*» (Андріяшев 1887, с. 84). Але й нині, незважаючи на низку ґрунтовних робіт (Swieżawski 1990; Janeczek 1993; Tęgowski 1999, s. 27—35; Войтович 2006, с. 618—619), багато проблем,

пов'язаних з цим західним руським князівством і його володарем, лишаються дискусійними та нез'ясованими.

Нагадаємо, що Белзьке князівство Юрія Наримунтовича сформувалось у 1352—1377 рр. Юрій — один із синів загиблого 1348 р. у битві з хрестоносцями пінського й новгородського князя Гліба-Наримунта — дуже рано долучився до найважливіших подій в історії Східної та Центральної Європи. Є версія, що в 1348 р. він разом з Михайлом і Василем якийсь час володів Пінськом (Археологія... 1993, с. 449). Але

© Г.А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2014

як активний політичний і військовий діяч, що взяв найактивнішу участь у боротьбі за розподіл галицько-волинської спадщини, Юрій уперше постає під час польсько-литовської війни 1350—1352 рр. Однак за віком він міг брати участь у битві на р. Страва та інших воєнних конфліктах кінця 40-х рр. XIV ст., якщо вірне припущення, що він народився близько 1326 р. (Swieżawski 1965, s. 183) або раніше (Tęgowski 1999, s. 34).

Досі не встановлено, хто була мати Юрія. Одні дослідники дружину Наримунта називають ординкою, дочкою татарського хана (Wolff 1886, s. 14; Грушевський 1901, с. 10) чи дочкою володаря Тавриди (Niesiecki 1841, s. 168), інші пов'язують її з родиною руських князів (Puzyna 1930, s. 37; Świeżawski 1965, s. 184). Останнім часом наголошується на кількох дружинах Наримунта (Войтович 2006, с. 613).

Дружиною Юрія була Варвара нез'ясованого походження. Сини — Роман та Іван — загинули 1399 р.: один у битві на р. Шелонь, другий на р. Ворскла (Swieżawski 1965, s. 184). Сам князь пішов із життя після 1398 р. (?) (Войтович 2006, с. 619).

Привертає увагу участь Юрія Наримунтовича в найважливіших воєнно-політичних подіях і міжнародних угодах 50—70-х рр. XIV ст. поруч з могутніми дядьками Ольгердом, Кейстутом і Любартом. Можливо, це було наслідком того, що ще до початку 50-х рр. Юрій проявив себе, а також через особисту опіку когось із Гедиміновичів після загибелі Наримунта.

На те, що ще за життя Наримунта його сини долучилися до воєнних і політичних подій у Східній Європі, вказують повідомлення літописів 1331 р. про вимогу до кандидата в новгородські архієпископи Василя надати «новгородські пригородки» Наримунту та його дітям (ПСРЛ 1851, с. 219).

Частина дослідників пов'язують Юрія Наримунтовича з «Drozge (замість Jerzy — Dorge) castellanum de Belze» Дубнинської хроніки (Филевич 1890, с. 93; Линниченко 1891, с. 468; Кунік 1907, с. 195—196; Janeczke 1993, s. 31), який у 1352 р. тримав облогу від потужної польсько-угорської армії. На очах ворожого війська він укріплював белзький замок, напустив воду з річки в рови фортеці. Під нею загинув племінник Людовіка, а сам угорський король був поранений.

Після тривалої облоги було досягнуто компромісу, і белзький воєвода визнав якусь зверхність угорського короля; на белзьких мурах з'явилась угорська хоругва замість литовських.

Але це не зупинило значних ординських спустошень у польських володіннях, зокрема в Галичині та Люблінській землі. Перехід 1351 р. Орди на сторону Литви суттєво змінив співвідношення сил і змусив польського короля Казимира III піти на компроміс з Гедиміновичами (Шабульдо 1987, с. 50). Влітку 1352 р. Казимир, позичивши у краківських міщан тисячу кіп грошей (= 48 тис. празьких грошів), здійснив новий похід проти литовських князів, опинився «*нід Шебрешином містом руським*» (Zakrzewski 1921, s. 49; Грушевський 1993, с. 39). За укладеним 1352 р. перемир'ям Казимир отримав землю Люблінську й Львівську — «*Русь што короля слушають*». Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська землі лишилися за литовськими князями.

В історіографії ці події зазвичай розглядають у контексті польсько-литовських відносин. Але, певно, справедливим є твердження, що ця польсько-литовська угода, яка розділила на дві частини Галицько-Волинську Русь, була досягнута за участю ординської дипломатії та ханської влади (Греков 1975, с. 53; Шабульдо 1987, с. 50).

Юрію Наримунтовичу надали одну з найпотужніших волинських фортець — м. Кременець, який він повинен був тримати «*від князів литовських і від короля*» із заборорою на два роки будувати фортифікаційні укріплення (Розов 1928, с. 4—7, № 3). Ця потужна фортеця, що не раз витримувала монгольські напади, розглядається як пункт, володіння яким забезпечувало володарювання над усією південно-західною Волиню (Андрияшев 1887, с. 215).

Чітко зафіксований статус Юрія Наримунтовича пов'язується з кондомініумом — компромісною угодою між правителями Литви, Польщі та Золотої Орди (Шабульдо 2006, с. 10). Серед головних рис кондомінантного статусу вважається верховне право на володіння певними територіями й сплата (отримання) традиційної ординської данини (Шабульдо 2006, с. 7, 10, 16). В угоді згадується залежність руських (волинських?) князів від золотоординського хана («царя») та окремих ординських володарів («князі темнии») (Леонтович 1894, с. 215). Хоча в договорі не йдеться про особисту участь Юрія Наримунтовича в стосунках з ординцями, але умова про те, що литовці не можуть допомагати татарам у їхніх походах на Галицьку землю, не могла обійти його (Розов 1928, с. 6; Шабульдо 2006, с. 14). Та й висунутий на схід Кременець не міг лишатися осторонь воєнних походів з усіх боків. М. Грушевський вва-

жав, що нейтральний статус Кременецької волості натякає на якусь війну за місто на початку 50-х рр. XIV ст. (Грушевський 1993, с. 40).

Умова про невідновлення фортифікаційних споруд свідчить про намагання послабити значення цього надзвичайно потужного митного пункту й фортеці на Кременецькому шляху, відомому з XVI ст. (Грушевський 1993, с. 46), на дорозі від Кам'янця (володінь Коріатовичів) до столиці Любарта — Луцька. Протягом 12 років Кременець неодноразово переходив із рук у руки, поки за новою угодою 1366 р. відійшов до Польщі (Клименко, Хаварівський 2003, с. 275).

Про життя на порубіжжі польських і литовських володінь на Волині в цей час відомо дуже мало. Але з листа хрестоносців до папи від 1357 р. відомо, що Казимир зобов'язався сплатувати татарам данину за частину руської землі, яку він держить у себе (Грушевський 1993, с. 43).

Під час подорожі Людовіка Угорського 1352 р. по східній частині Галичини, по лінії Белз—Мункач через околиці Львова, згадуються «татарські ватаги» (там само, с. 40).

Серед істориків немає одностайності, коли Юрій Наримунтович отримав Белз. Одні дослідники вважають, що Белзьке князівство відійшло до Юрія 1352 р., після смерті старшого брата Семена Наримунтовича, а володіння на Волині він отримав від Любарта невдовзі після угоди 1352 р. (Войтович 1996, с. 118; 2006, с. 618—619). Але є думка, що на час отримання Кременця Юрій Наримунтович володів і Белзом (Режабек 1907, с. 35—35; Swieżawski 1965, s. 184).

Певно, влаштуванням укріплень Белза і фортець Белзької землі Юрію Наримунтовичу довелося займатися вже на початку 50-х рр. XIV ст. Відома грамота Казимира від 23.10.1353 р., видана в таборі під Белзом. Під 1354 р. джерела згадують про похід польського та угорського королів за р. Буг на татар (Грушевський 1993, с. 42). 1358 р. Юрій виступив свідком у договорі Кейстута із Земовитом III Мазовецьким, а 1365 р. — двох документів польського короля Казимира (Swieżawski 1965, s. 183—184). Джерела вказують, що принаймні від 1359 р. Юрій Наримунтович володів і Холмською землею (Janeczka 1993, s. 31).

Згідно з повідомленнями Яна із Чарнкова, 1366 р. польський король Казимир, зібравши велике військо, напав на руські землі. Юрій Белзький піддався йому, але, як потім з'ясувалося, його покора була нещира. Здобувши Володимирську землю із замками, які належали Любарту, король віддав Олександрові Корі-

атовичу, який держав її аж до смерті короля та вірно служив своєму сеньйору (Kronika... 1907, s. 6). Виходячи з оповіді Яна із Чарнкова, Казимир ішов саме на Белз. Згадка ж про те, що белзький князь піддався йому, та наступні умови договорів 1366 р. можуть свідчити, що до цього походу Юрій Наримунтович мав власний уділ, відносно незалежний і від польського короля, і від литовських князів.

Дві грамоти 1366 р. фіксують нову політичну ситуацію після походу Казимира та суттєво доповнюють оповідання Яна. Перший договір, укладений між Казимиром і його новими васалами Юрієм Наримунтовичем і Олександром Коріатовичем з литовськими князями Ольгердом, Кейстутом, Явнутом і Любартом та їхніми синами, називався «мир вічний». Польський король отримав Володимирську землю без східних волостей за р. Турія й Ветли, Люб'язя, Чернечгородка, Каменя, Мельниці. Любарту залишилася Луцька земля без західно-полуденних околиць. Західну частину Волині з центром у Володимирі отримав Олександр Коріатович, а Белзьку й Холмську землі — Юрій Наримунтович як ленники польського короля.

Крім головних міст землі — Белза й Холма, Юрію Наримунтовичу належали Грабовець, Щебрешин і Лопатин. Дорогочинсько—Берестейська земля беззастережно відходила Кейстуту, а Кобринська волость — Ольгерду. Для вирішення прикордонних суперечок з обох сторін запроваджувалися комісари, які розв'язували спірні питання під Городлом над Бугом (Czuczynski 1890, s. 514—515; Шабульдо 1987, с. 51; Грушевський 1993, с. 46—47).

Друга, окрема умова між королем і Любартом, на думку М. Грушевського, розвивала та доповнювала попередню. За нею були чітко встановлені кордони між володіннями Казимира й Любарта по верхів'ях річок Стохід, Турія та Луга (Довнар-Запольский 1896). На думку нинішніх дослідників, наявність чітко зафіксованого кінцевого пункту південної ділянки рубежу (Скоморохи) уможливило з великою вірогідністю припускати наявність третьої сторони, певно, Юрія Наримунтовича (Панишко 1995, с. 89), хоча це й перечить васальним відносинам між Юрієм і польським королем.

Мабуть, угоди фіксують реалії, що сталися не тільки через похід Казимира, а й походи Ольгерда та Коріатовичів 1362 р., оскільки в них не концентрується увага на ординській присутності на відміну від угоди 1352 р. Не виключено, що й сам Юрій Наримунтович брав участь у відомій Синьоводській битві.

Припускають, що вже в 1368—1369 рр. Юрій взяв участь у нових походах литовських князів на галицькі й польські землі (Грушевський 1993, с. 49). Але в день Нового 1368 р. Юрій Белзький був у Львові та виступив свідком на грамоті, виданій руським старостою Отоном Пілецьким, що може підтверджувати його підпорядкування польському королеві до того часу (там само). По смерті Казимира 1370 р. фактично урвався ланцюг зв'язок Юрія Наримунтовича з Польщею.

1376 р. белзький князь разом з Любартом і Кейстутом здійснив похід на Малополющу (Kronika... 1907, s. 42), що спричинило у відповідь похід Людовіка Угорського. Він був здійснений, насамперед, на володіння Юрія Наримунтовича, якого вважали головним ініціатором походу 1376 р. (Грушевський 1993, с. 54).

За свідченням Германа Вартберга, нова ворожнеча виникла через те, що угорський король надав *«опельнскому герцогу некоторые земли, кои принадлежали... Георгу Белзскому и Люберту Луцкскому»* (Ливонская хроника... 1879, с. 130). 1377 р. Людовік Угорський на чолі потужного війська підступив під фортеці белзького князя. Польські війська — кракуси, сандомиряни й середзяни — обложили Холм, після взяття якого рушили до короля під Белз (Kronika... 1907, s. 42).

Під час облоги Белза війська Людовіка взяли два руські замки (Ливонская хроника... 1879, с. 132). М. Грушевський вважав, що то були Холм і ще якийсь Любартів замок (Грушевський 1993, с. 450). Але, оскільки військові дії були спрямовані саме проти белзького князя, а малопольський рочник називає відібрані в Юрія замки — Белз, Холм, Грабовець, Городло та Всеволож (там само, с. 45), штурму, певно, зазнало котресь із цих міст.

У вересні 1377 р., після семитижневої облоги, Юрій Наримунтович здав королю замок разом із землею та людьми. Холмська й Белзька землі були віддані під управління Володислава Опольського, а Юрій Наримунтович отримав від Людовіка Любачів у державу й річну пенсію в 100 гривень з прибутків Бохенської зупи (Kronika... 1907, s. 42; Грушевський 1993, с. 54; Janeczke 1993, s. 31).

Увага джерел до самого факту значних зусиль при облозі замків Белзької та Холмської земель (Белз оборонявся сім тижнів!) свідчить, що Юрій встиг побудувати, відбудувати, укріпити свої фортеці, що, безперечно, вимагало значних коштів і витрат.

Окремого дослідження потребує особа Юрія Даниловича Холмського, відомого за вкладим

записом 1376 р. Одні дослідники ототожнюють його з Юрієм Наримунтовичем, інші — з окремим холмським князем чи сином Даниїла Острозького (Лонгинов 1887, с. 38—39; Грушевський 1993, с. 445—446; Войтович 2004, с. 75).

Межі Белзької землі вже давно є предметом досліджень багатьох істориків та археологів. Ще І. Шараневич визначив загальні кордони цього державного утворення: *«... розпростиралося по обоим сторонам Буга и сягало на востоке где-то до жерел Буга, а на Западе до устья Сяна. Оно граничило на севере с Володимирским княжеством и притыкало на полудне где-то недалеко от Львова о Галицкую Русь»* (Шараневич 1863, с. IV).

Більшість дослідників цікавлять, насамперед, кордони землі найдавніших періодів, хоча в їх реконструкції часто звертаються до актів і реєстрів XV—XVI ст. Різні ділянки кордону Белзької землі окреслюються дослідниками по-своєму. Південні кордони розглядаються в контексті межі Волинської землі, хоча загалом границі Белзької землі чітко не визначені та, певно, змінювалися залежно від політичної та економічної ситуації протягом часу (Барсов 1885, с. 109—111; 120—123; Андрияшев 1887, с. 26—100; Ісаєвич 1971, с. 81; Janeczke 1993, s. 21—34; Кучинко 2002, с. 168—188).

Останнім часом для середини—другої половини XIV ст. територія Белзької землі детально розглянута за угодами 1352 і 1366 рр. Привертає увагу положення про виражену належність Лопатинської землі до Белзького князівства після 1366 р. (Janeczke 1993, s. 30—32, тара 4).

Через прикордонне розміщення Белзька земля неодноразово досліджувалась археологічно з польського та українського боків. У багатьох містах здійснено стаціонарні та рятівні дослідження та виявлено залишки захисних, житлових і господарських споруд, багату матеріальну культуру, яка має чимало спільного з давньоруськими, мазовецькими, польськими та ятвязькими старожитностями XI—XIV ст. (Rauhut 1956, s. 65—68; Bender i in. 1957; Poppe 1958; Nadolski 1959; Zbierski 1959; Кучинко 2009, с. 343—355). На низці пам'яток зафіксовано могильники, частина з яких пов'язується з монгольськими походами. Але чимало пунктів не досліджено, зокрема в Городлі, Грубешові та Сокалі регулярні розкопки не провадилися (Janeczke 1993, s. 137).

Багато десятиліть вивчалася столиця князівства — Белз (Раппопорт 1967, с. 67—68; Петегрич 1975; 1980; 1981; 1984; 1990; Петрик та ін. 2004). Хоча захисні споруди міста май-

же повністю знищені, вдалося прослідкувати овальний контур городища, дві лінії укріплень, культові, господарські та житлові споруди, залишки вулиць, могильники. Але знайдені на пам'ятках післямонгольські матеріали унеможливають точне датування в межах XIII—XV ст.

Важливим джерелом для реконструкції економічних і політичних процесів у Белзькій землі Юрія Наримунтовича є нумізматичні знахідки (рис.). З культурного шару на городищі Белза походить празький гріш Яна I Люксембурзького (Петегірч 1975). І хоча монета може належати до часу, що передував князюванню Юрія в Белзі, аналіз знахідок з Галичини та Волині засвідчує абсолютне переважання в середині XIV ст. саме празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346). У скарбах, датованих кінцем 40-х рр. XIV ст., вони становлять понад 90 %, у той час як монети Карла I (1346—1378) — близько 5 % (Рожко 2004; Крижанівський 2007, с. 131). Певно, такі монети становили абсолютну більшість і в 50-і рр. XIV ст.

У похованні 17 могильника під Аріанською вежею в Белзі знайдено срібну монету Володислава Опольського (1372—1379). Вона знаходилася біля лівої стегнової кістки та, можливо, була в паску, гаманці чи кишені похованого. Могила цього поховання зруйнувала раніші, що може засвідчувати наявність тут цвинтаря впродовж тривалого часу (Петрик та ін. 2004, с. 38). Є інформація й про знахідку мідного руського денарія Володислава Опольського в Белзі (Kryżaniwskij 2009, s. 163, № 12).

З городища на Високій горі в Холмі походить квартник Казимира III (1333—1370) (Kubiak 1998, s. 93, № 242/II).

На особливу увагу заслуговують знахідки з Грудка Надбужного, на місці якого дослідники локалізують літописне м. Волинь (Рорре 1958). Серед різночасових археологічних і нумізматичних матеріалів є празький гріш Карла I 1354—1356 чи 1350—1358 рр. і дві золотоординські монети: гюлістанський дирхем Бердібека (1357—1359) 759 р. х. (1357/1358) і ординський дирхем Мухаммеда Буляка (1370—1380) 773 р. х. (?) (1371/1372?) (Rogatko 1990, s. 197; Kubiak 1998, № 338/II, № 338/V). Це найзахідніший пункт знахідок золотоординських монет того часу. Щоправда, є інформація, що «в околицях Бреста трапляються... татарські монети» (Рябцевич 1965, с. 128, № 4), але, якого часу, не відомо.

Місце Орди Абдуллаха й Мухаммеда Буляка остаточно не визначено (Григорьев 1990). За

Рис. Знахідки монет третьої чверті XIV ст. з території Белзького князівства та найближчих до нього земель: I — Холм (квартник Казимира III); II — Грудок Надбужний (гюлістанський дирхем 1357/8 р. Бердібека, ординський дирхем 1371/2 р. (?) Мухаммеда Буляка, празький гріш 1350—1358 рр.); III — Белз (празький гріш Яна I Люксембурзького, руський грошок і мідний денарій Володислава Опольського); IV — Буськ (Кам'янка Бузька?), скарб (обрізані празькі гроші?), денарій Казимира III, денарії (?) Людовіка Угорського, денарій Володислава Опольського); V — Володимир Волинський, скарб (понад 20 празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького та Карла I); VI — Біскупичі Шляхетські, скарб (42 празьких грошів XIV ст., нез'ясовані денарії, лодієподібна гривня, прикраси)

місцем концентрації знахідок монет Орди припускається, що після відходу з Молдавії за Мухаммеда Буляка вона перебувала на Нижньому Дніпрі та в Приазов'ї, які в 1370-х рр. становили окрему «нумізматичну провінцію» (Федоров-Давыдов 2003, с. 16, 48). Серед найближчих регіонів поширення таких монет — землі Середньої Наддніпрянщини. Монети Джанібека тут становлять більшість разом з монетами Абдуллаха (1362—1369) і Мухаммеда Буляка. На початку 80-х рр. XIV ст., після реформи 1380 р., такі монети зникають з обігу. У скарбах 80—90-х рр. XIV ст. абсолютно домінують монети Тохтамиша, які становлять 60—100 % (Миргалеев 2003, с. 70; Федоров-Давыдов 2003, с. 16). Певно, дві золотоординські монети з Грудка пов'язані з одним комплексом і одними подіями 70-х рр. XIV ст. Відсутність подібних знахідок від Дніпра до Бугу може засвідчувати присутність в цьому пункті вихідців зі Сходу.

У скарбі з Біскупич Шляхетських на межі Володимирського та Белзького князівств, окрім 42 празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346) і Карла I (1346—1378), невідомих денаріїв

і двох срібних перснів, згадується лодієподібна гривня (Сиверс 1922, с. 12, № 14; Soboleva 1970, s. 200, № 6; Kotlar 1975, s. 32—33, № 57). Лодієподібні злитки в основному знаходять разом із золотоординськими монетами XIV ст. Привертає увагу думка, що такі «татарські» злитки були продуктом переробки зібраного татарами на Русі срібла (Спаский 1970, с. 71).

Саме лодієподібні та «новгородські злитки з горбатою спинкою» трапляються в східноєвропейських скарбах разом із золотоординськими монетами XIV ст. (Ильин 1921, с. 18, № 30; с. 21, № 53; с. 29, № 107; с. 32, № 131; с. 45, № 193, 196; с. 50, № 211, 213; Сотникова, Спаский 1979, с. 58, № 34; с. 59, № 40; с. 60, № 49 та ін.). Серед майже 3 тис. монет XIV—XV ст., зафіксованих Г.О. Федоровим—Давидовим у джучидських скарбах, є приблизно 120 злитків та їхніх половинок (Пономарев 2002, с. 112). Але на західноукраїнських землях лодієподібний злиток належить до виняткових знахідок. Тож він може вказувати на ординську присутність, переплавку ординських монет, данину та ін.

Володимир був центром, куди надходили значні кошти чи то за Любарта (1352—1366), чи то за Олександра Коріатовича (1366—1370). Але більшість їх не могла потрапити до Володимира та загалом на Волинь, оминаючи Белзьке князівство Юрія Наримунтовича. Джерела свідчать про величезні кошти, які вкладав Казимир у розбудову Володимирського замку. Він витратив на будівництво Володимирської фортеці 3 тис. «*marcarum latorum grossorum*» (гривень широких, певно, 144 тис. празьких грошів, інших у такій кількості не було). Ще 600 гривень широких (28 800 празьких грошів) було призначено урядовцю, який наглядав за будівництвом (Зубрицкий 1855, с. 1—26, 69; Długossii 1876, s. 330). Дійсно, будівництво фортець у землях своїх руських васалів вимагало значних коштів, що було об'єктивним чинником надходження «європейської валюти» — празьких грошів.

Немає однастайності щодо шляхів і хронології надходження празьких грошів до Східної Європи. На західних землях звертають увагу на Володимир, Луцьк і Львів як основні пункти напрямків надходження цієї середньовічної європейської валюти (Сиверс 1922, с. 6; Рябцевич 1965, с. 126—127; Соболева 1967, с. 54; 1973/1974; Котляр 1971, с. 69). Але більшість волинських і частина галицьких і литовських празьких грошів могла потрапити на ці землі тільки через територію Белзької землі, хоча в цей час вже можливі й зворотні надходження празьких грошів — з Волині.

Висунуте на захід Белзьке князівство перетинала низка міжнародних шляхів (Janeczek 1993, s. 63—69, мапа 9; Sieradski 1959, мапа 2). Люблін, розміщений на кордонах польських володінь, ще з давньоруських часів належав до основних осередків на шляху чесько-руської торгівлі (Флоровский 1961, с. 74). Через Люблін, значення якого зросло за часів Казимира III (Myśliński 1977, s. 21), товари й монетарне срібло могло надходити із Малопольщі, Мазовії та Пруссії. За документом 1349 чи 1386 р., на шляху між Торунем і Володимиром, на 12 митних пунктах через Бобровники, Плоцьк, Вишоград, Закрочим, Варшаву, Черськ, переправу через р. Вепш, Сепехов, Казімеж, Люблін, Холм, Городло до Володимира купець міг залишити понад 130 грошів. Але найбільші суми витрачали в Холмі (39 грошів; 22,5 шевенів; 1,5 куни). Саме тут згадується найбільша плата в 33 гроші з декількох з'єднаних возів (Торгівля... 1990, с. 20—22, № 7). Указаний шлях перетинав північну частину володіння Юрія Наримунтовича і, певно, не був головним, оскільки оминав столичне місто князівства.

Шлях Львів—Белз—Грубешов—Краснистав—Люблін вважається найважливішим на лівобережному Побужжі та мав не тільки торговельне, а й стратегічне значення. Південний напрямок розглядається в контексті зв'язку з солевидобувними районами Підкарпаття. З шляхом із Грудка через Потиліч на Белз пов'язується надходження дрогобицької солі, через Львів до Белза — дрогобицької, долиньської та коломиїської (Janeczek 1993, s. 65—66, мапа 9).

Белз небезпідставно вважається головним центром з торгівлі сіллю на Волині. Мазовія на відміну від інших польських земель не була забезпечена власною сіллю, її довозили з Русі через Белз. Окрім Мазовії, цей товар доправляли й на Підляшшя. З торгівлею сіллю пов'язуються середньовічні митні комори над Бугом і Нурцем. Отримане в 1377 р. Белзом право складу для литовської солі справедливо розглядають як оперте на усталену давню роль цього міста в торгівлі руською сіллю (Janeczek 1993, s. 66, 212; Kiersnowska 1986, s. 156). Через Солокію (лівий доплив Бугу, що впадає у Віслу) Белз був пов'язаний з так зв. другим шляхом з «варяг у греки»: Балтійське море—Вісла—Західний Буг—Дністер—Чорне море. А відома «соляна дорога» через Белз датується від XII ст. (Петегирич 1984, с. 101).

Значення Белзької землі як осередку торгівлі й збуту солі на значних просторах Європи, можливо, визначалося не тільки зручним комунікаційним розміщенням. Ознаки наявності соляних джерел у Забужній Русі фіксу-

ються на Люблінщині в топонімах і зафіксовані реально. А в акті 1671 р. колишнього Любачівського повіту Белзького воєводства згадується с. Великі Очі, тобто з назвою, подібною до «вікон», — соляних розробок сусіднього галицького Покуття (Леонтович 1896, с. 21—22).

Видобуток і розподіл солі в Східній Галичині відомі з XI ст. і вважаються одним з пріоритетів князівської влади. В післямонгольську добу солеварні Галичини також вважалися князівським «держанієм». У 1340—1349 рр. більшість їх відійшла до володінь Любарта Гедиміновича. А від 50-х рр. XIV ст. і до пізнього середньовіччя руські *saliny* Галичини визнавали маєтностями польських королів (Леонтович 1896, с. 25).

Під час боротьби за галицько-волинську спадщину в 50—70-х рр. XIV ст. на якусь частину галицько-волинських *salin* міг претендувати і Юрій Наримунтович. Принаймні географічне розміщення Белзького князівства забезпечувало йому роль головного розподілювача солі для багатьох державних утворень Центральної та Східної Європи.

Соляна торгівля й соляне мито були об'єктивними чинниками розвитку товарно-грошових відносин. Наявність соляних джерел на Прикарпатті та відсутність їх у сусідів зумовила швидке перетворення солі на товар. Сіль як важливий чинник ціноутворення вказана на сторінках Києво-Печерського Патерика ще в XI ст. (Грабовецький 1982, с. 36). Саме з сіллю та її видобутком пов'язується один з головних чинників розвитку товарно-грошових відносин і розповсюдження празьких грошів у сусідній Польщі. Одна з найперших згадок про податки в «чеській валюті» (1306 р.) стосується соляних промислів у Бохні, на шляху між Перемишлем і Краковом (Gródecki 2009, s. 290). Нагадаємо, що у Венеції XV ст. торгівля сіллю давала казни приблизно чверть усіх прибутків (Луццато 1954, с. 392—393).

Найдавніша знахідка золотої монети XIV ст. в Україні — угорський дукат Людовіка Угорського (1342—1382) — походить з поля біля соляних джерел Тиряви Сільної в Сяноцькому повіті (Филипчак 1937, с. 117), немов підтверджуючи назву казки з чеського й словацького фольклору «Сіль дорожка за золото» (Михайлова 2007, с. 45). Саме із зовнішньою торгівлею частина дослідників пов'язує термін «соляні куни» (соляні гроші), зафіксований у духовниці Климента Новгородця XIII ст. (Хорошкевич 1963, с. 230—231).

Чумацький промисел розглядається одним із найважливіших чинників розпаду натураль-

ного господарства й розвитку товарного виробництва в Україні. Поширення чумацького візництва, низька вартість і зручність перевезень перетворювали його в основний вид транспорту на території України до нового часу (Слабеев 1964, с. 132).

З відібранням Белзької землі 1377 р. Людовік Угорський надав Юрію Наримунтовичу Любачів у державу й річну пенсію 100 гривень із доходів Бохенської жупи (Грушевський 1993, с. 54), певно, як можливість регулярного отримання реальних коштів. Того ж року Володислав Опольський надав Белзу право складу солі. Такий збіг може вказувати на одне з основних фінансових джерел у забезпеченні Белза й Белзької землі за Юрія Наримунтовича. І надання коштів з Бохенських соляних жуп може розглядатися як компенсація від втрати відповідних белзьких.

Найзахідніше руське князівство третьої чверті XIV ст. з різним етнічно та конфесійно населенням з православним володарем розміщувалося на обох берегах Бугу. Протягом чверті століття князю вдавалося втримуватися на передньому рубежі постійних воєнних конфліктів. Певно, неабиякі дипломатичні та організаційні здібності дозволяли йому вибудовувати основи толерантності й віротерпимості в умовах похмурого середньовіччя. Впродовж чверті століття Юрій Наримунтович був охоронцем найвизначнішої християнської святині, однаково шанованої православними й католиками, — Ченстоховської Богородиці, вивезеної 1382 р. з Белза до Ясної Гури Володиславом Опольським (Поселянин 2002, с. 174—177). У давній дерев'яній каплиці, що стояла на Замочку в Белзі, від давніх часів до 1911 р. правили службу за латинським і грецьким обрядом, а культ Белзької Богородиці зберігався в XX ст. (Чачковський 1937, с. 21).

Є версія про віднайдення Холмської Богородиці під вапняковим (церковним?) камінням через 100 років після руйнування Холма Бурундаєм у 1261 р., також шанованої обома конфесіями (Поселянин 2002, с. 579—580). Хоча питання про Холмську ікону не вирішене однозначно (Александрович 2001), обидві ікони пов'язуються з боротьбою з ординцями.

Ще з давньоруських часів у містах Побужжя зберігалася значна кількість православних церков, а середньовічні храми Потилича, Сокаля, Грабовця, Городла, Белза, Грубешова носили ім'я на честь св. Миколая, що, не виключено, пов'язано і з концентрацією комунікацій у регіоні (Janeczek 1993, s. 212). Часом князювання Юрія Наримунтовича датується заснування Холмського католицького єпископства

1375 чи 1376 р. (Kronika... 1907, s. 33; Janeczczek 1993, s. 37) і, можливо, закладання домініканського кляштору в Белзі в 1367 р. чи трохи пізніше (Swieżawski 1990, s. 74).

Остаточна втрата Белзького князівства Юрієм Наримунтовичем 1377 р. співпала зі смертю Ольгерда, певно, головного покровителя цьо-

го західноруського князя. Але князь навряд чи утримувався б у Забужжі чверть століття без підтримки з боку Польщі. Та нові результати можна очікувати з проведенням масштабних археологічних розкопок цієї прикордонної території за активної співпраці польських і українських науковців.

Александрович В. Холмська ікона Богородиці. — Львів, 2001.

Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. — К., 1887.

Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. — Мінск, 1993.

Барсов Н. Очерки исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885.

Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996.

Войтович Л.В. Князі белзькі // Белз і Белзька земля. — Белз, 2004. — 1. — С. 74–77.

Войтович Л.В. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. — Біла Церква, 2006.

Грабовецький В.М. Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: культура традиції. — К., 1982. — С. 35–38.

Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). — М., 1975.

Григорьев А.П. Золотоордынский город Орда // Востоковедение. — 1990. — 32. — С. 152–157.

Грушевський А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. — К., 1901.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV.

Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.). — К., 1896.

Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош: Латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями. — Львов, 1855.

Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. — Пг., 1921.

Ісасевич Я.Д. Територія і населення Червентських градів (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. — 1971. — 1. — С. 71–83.

Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. — Тернопіль, 2003.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.

Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. — Львів, 2007.

Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающихся истории Червоной Руси в XIV в. с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сб. мат-лов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А.А. Куником и др. — СПб., 1907. — С. 113–197.

Кучинко М. Волинська земля X — середини XIV ст. — Луцьк, 2002.

Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. — Луцьк, 2009.

Леонтович Ф. Очерки истории Литовско-Русского права. Образование территории Литовского государства. — СПб., 1894.

Леонтович Ф.И. Литовско-русские друскеники — солярни и соляники: один из вопросов западнорусской старины // Варшавские университетские известия. — 1896 (Відбиток).

Ливонская хроника Германа Вартберга // Сб. мат-лов и статей по истории Прибалтийского региона. — Рига, 1879. — 2. — С. 83–155.

Линиченко И.А. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // ЖМНП. — 1891. — № 6. — С. 454–492.

Лонгинов А.В. Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в. — М., 1887.

Луццато Дж. Экономическая история Италии. — М., 1954.

Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Тохтамыш-хана. — Казань, 2003.

Михайлова Р.Д. Художня культура Галицко-Волинської Русі. — К., 2007.

Панишко С.Д. До питання про розмежування володінь Любарта і Казимира на Волині в 1366 році // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. — Хмельницький, 1995. — С. 87–89.

Петегирич В.М. Раскопки в древнем Белзе (Львов. обл.) // АО 1974. — М., 1975. — С. 337–338.

Петегирич В.М. Раскопки летописного Белза // АО 1979. — М., 1980. — С. 324.

- Петегирич В.М.* Раскопки летописного Белза // АО 1980. — М., 1981. — С. 301.
- Петегирич В.М.* Торговые и культурные связи древнего Белза // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 101—102.
- Петегирич В.М.* Белз // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 127—129.
- Петрик В., Ивановський В., Лазурко О., Рибчинський О.* Археологічні дослідження в 2003 році // Белз і Белзька земля. — Белз, 2004. — 1. — С. 33—41.
- Пономарев А.П.* Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. — М., 2002.
- Поселянин Е.* Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее имени чудотворных икон. — СПб., 2002.
- ПСРЛ.* — СПб., 1851. — Т. 5 (Псковские и Софийские летописи).
- Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967 (МИА. — 140).
- Режабек И.* Юрий II-й, последний князь всей Малыя Руси // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сб. материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А.А. Куником и др. — СПб., 1907. — С. 1—66.
- Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — 1. — С. 619—636.
- Розов В.* Українські грамоти. — К., 1928. — Т. 1.
- Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // НиС. — 1965. — 2. — С. 121—134.
- Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. — Пг., 1922.
- Слабеев И.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1964.
- Соболева Н.А.* К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV—XV вв. // Вестник МГУ. — История. — 1967. — № 2. — С. 49—51.
- Соболева Н.А.* Хронология и области распространения пражских грошей на территории СССР // Numismatický sborník. — 1973/1974. — 13. — S. 153—165.
- Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Русские клады слитков и монет в Эрмитаже // Русская нумизматика XI—XV веков. — Л., 1979. — С. 48—94.
- Спасский И.Г.* Русская монетная система. — Ленинград, 1970.
- Торговля на Україні, XIV — середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина.* — К., 1990.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. — М., 2003.
- Филевич И.П.* Борьба Польши и Литвы—Руси за галицко-владимирское наследие. — СПб., 1890.
- Филипчак І.* Нарис історії Тиряви Сільної // ЗНТШ. — 1937. — CLIV. — С. 115—139.
- Флоровский А.В.* Чешско-русские торговые отношения X—XII вв. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 74.
- Хорошкевич А.Л.* Торговля Великого Новгорода в XIV—XV вв. — М., 1963.
- Чачковский Л.* Княжий Белз // ЗНТШ. — 1937. — CLIV. — С. 15—31.
- Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шабульдо Ф.М.* Кондомініум в українських землях XIV століття // ЗНТШ. — 2006. — CCLI. — С. 7—22.
- Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. — Львов, 1863.
- Bender W., Kierzkowska E., Kierzkowski K., Bronicka-Rauhutowa J.* Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 r. // SA. — 1957. — III. — S. 168—189.
- Czuczynski A.* Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // KH. — 1890. — Т. IV. — S. 513—515.
- Długossii J.* Historiae Polonicae libri XII (ed. A. Przedziecki). — Cracoviae, 1876. — Т. III.
- Grodecki R.* Polityka pieniężna Piastów. — Kraków, 2009.
- Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993.
- Kiersnowska T.* Czerny w XIII i XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. — Warszawa, 1986.
- Kotlar M.* Znaleźiska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskiej SSR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.
- Kronika Janka z Czarnkowa.* — Lwów, 1907.
- Krzyżaniwski A.* Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV—XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej // Biuletyn numismatyczny. — 2009. — № 3. — S. 161—181.
- Kubiak S.* (przy współudziale Borysa Paszkiewicza). Znaleźiska monet z lat 1146—1500 z terenu Polski. Inwentarz. — Poznań, 1998.
- Myśliński K.* Rola miast Polski środkowej w handlu z krajami na południe od Karpat do końca XV w. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. — 1977. — 469. — S. 19—31.

- Nadolski A.* Prace wykopaliskowe w Czerminie nad Huczwą pow. Tomasiów Lubelski w 1952 // AP. — 1959. — S. 93—102.
- Niesiecki K.* Herbarz polski. — Lipsk, 1841. — T. 8.
- Poppe A.* Gród Wołyń // Studia wczesnośredniowieczne. — 1958. — IV. — S. 227—300.
- Puzyna J.* Narymunt Gedyminowicz // Miesięcznik Heraldyczny. — 1930. — R. IX. — № 3. — S. 33—38.
- Rauhut L.* Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym // SA. — 1956. — 2. — S. 65—68.
- Rogatko J.* Zabytki z kolekcji Piotra Kani z Gródka nad Bugiem, woj. Zamojskie // Lubelskie materiały archeologiczne. — 1990. — III. — S. 183—197.
- Sieradzki J.* Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego. — Warszawa, 1959.
- Soboleva N.A.* Nálezy pražských grošů na ůzemi SSSR // Sborník Národního musea v Praze. Ser. A. — 1970. — XXIV. — № 3/4. — S. 189—243.
- Swieżawski A.* Jerzy (Jurij) Narymuntowicz // Polski słownik biograficzny. — Warszawa; Wrocław; Kraków, 1965. — T. XI/2. — Z. 49. — S. 183—184.
- Swieżawski A.* Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462. — Częstochowa, 1990.
- Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. — Poznań, Wrocław, 1999.
- Wolff J.* Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego: «Synowie Gedymina», «Olgiard i Kiejstut», «Bracia Władysława Jagiełły» we Lwowie 1867. — Kraków, 1886.
- Zakrzewski St.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. — Zamość, 1921.
- Zbierski A.* Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermina nad Huczwą // AP. — 1959. — T. 4. — Z. 1. — S. 105—148.

Надійшла 24.12.2013

Г.А. Козубовский

О БЕЛЗСКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЮРИЯ НАРИМУНТОВИЧА (1352—1377)

Западная Волынь и Холмщина в XIV в. занимали важнейшее геополитическое положение в отношениях между Польшей, Мазовией, русскими и литовскими княжествами, Золотой Ордой. В 1352—1377 гг. здесь существовало Белзское княжество Юрия Наримунтовича.

На основе письменных, археологических и нумизматических источников рассмотрены спорные вопросы истории Белзской земли второй половины XIV в. Здесь в 1350—1370 гг. были в обращении пражские гроши Яна I Люксембургского (1310—1346), Карла I (1346—1378), серебряные монеты ханов Золотой Орды Бердибека (1357—1359) и Мухаммеда Буляка (1370—1380), польские квартники Казимира III (1333—1370) и галицко-русские монеты Владислава Опольского (1372—1379).

Через Белзское княжество пражские гроши поступали на территорию Волыни, Галиции и Литвы многими путями. Находки пражских грошей на территории Белзского и в западной части Волынского княжеств указывают на торговые связи с землями, где обращалась такая монета в середине XIV в.: Малопольшей, Галицией, Мазовией, Великопольшей. Стимулом для экономического и политического развития Западной Руси были торговые соляные пути в бассейне Буга. Белз был активным центром соляной торговли, через него проходили важнейшие международные торговые пути.

H.A. Kozubovskiy

ABOUT BELZ KINGDOM OF YURIY NARYMUNTOVYCH (1352—1377)

Western Volyn and Kholm Region occupied an important geopolitical place in relations between Poland, Mazovia, Russian and Lithuanian kingdoms, and the Golden Horde in the 14th c. Belz kingdom of Yuriy Narymuntovich existed here in 1352—1377.

Based on written, archaeological, and numismatic sources, the disputable issues on Belz land history at the end of the 14th c. are discussed. Prague groschen of John I Count of Luxembourg (1310—1346), Charles IV (1346—1378), silver coins of Golden Horde Khans Berdi Beg (1357—1359) and Mohammad Bolak (1370—1380), Polish kwartniki of Kazimierz III (1333—1370), and Galician-Rus coins of Vladislaus of Opole (1372—1379) were in circulation here in 1350—1370.

Prague groschen arrived onto the territory of Volyn, Galicia, and Lithuania via Belz kingdom by many routs. Finds of Prague groschen on the territory of Belz kingdom and in the western part of Volyn kingdom evidence for the trade relations with the areas where such coin was used in the middle 14th c.: Lesser Poland, Galicia, Mazowie, and Greater Poland. Trade salt routs in the Buh River basin was the factor that stimulated the economic and political development of Western Rus. Belz was an active centre of salt market, and the important international trade routs passed through it.

Д.В. Кіосак, В.Л. Денисюк, А.Ю. Поліщук

ОРНІТОМОРФНЕ БРЯЗКАЛЬЦЕ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПІВНОЧІ ОДЕЩИНИ

Публікується знахідка орнітоморфного брязкальця з поселення Гетьманівка 1 (Трипілля В2-С1), окреслюється коло аналогій і наводяться кілька зауважень стосовно інтерпретації виробів такого типу.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Кукутень-Трипілля, чечельницька група пам'яток, орнітоморфне брязкальце, Богиня-Птаха.

Мета цієї публікації — оприлюднення орнітоморфного брязкальця трипільської культури. Подібні витвори хоча й відомі в ареалі спільноти Кукутень-Трипілля (Балабина 1998, с. 189—193), та все ж доволі рідкісні та здебільшого представлені фрагментованими артефактами. Порівняно добра збереженість екземпляра з Гетьманівки 1 визначає його значущість у низці поодиноких майже цілих фігурок такого типу.

Контекст знахідки

Брязкальце знайдено влітку 2011 р. на ріллі під час обстеження Подільсько-Причорноморською експедицією поселення трипільської культури Гетьманівка 1 у Савранському р-ні Одеської обл. Це поселення відоме давно — його виявила 1974 р. розвідка Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова під керівництвом В.Н. Станка. Воно розміщене за 1,5 км на південний схід від с. Гетьманівка на правому (південному) березі р. Гедзилів Яр і, згідно з відкривачами, «на розораній східній частині мису знайдено сліди двох трипільських площадок (уламки червоної обмазки) та нечисленні уламки червоноглиняної ліпної кераміки. Серед уламків стінок посуду деякі мають прокреслений витіюватий орнамент... Найімовірніше, частина поселення не розорюється та придатна до стаціонарного вивчення» (Станко, Зиньковская 1976, с. 150). Нове обстеження пам'ятки уможливило доповнити її характеристику.

Поселення Гетьманівка 1 розміщується на високій ділянці плато (до 40 м над рівнем став-

ка), яку півколом охоплює вигин річки (рис. 1Б, 3). Вона помірно крутим (до 30°) схилом спускається до двох ставків на р. Гедзилів Яр, розділених насипною греблею. Плато розорюється під сільськогосподарські культури. Оранка клином виходить і на схил навпроти греблі, розділяючи ліс на сході та закинутий колгоспний садок на заході. Численні дрібні обкатані уламки червоноглиняної ліпної кераміки були зібрані також на зораному схилі в переміщеному стані. Площа поселення досить значна та охоплює щонайменше 750 × 300 м. Власне на плато відзначено скупчення обмазки, уламків кераміки та розщеплених кременів (можливо, рештки площадки). На перегині плато до схилу, який розорюється, а саме, над південно-східним краєм закинутого садка, по обидва боки неглибокого водостоку, виявлено максимальну концентрацію підйомного матеріалу. Схоже на те, що тут розорано дві (чи більше) площадки (рис. 1Б, 1, 2).

Підйомний матеріал складається переважно з уламків кераміки¹. Посуд виготовлений із щільної рожево-червоної, червоної, брунатно-червоної та яскраво-жовтої маси з домішкою піску. Посуд якісного випалу, рівномірного на зламі кольору, «мається». Товщина стінок коливається від досить тонких (завтовшки 0,4—0,5 см) до товстих у 2,5—3,0 см, а здебільшого становить 0,6—0,8 см. Окремі стінки випалені до втрати кольору, повністю чи частково ошляковані. Фрагменти вінець переважно замалі для з'ясування форм посуду. Винятком є два уламки прямих вінець від широко відкри-

¹ Автори щиро вдячні М.Ю. Відейко та Н.Б. Бурдо за консультації.

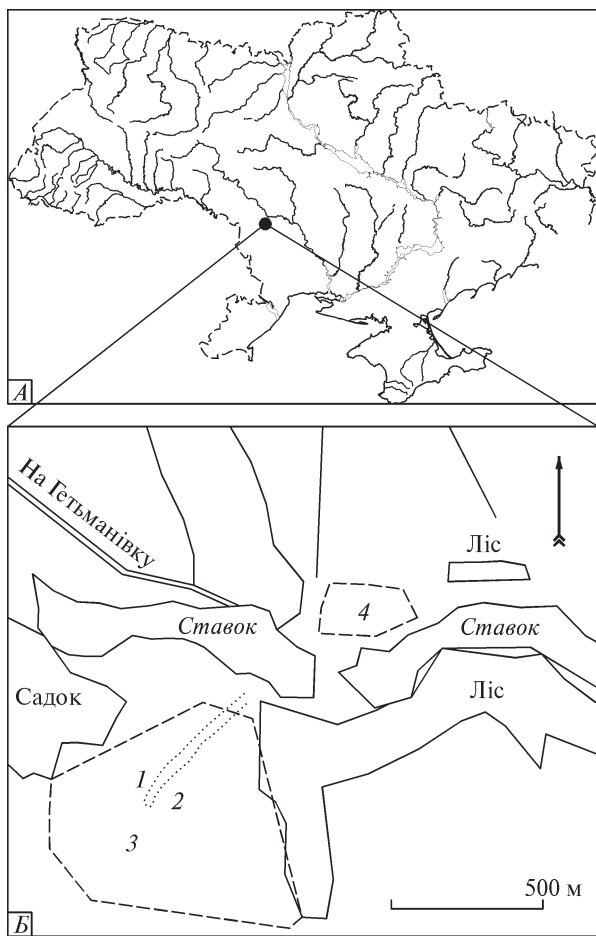

Рис. 1. Гетьманівка 1. Локалізація на карті України (А) та план поселення (Б): 1—3 — скупчення підйомного матеріалу; 4 — поселення Гедзилів Яр

тої посудини типу миски (рис. 2, 2), оздоблені монохромним розписом чорною фарбою зсередини, та невеликий фрагмент вінець грушоподібної посудини (рис. 2, 1).

Уламки посуду, на яких збереглися сліди фарби, оздоблені монохромним розписом — чорними широкими вигнутими дугами та дрібними поперечними рисками між ними (рис. 2, 1, 3, 4). Інший орнамент — це «вушко» та соскоподібний наліп (рис. 2, 5, 6). Наліп і розпис чорною фарбою скомбіновані на одному фрагменті стінки (рис. 2, 7). Денця так само невиразні щодо форми посуду (рис. 2, 8). Кілька денців діаметром 25—35 см походять від досить великих посудин. Інші профільні частини представлені перегином від вінець до плічок. Часто — це уламки невеликих тонкостінних посудин, іноді з монохромним розписом. Єдина виявлена ручка — пласка, овальна в перетині.

Деякі уламки стінок демонструють червоне якісне лошіння, а ще менше — і розпис такої поверхні тоненькими чорними рисками. Мож-

ливо, йдеться про орнамент, характерний для петренської групи поселень (Петренко, Полішук 2004, с. 94—95).

Крем'яні вироби представлені уламком двобічно обробленого наконечника (рис. 2, 9), відщепом з кварциту, відщепом з перегорілої ізотропної породи та медіальною частиною пластини з напівкрутою ретушшю по краях (рис. 2, 10).

Загалом матеріали з Гетьманівки 1 попередньо можна віднести до чечельницької групи пам'яток, близької територіально та хронологічно, хоча до стаціонарного дослідження поселення чітко стверджувати це не можна (див.: Патокова и др. 1989; Косаківський 1993; 2004).

Опис і типологічна атрибуція орнітоморфної фігурки

Фігурка виконана зі світло-рожевої глини з домішкою жорстви (до 1 мм) і вигорілими органічними включеннями (0,7—2,0 мм) на циліндричній ніжці з закраїною, оформленою защипом по краю (рис. 3). Висота фігурки 66 мм, довжина від кіля до хвоста 59 мм, висота ніжки 20 мм, діаметр її приблизно 35 мм. Птах має приземкуватий опуклобокий тулуб з вираженим горбом на спині та кілем уздовж грудей. Помітні також защипи — горизонтальні «вушка» в основі шиї. Шия коротка, голова відбита. Хвіст оформлений маленьким трикутним наліпом. Боки, насиченішого червоного кольору, стерті. Хвостова й бічні випуклості на одному рівні.

Статуетка помальована по необробленому додатково тлі чи ангобу(?). Вздовж боків смужки горизонтальні; від кіля вони сходяться до хвоста під гострим кутом, спрямованим униз. З лівого боку смуги виходять на кіль горизонтально, а з правого — від голови йдуть по кілю, повторюючи його вигин.

Правий бік затертий, лівий — більш опуклий і заглажений. Так само на лівому боці фарба має «свіжіший» вигляд. Можливо, це пов'язано з оновленням орнаменту в давнину. Частина смуг від кіля не доходить хвоста, збираючись у вузьке довге крило. Глина тут має червонуватіший відтінок на опуклих частинах: крила, хвіст, горб, кіль і вушка. Можливо, це сліди навмисного забарвлення, хоча вони можуть бути й наслідками використання.

Фігурка представляє порожнисте брязкальце. До очищення, коли вона була вкрита вапняковою плівкою, при струсі вона видавала глухий звук.

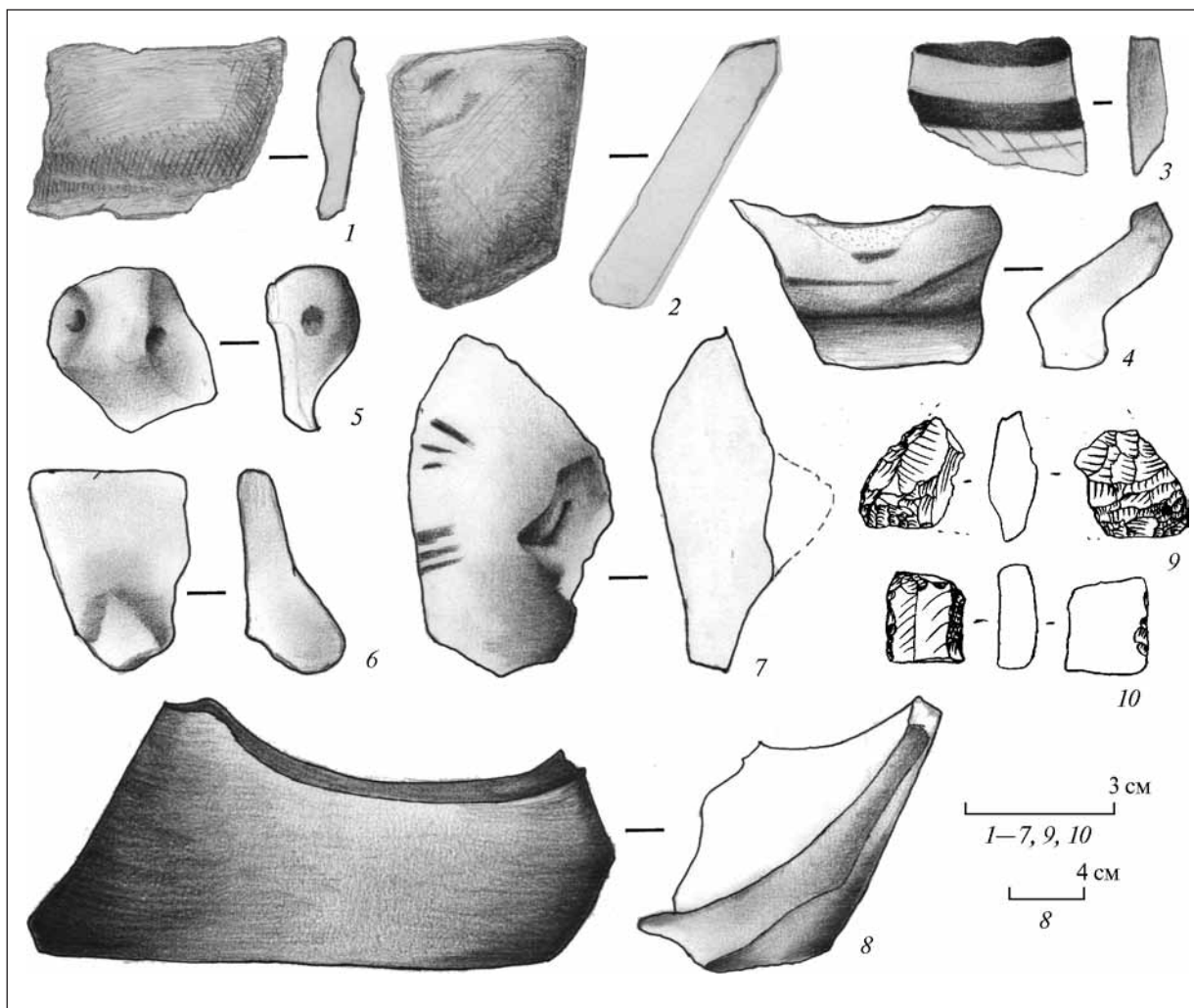

Рис. 2. Гетьманівка 1, знахідки з поселення: 1–8 — уламки кераміки; 9, 10 — крем'яні вироби

Аналогії

За даними, наведеними В.І. Балабіною, на 1990 р. з території трипільсько-кукутенської спільноти було відомо 21 екз. орнітоморфних брязкалец (Балабіна 1998, с. 190), подібних до гетьманівського. Кілька знахідок опубліковано нещодавно (Якубенко 1998; Овчинников 2014, с. 108–109). Більшість з них представлені фрагментами і лише кілька — відносно цілі. Власне ціла фігурка походить з Бринзен VIII. Подібні брязкальця побутували довго — від Кукутен АВ (Трипілля В1-В2) до Трипілля С1-С2.

В.І. Балабіна розділяє такі брязкальця на дві групи: у вигляді приземкуватих птахів на низькій основі та сухорлявих — високих, з виділеним кілем і невеликою порожниною та високо піднятою шиєю. Фігурка з Гетьманівки 1 за пропорціями тіла наближається до виробів першої групи — приземкуватих статуеток. Водночас, хоча на шії вона сколота, загалом не-

глибокий вигин в основі шії та «вушка», зазвичай розміщені на голові, навряд чи вказують, що гетьманівське брязкальце мало вигляд птаха з високо піднятою шиєю. З іншого боку, на ньому виділено кіль, і воно має відносно невелику порожнину.

З-поміж аналогій брязкальцю з Гетьманівки 1, у першу чергу, вкажемо на найкраще вцілілі зразки таких виробів: неушкоджену статуетку із Бринзен VIII (Маркевич 1985, рис. 70) і орнітоморфи з поселення Кошилівці-Обоз (Піцишин, Конопля 1995, рис. 10). Знахідка із Бринзен VIII — це досить масивна приземкувата фігурка птаха з опуклими боками та маленькою підтрикутною головою на довгій вигнутій шії. Вона оздоблена темною фарбою по ангобованій поверхні. Від голови до хвоста, вздовж тулуба брязкальця, нанесено дві смужки. Крила передані короткими скісними лініями, що спускаються зі спини на боки. З одного боку вони обмежені вигнутою лінією вздовж тулуба.

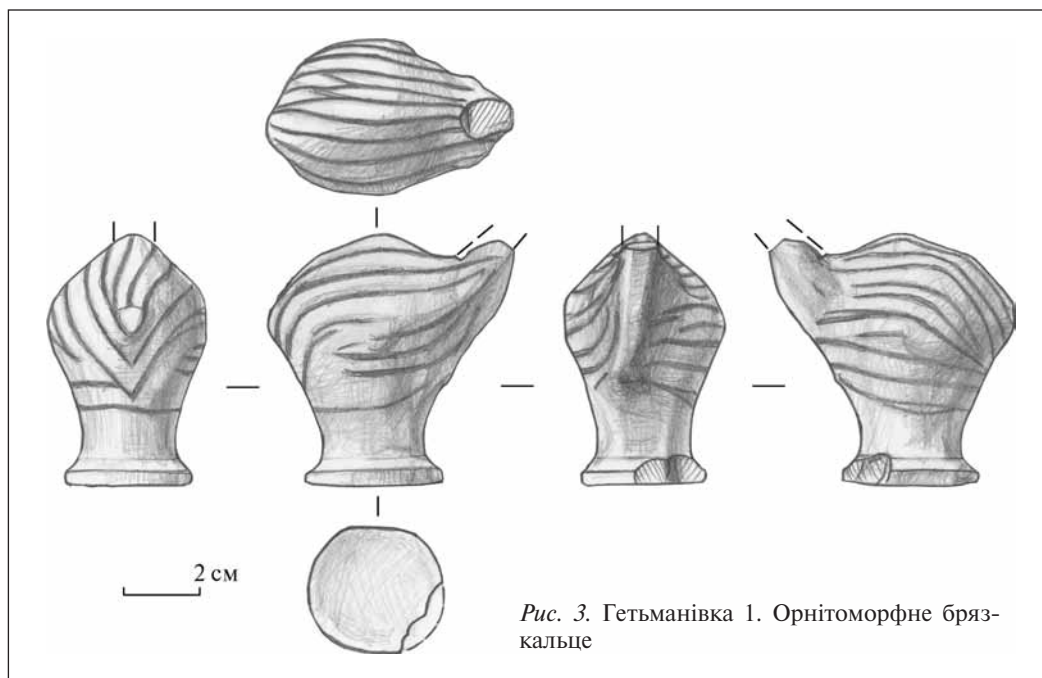

Рис. 3. Гетьманівка 1. Орнітоморфне брязкальце

Поселення Бринзени VIII датовано етапом С1 (Dergaciou 2010, р. 250—251).

З поселення Кошилівці-Обоз, яке датують етапом Трипілля С1-С2 (Піцишин, Конопля 1995, с. 41—42), походить кілька орнітоморфних статуеток. Найкраще вціліла зображує приземкуватого птаха з головою на короткій слабко вигнутій шиї з конічними наліпами, що передають «вуха» на голові. По лошеному тулубу фігурка розмальована червоними смужками завширшки 5—8 мм. Одна смужка колом охоплює шию, дві інші — ніжку. В обмеженому смугами просторі, на спині та боках, уздовж тулуба, нанесено ще кілька смуг. Ще один подібний орнітоморф представлений нижньою частиною схожої за пропорціями статуетки, розмальованої червоними горизонтальними смугами (Піцишин, Конопля 1995, с. 53—54, рис. 10).

На відміну від бринзенського брязкальця виріб з Гетьманівки 1 дещо менший і не має такої довгої шиї. Його тулуб асиметричний, менш приземкуватий і округлий, має виражений кінь. Але розпис обох брязкалець близький за сюжетом і колористично. Натомість фігурка з Кошилівців-Обозу наближається до статуетки з Гетьманівки розмірами й оформленням шиї та хвоста, хоча тулуб її масивніший і приземкуватіший, а розпис виконано фарбою іншого кольору, та він має дещо інші мотиви.

Отже, добірка орнітоморфних брязкалець характеризується значним розмаїттям реалізації єдиного образу — птаха. Зазвичай сут-

теву подібність демонструють лише вироби з одного поселення, натомість артефакти з різних пам'яток, за загальної схожості, демонструють низку відмінностей. І знахідка з Гетьманівки 1 вказує на плавність мінливості іконографічних характеристик у ряду трипільських орнітоморфних брязкалець, хоча, можливо, ця плавність є наслідком неповної серії таких виробів.

Орнітоморфні брязкальця нашого зразка (тип 8, за В.І. Балабіною) кількісно переважають у західній частині ареалу спільноти Кукутень-Трипілля — у басейнах Пруту, Сірету й Дністра. Кілька знахідок походить з Подніпров'я (Балабина 1998, с. 190). Фігурка птаха з Гетьманівки 1 — перша знахідка в басейні Південного Бугу, тож вона певним чином заповнює лакуну між згаданими двома територіальними групами статуеток.

Рентгенографія

Брязкальце з Гетьманівки 1 було піддане рентгенографічному аналізу в лабораторії кафедри фізики твердого тіла Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова². Констатовано наявність у тулубі статуетки округлої порожнини розміром 32 × 30 мм (рис. 4). У по-

² Висловлюємо щиру подяку за аналіз співробітникам фізичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова проф. В.А. Сминтині, доц. Н.Г. Євтушенку та ст. викл. С.А. Стукалову.

рожнині зафіксовано чотири кульки. Враховуючи, що їх проникна здатність близька до показників власне тулуба статуетки, ймовірно, вони виготовлені з глини. На рентгенографії також помітний шматок незагладженої зсередини глини — своєрідний «чіп», яким закрили порожнину після вміщення до неї кульок.

Таким чином, вперше завдяки рентгенографії вдалося встановити, який вигляд зсередини має ціле трипільське орнітоморфне брязкальце. Цей аналіз також вказує на технологію виготовлення подібних брязкалец. Основу їх і нижню частину тулуба до висоти найбільшого діаметра порожнини виготовляли із шматка глини у вигляді своєрідного відкритого «човника». Потім туди клали кульки для брязкання та закривали порожнину латкою з глини. Через цю латку верх порожнини зсередини не був загладжений і стирчав у ній як «чіп».

Зауваги до інтерпретації

Орнітоморфні брязкальця добре відомі в портативному мистецтві рільників доби неоліту—єнеоліту Балкансько-Дунайського кола культур. Тож наявність фігурок такого зразка цілком логічна в кукутень-трипільській спільноті. Їх традиційно інтерпретують як відображення культу Богині-Птахи (*bird-goddess*). За М. Гімбутас, ця богиня, або ж іпостась Великої Богині-Матері, була однією з життєдайних богинь (на відміну від тих, що відбирали життя) дивосвіту доіндоевропейської «Старої Європи» — світу хліборобів неолітичної та єнеолітичної доби Південно-Східної Європи. Спільнота Кукутень-Трипілля становила частину того світу, і М. Гімбутас використала низку її речей як джерело для реконструкції культу Богині-Птахи (Gimbutas 2006, р. 3—17). Н.Б. Бурдо поглиблює цю лінію аргументації, розглядаючи образ Богині-Птахи в контексті знахідок з поселень власне трипільської культури (Бурдо 2008, с. 115—117).

Рис. 4. Гетьманівка 1. Рентгенографічний знімок орнітоморфного брязкальця

Однак атрибути Богині-Птахи (шеврони, V-та X-подібні символи) на орнітоморфних фігурках типу 8 відсутні, а самі орнітоморфні брязкальця не мають у собі нічого антропоморфного, а, отже, навряд чи їх можна ставити в один ряд з такими синкретичними образами як відомі зображення Богині-Птахи. Ймовірніше, має йтися про втілення Богині чи її «живого атрибуту» — птаха. Відтак, можлива інтерпретація подібних фігурок у контексті космогонічних міфів, у багатьох з яких деміургом постає першоптах, а світ народжується з його яйця.

Загалом автори не схильні інтерпретувати однозначно будь-які предмети портативного мистецтва доби єнеоліту як «зображення богів чи богинь». Не виключено, що пустотілі вироби використовували в побуті як брязкальця, що водночас слугували амулетом — мали відлякувати звуком нечисту силу (Бурдо 2008, с. 44). Але таке їх використання не виключало надання їм (як і іншим звичайнісіньким речам) певного сакрального значення чи сакральних смислів, зокрема в разі ситуативного культового застосування.

Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М., 1998.

Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. — К., 2008.

Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник // АДУ 1991. — Луцьк, 1993. — С. 46.

Косаківський В.А. Чечельницька група // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 608—609.

Маркевич В.И. Далекое-близкое. Мэртурий але трекутулуй. These remote near ages. — Кишинев, 1985.

Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII—CI). — К., 2014.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.

- Петренко В.Г., Полищук Л.Ю.* Одеський археологічний музей // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2, кн. 1. — С. 77—102.
- Піцишин М., Конопля В.* Зооморфна пластика поселення Кошилівці // Наукові записки / Львівський історичний музей. — 1995. — 4 (1). — С. 41—73.
- Станко В.Н., Зиньковская Н.Б.* Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. — К.; Одесса, 1976. — С. 130—150.
- Якубенко О.О.* Трипільські статуетки птахів у збірці Національного музею історії України // До 100-річчя НМІУ: Мат-ли науково-практ. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.). — К., 1998. — С. 42—59.
- Dergaciov V.* Eneoliticul mijlociu si tarziu // Istoria Moldovei: Epoca preistorica si antica (pana in sec. V). — Chisinau, 2010. — P. 249—264.
- Gimbutas M.* The Language of the Goddess. — London, 2006.

Надійшла 15.05.2014

Д.В. Киосак, В.Л. Денисюк, Л.Ю. Полищук

ОРНИТОМОРФНАЯ ПОГРЕМУШКА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ С СЕВЕРА ОДЕСЧИНЫ

Публикуется недавно найденная орнитоморфная погремушка с поселения трипольской культуры этапа В2-С1 Гетьманівка 1 на севере Одесской обл. Поселение известно по разведкам 1974 г. Повторный осмотр памятника позволил уточнить его параметры и собрать новый материал, среди которого — и отмеченная орнитоморфная статуэтка-погремушка. Предварительно поселение можно отнести к чечельницкой группе памятников.

Такие изделия известны в трипольской культуре, но, во-первых, они немногочисленны, во-вторых, представлены, главным образом, фрагментами. На этом фоне публикуемое изделие представляет довольно хорошо сохранившийся экземпляр. Что важно, оно было подвергнуто рентгенографическому анализу, который позволил уточнить технологию его изготовления.

По мнению авторов, такие изделия (как и другие в первобытном обществе) были полифункциональными: их использовали в быту, в то же время наделяя их защитными и другими сакральными функциями.

D.V. Kiosak, V.L. Denysiuk, L.Yu. Polishchuk

TRYPILLYA CULTURE ORNITOMORPHOUS RATTLE FROM THE NORTH OF ODESA REGION

Published is a recently found ornitomorphic rattle from Hetmanivka 1, a Trypillya culture stage B2-C1 settlement on the north of Odesa Oblast. The settlement is known after the archaeological prospecting in 1974. A repeated survey at the site allowed the authors to specify its parameters and to collect a new material, among which emphasized is an ornitomorphic statuette-rattle. The settlement can be preliminarily referred to Chechelnytsia group of sites.

Such products are known in Trypillya culture, but they are, firstly, not numerous, and secondly, represented mainly in fragments. At this background the item published appears to be a quite well-preserved example. What is important, it was x-ray-graphically analyzed which allowed the authors to specify the technology of its production.

To the authors' opinion, such items, as some others in primitive community, where poly-functional: they were used in everyday life and at the same time perceived as objects having protecting and other sacral functions.

АНТИЧНІ СВІТИЛЬНИКИ ІЗ ОЛЬВІЇ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто колекцію античних світильників з Ольвії, що зберігаються у фондах Національного музею історії України та загалом датуються останньою чвертю VI ст. до н. е. — I ст. н. е. Уточнено центри виробництва та датування.

Ключові слова: Ольвія, доримський час, світильник, музейне зібрання.

У Національному музеї історії України зберігається репрезентативна колекція античних старожитностей, яка нараховує понад 20 тис. од. Приблизно половину її становлять знахідки із розкопок Ольвії. Це — предмети побуту, посуд, прикраси та ін. Серед них значне місце посідають світильники. Ними не тільки освітлювали будинки, вулиці, площі, театри, майстерні. Світильники відігравали також важливу роль у культах, поклоніннях богам, поховальному обряді, а в уявленні давніх народів були могутніми талісманами-апотропеями. Їх присвячували богам, ставили в храмах, святилищах і на домашніх вівтарях, запалювали під час різних святкових процесій і в дні трауру. Згідно з міфологічними традиціями, запалені світильники сприймалися як втілення божества. Водночас вони символізували душу, тож часто трапляються в похованнях античних некрополів.

Загалом у колекції Національного музею історії України нараховується понад 200 цілих світильників і їхніх фрагментів античного часу. Тут розглянемо вироби останньої чверті VI ст. до н. е. — I ст. н. е., що ілюструють тривалий період розвитку цієї категорії матеріалу в античних містах Північного Причорномор'я. Добірка нараховує 180 од. зберігання цього періоду¹ та походить з розкопок Ольвії та поселень її хори в 1930—1940-х рр. під керівництвом Л.М. Славина. Вони репрезентують різні центри виробництва та охоплюють широкий хронологічний діапазон. Серед центрів виробництва — східногрецькі, аттичні, малоазійські та місцеві, ольвійські репліки довізних виробів. Наголосимо, що більшу частину колекції становлять довізні екземпляри.

Найраніші світильники — східногрецькі, або іонійські, — представлені переважно до-

візними зразками із різних центрів Східного Середземномор'я, зокрема, можливо, й з Афін (Журавлев, Быковская, Желтикова 2007, с. 31). Вони датуються пізньоархаїчним—ранньокласичним часом (VI—V ст. до н. е.). Це — відкриті вироби, як правило, одно- чи дворіжкові з лаковим покриттям вмістилища, плічок і ріжка; іноді лак нанесено смугами на плічка та денце світильника. Морфологія форми простежується за наявністю циліндричних втулок чи конічних виступів у центрі денця. Ранні світильники виготовляли на гончарному крузі. Дрібні блискітки в тістї глини більшості освітлювальних приладів цього типу, характерні для середземноморських гончарних центрів (там само), що й дозволяє припускати імпорт їх саме звідти.

Найранішими серед іонійських світильників є дворіжкові вироби з втулкою в центрі вмістилища. Згідно з типологією, розробленою за матеріалами Афінської агори, це тип Howland 19A (=Broneer, тип III), що датується 525—480 рр. до н. е. Аналогічні форми походять з різних центрів Середземномор'я (Menzel 1954, Abb. 2, Nr. 6; Boardman 1967, Pl. 32, cat. Nr. 2272), а також Північного Причорномор'я (Козуб 1974, рис. 53; Забелина 1992, табл. II, с. 305; Журавлев, Быковская, Желтикова 2007, кат. № 1—16; Højte 2010, Pl. 318; 22, рис. 175).

Ще один тип довізних виробів — східногрецькі одно- та дворіжкові світильники з конічним виступом у центрі денця (рис. 1, 4; О-35/1512/Б2-808). Вінця та конічний виступ у центрі вкриті смугами червоного лаку, ріжок — суцільно. Цей тип світильників співвідноситься з афінським типом Howland 19 Variants (=Broneer, тип III), що датується кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. (Журавлев, Быковская, Желтикова 2007, кат. № 23—73). Аналогічні вироби знайдено на о. Хіос (Boardman 1967, Pl. 94, cat. Nr. 505) і Пантикапеї (Забелина 1992, табл. III, I).

¹ Дякуємо завідувачці науково-дослідного відділу археологічних фондів Музею О.О. Пукліній за надання для роботи матеріали із розкопок Ольвії.

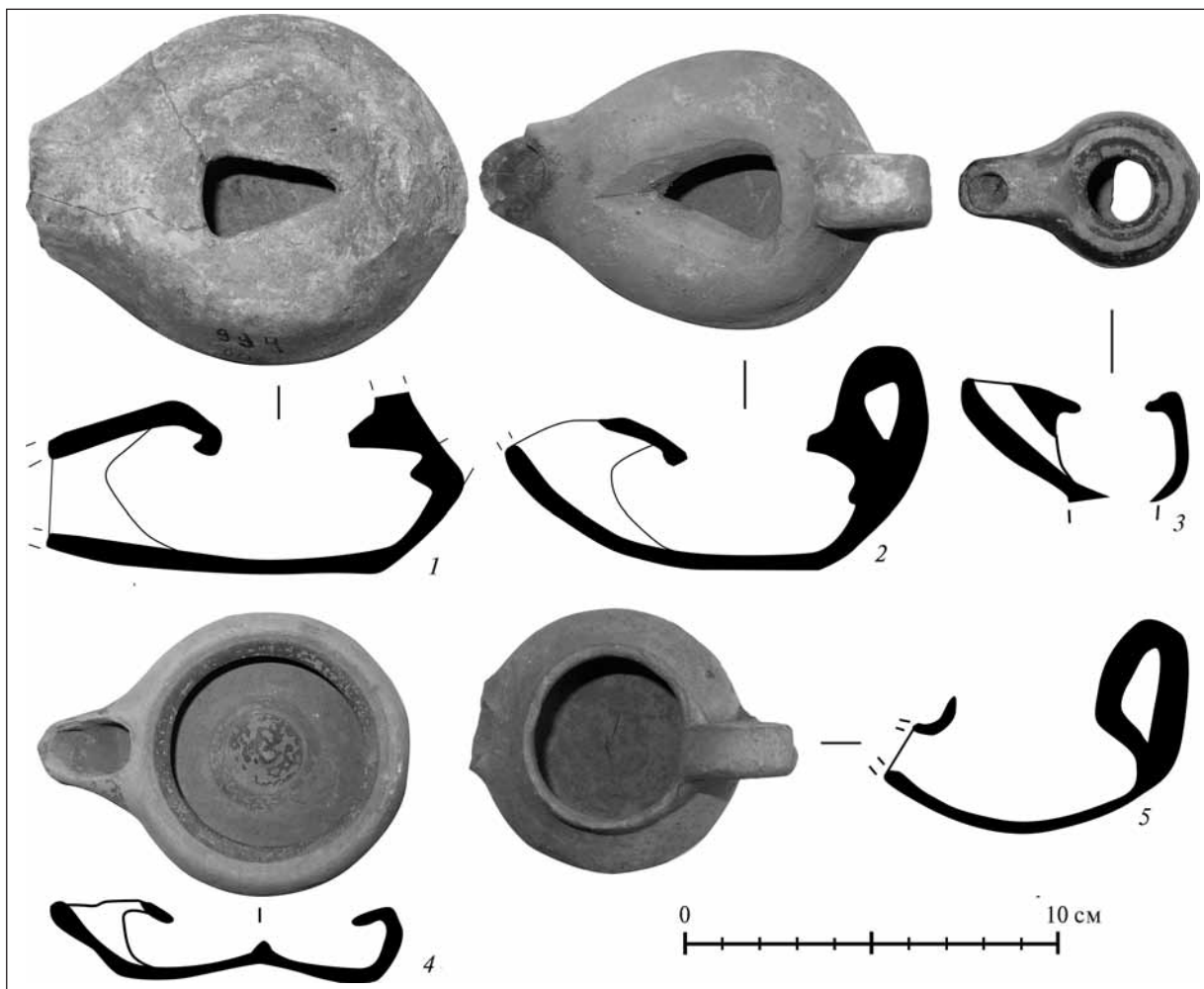

Рис. 1. Ольвія: 1, 2 — ольвійські репліки світильників елліністичного часу; 3 — аттичний світильник; 4 — іонійський світильник; 5 — місцевий світильник-«кувшинчик»

Серед ранніх світильників є також місцеві імітації довізних іонійських типів. Вони представлені світло- та сіроглиняними екземплярами. Вони грубіші, товстостінні, іноді з певним браком. У тістї глини є дрібні домішки вапняку та піску. Світлоглиняні зразки не мають покриття, сіроглиняні — лощені. Останні представлені в колекції дворіжковими світильниками із ручкою-петлею в центрі дна (рис. 4, 1; О-38/3023/Б5-1039). Характерною особливістю цього типу є сірий випал, лощення та масивна форма. В.В. Крпівіна перша звернула увагу на те, що сіроглиняні відкриті світильники характерні лише для Ольвії та поселень її хори (Krapivina, Lejpunskaja 2009, Fig. 4; Шейко 2013а, рис. 3, 3, 4). Такі світильники призначалися для підвішування. Знахідка археологічно цілого світильника такого типу в закритому комплексі в Ольвії на ділянці Р-25, що датується першою чвертю V ст. до н. е. (Буйских, Кузьмищев, Новиченкова 2012, с. 50—51), уможливає датування подібних виробів раннім часом.

Світильники з вертикальною ручкою-петлею добре відомі в керамічному комплексі Ольвії — що довізні іонійські, що місцевого виробництва (Hójte 2010, p. 425—426; cat. Nr. O-31—35; Шейко 2013, с. 530). Але слід наголосити, що такої форми світильники, крім Ольвії, не набули значного поширення в Понтійському регіоні. Найближчі аналогії походять з Істрії (Dupont 2005, Fig. 65, Nr. 21) і Смірни (Akurgal 1983, Taf. 123), де вони виготовлені з червоної глини та вкриті смугами червоного лаку.

Характерною особливістю аттичних світильників є суцільне покриття чорним густим лаком, хоча відомі й екземпляри з червоно-коричневим і коричневим лаком. Якість лаку вказує, що світильники цього типу, знайдені в Ольвії, довізні. Таких у колекції 60 од. З-поміж них виділяються ранні екземпляри відкритої форми та пізніші — напівзакриті ранньоелліністичного часу.

Для ранніх типів характерні більш відкрита форма вмістилища, маленький округлий чи

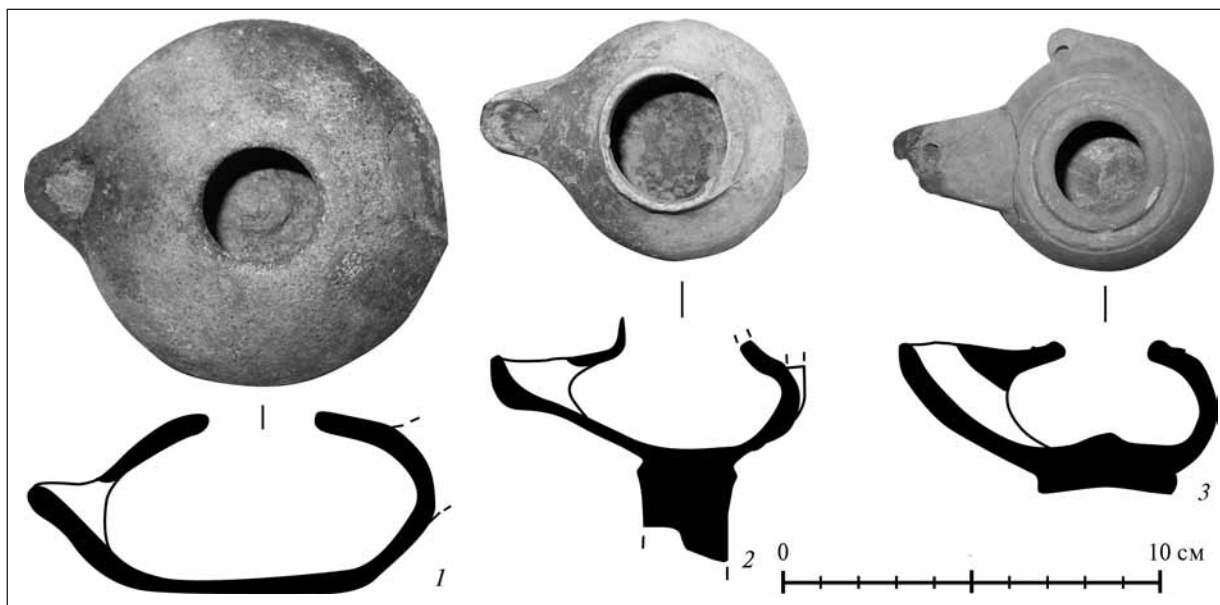

Рис. 2. Ольвія: 1, 2 — світильники ольвійського виробництва; 3 — аттичний світильник

ледь випнутий ріжок, пласке дно та тоненька округла бокова ручка. Також трапляються екземпляри на невисокому піддоні з центральною втулкою (рис. 4, 2; О-35/2753/Б2-1047), як у раніших пізньоархаїчних іонійських світильників. Є також вироби, які можна співвіднести з афінським типом Howland 16B (=Broneer, тип II). Вони мають широкі практично прямі плічка, а також дві канелюри. Датуються такі світильники останньою чвертю VI ст. — 480 р. до н. е. Аналогії їм трапляються в містах Північного Причорномор'я, зокрема, на Боспорі (Журавлев, Быковская, Желтикова 2007, кат. № 76—79) і в самій Ольвії (Højte 2010, Pl. 318), а також в інших центрах: в Іберії (Dominguez, Sanchez 2001, Fig. 80), афінському Кераміку (Knigge 2005, Taf. 48), Афінх (Bailey 1975, Pl. 6, Q14—Q16). Прямих аналогій світильнику на невисокому піддоні з втулкою в центрі денця нами поки не знайдено. Ідентичні вироби є в каталозі Р. Холанда (Howland 1958, cat. Nr. 193, 194, 198; Type 22A, 22B), але жоден з них не має бокової горизонтальної ручки, характерної для виробів IV ст. до н. е. Загалом такі світильники датуються Р. Холандом 500—410 рр. до н. е., але наявність характерної ручки може вказувати, що виріб є перехідною формою, яка побутувала до IV ст. до н. е.

Пізніші світильники мають напівзакрите високе невеликого діаметру вмістище з пласким або конічним денцем (рис. 2, 3; О-36/208/Б3-1114). У зібранні наявні вироби, аналогічні афінському типу Howland 23C (=Broneer, тип VI), що датуються першою—другою чвертя-

ми IV ст. до н. е. Близькі форми відомі в містах Боспору (Журавлев, Быковская, Желтикова 2007, кат. № 100—105) та Афінх (Bailey 1975, Pl. 14, Q65—67).

Окрему групу виробів елліністичного часу становлять так зв. глечикоподібні світильники, виділені ще О.Ф. Вальдгауером (Вальдгауэр 1914, с. 26). Вони належать до місцевих, ольвійських, виробів, передовсім за характерними домішками в глині піску та вапняку (рис. 1, 5; О-37/1976/Б4-245). Такі світильники з'явилися на межі IV—III ст. та побутували до I ст. до н. е. включно (Журавлев 2010, с. 46). На відміну від боспорських екземплярів в Ольвії відомі сіро- та світлоглинні вироби цього типу, що й уможливорює припущення про місцеве виробництво їх. Близькі аналогії відомі не лише в античних містах Боспору та самій Ольвії, але й в інших центрах античного світу (Bailey 1975, Pl. 24, Q120—122; 1991, Fig. 5; Georgiadou 2005, Abb. 30, Type 11).

Два одноріжкові світильники — світло- (рис. 1, 1; О-35/994/Б2-814) і сіроглиняний (рис. 1, 2; О-35/2489/Б2-815) — з трикутним заливним отвором, ідентичні за формою виробам елліністичного часу, поки що не мають аналогій серед кераміки з античних центрів Середземномор'я та Причорномор'я. Обидва світильники виготовлені в формі, на що вказує шов склейки всередині. Відсутність покриття та домішка вапняку в глині можуть свідчити про місцеве, ольвійське, виробництво.

Крім того, вісім світильників, які за формою тулуба також схожі до виробів елліністичного часу, мають характерну глину, яка за домішка-

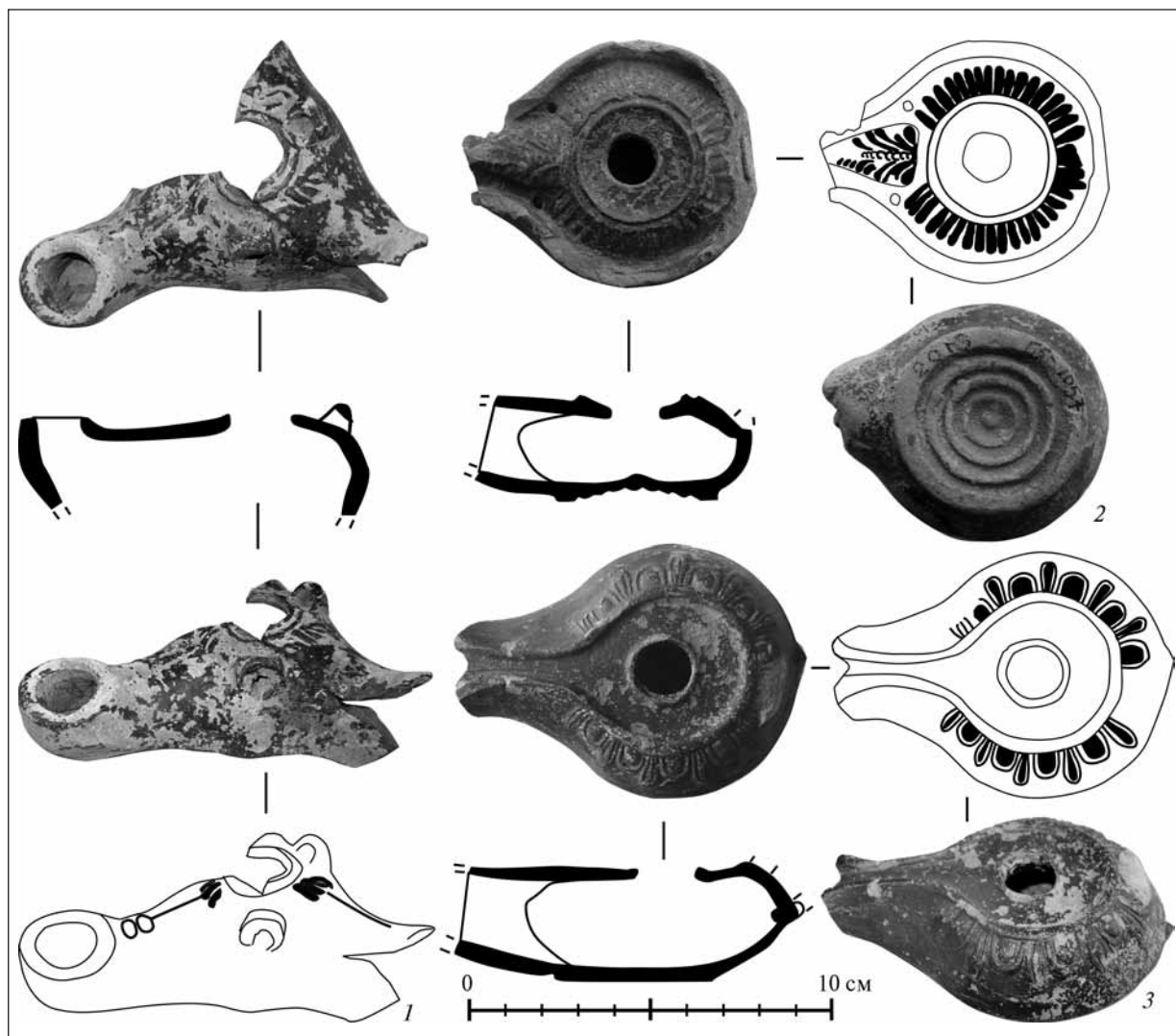

Рис. 3. Ольвія: малоазійські світильники елліністичного часу

ми та зовнішнім виглядом така само, як у кухонній кераміці (рис. 2, 1; О-35/1028/Б2-803). Світильники цього типу представлені зразками і невеликого діаметра, і вдвічі більшого за виробу елліністичного часу. Вони можуть ілюструвати тезу про те, що світильники виготовляли в тих само майстернях, що й решту кераміки. Адже наявність спеціальних майстерень для виготовлення саме світильників, на думку дослідників, досить сумнівна (Broneer 1930, р. 5; Howland 1958, р. 3—4; Bailey 1975, р. 3).

У колекції є також кілька виробів на високій ніжці-підставці (Ständerlampe), зокрема довізний зразок (рис. 1, 3; О-37/68/Б4-489) і місцева репліка (рис. 2, 2; О-36/208/Б3-1114). Такі світильники мають аналогії в добірках різних центрів античного світу. Припущення про те, що один із них є місцевою реплікою, підтверджується інакшим покриттям, грубою поверхнею та домішкою вапняку в тісті глини.

У відомих нам аналогіях подібні світильники вкриті чорним густим лаком. Прямі аналогії таким світильникам є в Селінунті (Hermanns 2004, Т. 15, *NI* 6614), Істмії (Broneer 1977, cat. Nr. 137) та афінському Кераміку, де вони датуються II ст. до н. е. (Scheibler 1976, Taf. 93, № 358), а в Делосі — другою половиною II — початком I ст. до н. е. (Bruneau 1965, Nr. 236, 237, 264, 312).

Ліпні світильники, що певною мірою повторюють форму довізних елліністичного часу, виконані доволі грубо та мають значні домішки піску та вапняку в глині (рис. 4, 3; О-37/1104/Б4-1330). Це та відсутність покриття уможливають припущення, що їх виготовлено в Ольвії.

У зібранні є й так зв. малоазійські світильники, представлені довізними типами (рис. 3; О-35/2001/Б2-2582, О-38/2013/Б5-1057, О-38/3102/Б5-517), а також ольвійськими репліками. Різноманітні орнаменти, якими оздобле-

Рис. 4. Ольвія: 1 — світильник ольвійського виробництва; 2 — аттичний світильник; 3 — ліпний світильник місцевого виробництва

ні світильники, притаманні виробам саме доби еллінізму. Доволі часто елементом оздоблення різька елліністичних світильників є пальмета, представлена й у колекції (рис. 3, 2; О-38/2013/Б5-1057). Аналогії відомі з некрополя Томіса, де вони датуються серединою III — серединою II ст. до н. е., та Мірмекія (Журавлев 2010, кат. № 423). За складом глини, покриттям та аналогіями цей світильник належить до довізного ефеського типу. Однак зауважимо, що поки що повних аналогій цьому виробу не знайдено.

Світильник з Ефесу характеризує орнамент з овами та листям між ними та характерне чорно-сіре покриття, як і сіра глина з дрібними сріблястими блискітками, (рис. 3, 3; О-38/3102/Б5-517; див.: Журавлев 2010, с. 20). Вигляд світильника дозволяють уявити сліди від вертикальної ручки. Вироби із схожим оздобленням навколо заливного отвору відомі в багатьох античних центрах. Це — аттичні екземпляри, що датуються III ст. до н. е. (Howland 1958, Pl. 47, 590, 597, Туре 46А, 46В), з Ефесу кінця II — першої половини I ст. до н. е. (Журавлев, Турова 2012, кат. № 22, табл. 4) та Малої Азії I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Lyon-Saen 1986, Nr. 122; Hübinger 1993, Taf. 10, 79). Така орнаментация була популярна до пізнього римського часу — III—IV ст. н. е. (є в колекції Шлоссінгера невідомого походження: Rosental, Sivan 1978, p. 100, № 403).

Ще один унікальний декорований триріжковий світильник з маленькими петельками для підвішування навколо заливного отвору

вцілів у фрагментах (рис. 3, 1; О-35/2001/Б2-2582). Він вкритий бурим лаком поганої збереженості, навколо заливного отвору орнаментований штрихами, а до кожного з різків спрямовані кадуцеї. Форму для відтискування ідентичного світильника знайдено в колекціях Історичного та Археологічного музею Плоешти в Румунії (Topoleanu 2012, cat. Nr. 13, p. 52). Вона датується II—I ст. до н. е., а можливим центром виготовлення вказано Єгипет. Поки що це єдина аналогія нашому виробу.

Орнаментовані світильники виготовляли в спеціальних формах. Але з часом форма спрацьовувалася, і орнамент відтискався менш чітко. Показовим прикладом цього є два світлоглиняні світильники з колекції з листковим орнаментом по краю плічок. На місцеве виробництво цих світильників, окрім світлої глини з дрібною домішкою вапняку, може вказувати певна змазаність і нечіткість орнаменту, що, своєю чергою, свідчить про неодноразове відтискування у формі довізного типу.

Як бачимо, світильники з Ольвії, що зберігаються у фондах Національного музею історії України, становлять цінну колекцію виробів до-римського часу. З огляду на широкий хронологічний діапазон вони уможливлють простежити чітку тенденцію в зміні форми — від відкритої до напівзакритої, а надалі, до кінця елліністичного часу, — повністю закритої. Окремі деталі виробів з часом також зазнавали змін, тож морфологія світильників є основою їх класифікації.

- Буйских А.В., Кузьмищев А.Г., Новиченкова М.В. Отчет о работе на участке Р-25 в Ольвии в 2012 г. // НА ИА НАНУ.
- Вальдгауэр О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914.
- Журавлев Д.В. Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. — К., 2010 (Коллекция светильников. — Т. II).
- Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. Светильники VI — первой половины III в. до н. э. — К., 2007 (Коллекция светильников. — Т. I).
- Журавлев Д.В., Турова Н.П. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея // БИ. — 2012. — XXVI. — С. 335—400.
- Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — 1992. — 10. — С. 298—328.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Шейко И.Н. Ручки-петли от светильников из Ольвии // БЧ. — 2013. — 14. — С. 530—533.
- Akurgal E. Alt-Smyrna. — Bd. I. Wohnschichten und Athenatempel. — Ankara, 1983.
- Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — Vol. I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. — London, 1975.
- Bailey D.M. Aegina, Aphaia-Tempel. XIV. The Lamps // AA. — 1991. — P. 33—68.
- Boardman J. Excavations in Chios 1952—1955. Greek Emporio. — Oxford, 1967.
- Broneer O. Terracotta Lamps. — Cambridge, 1930 (Corinth. — Vol. IV, II).
- Broneer O. Terracotta Lamps. — Princeton; N. J., 1977 (Isthmia III).
- Bruneau P. Exploration archeologique de Délos. — Paris, 1970. — Vol. XXVII.
- Dominguez A., Sanchez C. Greek Pottery from the Iberian Peninsula: Archaic and Classical Periods. — Leiden, Boston, Köln, 2001.
- Dupont P. Les Lampes Grecques Archaïques. — București, 2005 (Histria. — VII).
- Georgiadou A. Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit. — Thessaloniki, 2005.
- Hermanns M.H. Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungsgerät des 6. — 3. Jhs. v. Chr. in Selinunt. — Rahden/Westf., 2004 (Internationale Archäologie. — 87).
- Højte J.M. Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD / N.A. Lejpuskaja, P. Guldager Bilde et al. (eds.). — Aarhus, 2010. — P. 423—437.
- Howland R.H. Greek Lamps and their Survivals. — Princeton, 1958 (The Athenian Agora. — IV).
- Hübinger U. Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn. — Berlin, 1993.
- Knigge U. Der Bau Z. — München, 2005 (Kerameikos. — XVII).
- Krapivina V., Lejpuskaja N. Grey Table Ware from Late Archaic — Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica // Pontic Grey Wares. International Conference. Bucarest—Constantza, September 30th — October 3rd 2008. — 2009. — P. 67—76 (Pontica XLII. — Suppl. I).
- Lyon-Caen Ch. Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. — Paris, 1986.
- Menzel H. Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Katalog 15. — Mainz, 1954.
- Rosenthal R., Sivan R. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection // Qedem. — 1978. — № 8.
- Scheibler I. Griechische Lampen. — Berlin, 1976 (Kerameikos. — XI).
- Topoleanu F. Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova — Ploiești. — Ploiești, 2012.

Надійшла 06.05.2014

И.Н. Шейко, М.А. Хомчик

АНТИЧНЫЕ СВЕТИЛЬНИКИ ИЗ ОЛЬВИИ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Дана характеристика коллекции античных светильников VI в. до н. э. — I в. н. э. из фондов Национального музея истории Украины, которые происходят из раскопок Л.М. Славина в Ольвии 1930—1940-х гг. Широкий временной диапазон позволяет проследить развитие этих изделий на примере одного античного памятника, а именно динамику изменения формы от открытых светильников в позднеархаический и классический периоды до полузакрытых и закрытых в период эллинизма.

Большую часть коллекции представляют привозные типы светильников, основными производителями которых были ионийские центры, Афины, Эфес, Аттика, Истрия, Делос, а также города Северного Причерноморья. Местные ольвийские реплики привозных светильников представлены серо- и светлоглиняными экземплярами как ранними, так и эллинистическими, а также лепными изделиями.

Наибольшую часть собрания составляют аттические светильники, представленные как ранними открытыми экземплярами, так и полузакрытыми эллинистического времени. Качество лака и глина без визуальных примесей свидетельствуют об их производстве в различных античных ремесленных центрах Аттики.

Кроме того, обращают внимание малоазийские орнаментированные светильники, которые представлены не только импортными изделиями, но и местными ольвийскими репликами из светлой глины.

I.M. Sheiko, M.A. Homchuk

ANCIENT LAMPS FROM NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE COLLECTION

Presented is a description of the collection of ancient lamps dated from the 6th c. BC to the 1st c. AD, coming from the excavations at Olbia by L.M. Slavin in the 1930-s and 1940-s and kept in the National Museum of History of Ukraine. Wide time range allows the authors to trace the development of these products based on the example of a certain Ancient Greek settlement, namely, to trace the dynamic of the change in form of lamps: from open lamps in the Late Archaic and Classical periods to semi-closed and closed ones in the Hellenistic period.

Most of the collection is represented by the lamps of imported types, the main production centres of which are Ionian cities, Athens, Ephesus, Attica, Histria, Delos, and the cities of the north coast of the Black Sea region. Local Olbian replicas of imported lamps are represented by gray- and light-clay examples, both early, and Hellenistic, as well as by handmade products.

The greatest part of the collection consists of Attic lamps represented by both early opened wares, and semi-closed Hellenistic ones. The quality of a lacquer and clay without visual admixtures attests to their production in various Ancient Greek trade centres of Attica.

In addition, attention is paid to ornamented lamps from Asia Minor which are represented by not only imported products, but also local Olbian replicas made of light clay.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛІСОВІ ГРИНІВЦІ

Охарактеризовано антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці на Хмельниччині та подано результати зіставлення його із синхронними пам'ятками.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, черняхівська культура, краніологія.

Дослідження пам'яток черняхівської культури на території України тривають уже понад сто років. Численні пам'ятки дали значний і різноманітний археологічний матеріал, який слугує для вирішення різних проблем цієї культури. Але антропологічні дані цієї культури істотно поступаються археологічним. Головною причиною такої ситуації є незадовільний стан збереженості кісткових решток у похованнях, що пов'язано не тільки з глибиною могил і специфікою ґрунтів, але й з тим, що значна частина поховань була порушена в давнину. Найгірше антропологічні матеріали представлені в могильниках черняхівської культури західних районів України (Рудич 2004а). Досі в розпорядженні антропологів

були матеріали лише із шести цвинтарів регіону, однак і вони здебільшого представлені скупко та дуже фрагментарно, і в кращому разі можна було визначити лише статі і вік померлого. Тож поява навіть невеликої серії кістяків з цих територій становить значний інтерес для дослідників і уможливорює підкоригувати погляди на антропологічний склад черняхівського населення регіону.

Могильник черняхівської культури в Лісових Гринівцях біля м. Хмельницький досліджений у 2010—2011 рр. (Строцен, Демидко, Строцен 2012). Археологам дуже не пощастило, бо незруйнованим будівельними роботами виявився лише невеликий останець пагорба, на якому був влаштований цвинтар. Тож площу могильника та кількість поховань встановити не вдалося. Всього тут досліджено

© Т.О. РУДИЧ, 2014

близько 20 поховань. Вони представлені інгумаціями, орієнтованими головою в західному напрямку, лише два поховання, які вважають ранішими, були орієнтовані на північ. Приблизно половина поховань із західною орієнтацією порушена, найвірогідніше, ще в давнину через якісь обрядові дії з останками небіжчиків. Інвентар виявлено в могилах з північною орієнтацією та половині поховань західної орієнтації, хоча в останніх він бідніший.

Антропологічний матеріал походить з усіх могил. Одряду наголосимо, що стан збереження кісткових решток вкрай незадовільний, що, як зазначалося, типово для цієї культури, але в цьому разі додалися ще руйнації, заподіяні будівельними роботами.

Обміри, опис і реставрація матеріалів здійснені автором у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України за методиками, прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980; Buikstra, Ubelaker 1994). Подамо коротку інформацію про кістковий матеріал з поховань і його статево-вікові визначення.

Стан антропологічних матеріалів

Поховання 1. Від кістяка збереглися уламки нижньої щелепи, ключиць, лопаток, ребер і хребців, плечових кісток, уламки проксимальних частин ліктьових кісток, уламок проксимальної частини лівої стегнової кістки, уламки тазових кісток (сіднична вирізка тяжіє до прямого кута, що характерно для жінок).

Кістяк належить жінці у віці *maturus*.

Поховання 2. *Кістяк 1.* Череп представлений уламком лобної кістки (шви черепа відкриті), посткраніальний скелет — двома шийними хребцями, стегновими кістками, уламком дистальної частини правої великої гомілкової кістки, лівою великою гомілковою кісткою та уламком малої гомілкової кістки. Розміри довгих кісток невеликі, рельєф розвинутий слабо.

Скелет належить особі у віці *maturus*, можливо жінці. Зріст за формулою Троттер—Глезер становив 150,9 см.

Кістяк 2. Представлений лівою стегновою кісткою. Ріст кісток не закінчився. Кістяк належить дитині 6—8 років.

Поховання 3 (?). *Кістяк 1.* Від нього вцілів тільки череп. Розміри його невеликі, за формою він мезокранний. Шви черепа відкриті. Лоб середньоширокий і має інфантильну бу-

дову. Лице теж невелике, добре профільоване в горизонтальній площині. Орбіти середніх розмірів, ніс середньовисокий та вузький, надпереніс високе.

Кістяк належить жінці 25—30 років.

Кістяк 2. Від скелета збереглися: нижня щелепа (можна фіксувати, що прорізалися молочні зуби), плечові кістки, променеві, стегнові, великі гомілкові кістки, хребці, ребра, тазові кістки.

Кістяк належить дитині приблизно 2 років.

Поховання 4. Кістяк представлений правою стегновою кісткою, колінними чашечками, уламками великої гомілкової та малої гомілкової кісток і трьома фалангами пальців. Розміри кісток невеликі.

Кістяк належить дорослій людині 30—40 років.

Поховання 5. Череп уцілів в уламках. Він невеликих розмірів, за формою мезокранний. Надпереніс розвинуто слабо, соскоподібні відростки маленькі, рельєф на потиличній кістці середній. Нахил чола близький до прямого, ширина його середня, верхня ширина лиця теж середня. Орбіти візуально високі. Кістки носа дуже випинають (візуально ніс з «горбинкою»). Від посткраніального скелета збереглися уламки ребер, грацильна ключиця, уламки лопатки та плечова кістка невеликих розмірів.

Кістяк належить особі віком 25—35 років, вірогідно жінці.

Поховання 6. Від кістяка маємо: хребці різних відділів, уламки лопаток, ребер, уламки дистальної частини правої плечової кістки, праву променеву кістку, ліву ліктьову кістку, фаланги пальців. Кістки малі за розмірами, грацильні, рельєф розвинутий не дуже.

Кістяк належить, дуже вірогідно, жінці у віці *adultus*.

Поховання 7. Його позначували два уламки черепа та маленька ключиця дитини віком до 7 місяців.

Поховання 8. Від кістяка збереглися: права плечова кістка, уламки правої стегнової кістки та великих гомілкових кісток.

Кістяк належить дорослій особі.

Поховання 9. З нього походить довгий, доліхокранний за формою череп. Лобна кістка середньоширока, кут нахилу її ближчий до прямого, надпереніс випинає середньо. Лице середньовисоке, середньошироке на верхньому рівні та за діаметром вилиць, і вузьке на середньому рівні. Воно добре профільоване в горизонтальній площині. Орбіти

низькі, ніс вузький, кістки носа дуже випинають.

Посткраніальний скелет представлений хребцями, ребрами, кістками тазу. Таз морфологічно типово чоловічий. Довгі кістки великі, рельєф розвинутий добре.

Скелет належить особі чоловічої статі 40—50 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер становить 172,3 см.

Поховання 10. Виявлено уламки склепіння черепа, верхньої щелепи (молочні зуби частково прорізалися, частково закладені), ключиці, плечових кісток, променеві, стегнові, великі гомілкові кістки, хребці, ребра й тазові кістки.

Кістяк належить дитині 1,0—1,5 років.

Поховання 11. Від посткраніального скелета збереглися два поперекових хребці, кістки тазу — типово чоловічі. Трубочасті кістки представлені променевими, ліктьовими кістками (рельєф розвинутий дуже в проксимальній частині), стегновими, великими та малими гомілковими кістками, а також стоп. Вони великих розмірів і характеризуються добрим рельєфом.

Кістяк належить особі чоловічої статі у віці *adultus*. Зріст за формулою Троттер—Глезер 171,3 см.

Поховання 12. Кістяк представлений великими гомілковими та малими гомілковими кістками, а також стопи. Розміри кісток невеликі, рельєф розвинутий слабо.

Кістяк належить дорослій особі у віці *adultus*. Розміри кісток більш характерні для жінок.

Поховання 13. Від кістяка лишився череп невеликих розмірів, мезокранний за формою. Кут нахилу чола близький до прямого, ширина лоба середня. Лице має середню висоту, воно середньошироке на верхньому рівні, діаметр вилиць малий. Лице помірно профільоване на рівні назона та добре на середньому рівні. Орбіти мають середні розміри, ніс вузький, середньовисокий, кістки носа випинають добре.

Від посткраніального скелета збереглися ключиці, лопатки, хребці різних відділів, повний таз. Морфологічно таз типово жіночий. Довгі кістки невеликі. Представлені також кістки п'ястей і стоп.

Кістяк належить жінці 20—25 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер 165,6 см.

Поховання 14. Від кістяка збереглася черепна коробка з частково зруйнованим лицем. Череп великих розмірів, за формою мезокранний. Надперенісся випинає добре, потилична кістка — дуже. Лице середніх розмірів, профільовання його в горизонтальній площині різ-

ке. Орбіти низькі та середньо широкі, ніс вузький.

Скелет належить особі чоловічої статі віком 25—35 років.

Поховання 15. Маємо уламки лобної, тім'яних, скроневих, верхньолицевих кісток і нижньої щелепи. Молочні зуби на момент смерті були на стадії прорізання.

Кістяк належить дитині віком близько 2 років.

Поховання 16. Череп з частково зруйнованими кістками носа. Черепна коробка довга, вузька та висока, за формою доліхокранна. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки близький до прямого, надперенісся випинає слабо. Лице середньошироке на верхньому рівні, діаметр вилиць малий. Висота лиця середня, горизонтальне профільовання його різке. Орбіти широкі та середньовисокі. Ніс високий, вузький за абсолютними розмірами та показниками. Перенісся високе.

Від посткраніального скелета збереглися ключиці, хребці, що представляють різні відділи, лопатки, ребра, тазові кістки. Морфологічно таз жіночий. З довгих кісток є ліктьова та променева, стегнові кістки та великі гомілкові. Рельєф на кістках розвинутий слабо.

Скелет належить жінці віком 20—25 років. Її зріст за формулою Троттер—Глезер 157,2 см.

Поховання 17. Черепна коробка невеликих розмірів, мезокранна за формою. Лоб вузький, кут його близький до прямого. Лице вузьке на всіх рівнях і низьке, воно має різке горизонтальне профільовання. Орбіти невеликих розмірів, за показником середньовисокі. Ніс маленьких розмірів, за показником вузький, кістки його випинають різко.

Посткраніальний скелет представлений ключицями, лопатками, грудиною, хребцями різних відділів, кістками тазу. Морфологічно тазові кістки типово чоловічі. Довгі кістки скелета невеликих розмірів (плечові, променеві, ліктьові, стегнові, великогомілкові). На лівій променевій кістці сліди старого перелому зі зміщенням кісток, кісткова мозоль зі слідами норицевого ходу.

Кістяк належить чоловікові віком 35—45 років. Його зріст за формулою Троттер—Глезер 165,7 см.

Поховання 18. За уламками черепа молочні зуби на момент смерті були на стадії прорізання. Від посткраніального скелета збереглися ключиці, ребра й стегнові кістки.

Скелет належить дитині 1,0—1,5 років.

Поховання 19. Від скелета збереглися фрагменти помертвено дуже деформованого чере-

па. Розміри черепної коробки були великі. Лоб широкий, надперенісся випинає добре. Лице широке у верхній частині та вузьке на середньому рівні, горизонтальне профілювання його різке на середньому рівні, іклові ямки глибокі. Ніс широкий.

Представлені також кістки посткраніально-го скелета. Комплекс масивного тазу морфологічно типово чоловічий. Довгі кістки дуже масивні з дуже розвиненим рельєфом на плечових, ліктьових та стегнових кістках, що свідчить про значні фізичні навантаження.

Кістяк належить чоловікові 30—40 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер 171,9 см.

Поховання 20. Уламки дистальної частини лівої плечової кістки та діафізу правої стегнової кістки.

Кістяк належить дорослій особі, можливо, зрілого віку.

Поховання 21. Від кістяка вціліли фрагменти черепа, який за формою доліхокранний, і молочні зуби. Посткраніальний скелет представлений ключицями, плечовими, стегновими та великими гомілковими кістками.

Кістяк належить дитині 2—4 років.

У таблицях (табл. 1; 3) подані індивідуальні виміри черепів і кісток посткраніального скелета.

Краніологічна характеристика черепів

Антропологічний матеріал має різний ступінь збереженості. Після його реставрації отримано дві невеликі групи черепів, придатних для часткових вимірів. Вони складаються з чотирьох чоловічих і чотирьох жіночих черепів.

Чоловічі черепні коробки в середньому прояві вирізняються великою довжиною та висотою за середньої їх ширини. Серед них фіксуються доліхокранні та мезокранні форми, але в середньому серія мезокранна. Чоловіча група відзначається середньошироким лобом, кут нахилу лобної кістки близький до прямого. Серія характеризується широким лицем на верхньому рівні, середнім за діаметром вилиць, на середньому рівні ширина лица відноситься до малих розмірів. Висота лица невелика, за показником воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти малі за розмірами, мезоконхні за показником. Ніс вузький, випинає добре, перенісся високе. Середні характеристики черепів чоловічої добірки подано в табл. 2.

У жіночій групі в середньому прояві черепна коробка середньодовга, вузька, середня за

висотою. Маємо доліхокранні та мезокранні форми черепів, але це цілком вкладається в межі внутрішньогрупової варіабельності. В середньому прояві серія мезокранна. Жіноча добірка характеризується середніми розмірами лоба, кут кістки лоба близький до прямого. Лице низьке, широке на верхньому рівні, вузьке на середньому та за діаметром вилиць, за лицевим показником мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти невеликих розмірів, мезоконхні. Ніс вузький, випинає добре, перенісся високе (табл. 2).

Жіноча добірка, з урахуванням статевого диморфізму, відрізняється від чоловічої меншими розмірами черепної коробки, вужчим лицем і дещо іншими його пропорціями. Тобто, не можна виключити, що чоловіча та жіноча складові формувалися на дещо різній основі.

Загалом населення, поховане на могильнику в Лісових Гринівцях, відноситься до великої європеїдної раси та за ознаками й показниками вкладається в розмах варіацій людності черняхівської культури.

Логічно було б очікувати найбільшої морфологічної та статистичної подібності цієї популяції з серіями черняхівської культури західних регіонів України. Але в пошуках порівняльного матеріалу ми стикаємося з певними труднощами, оскільки населення саме цієї території представлене антропологічно дуже слабо. Маємо в розпорядженні невелику серію черепів з великого цвинтаря Чернелів-Руський, що пов'язано з незадовільним станом його матеріалів, і поодинокі черепи такої само збереженості з могильників Чистилів, Романове Село, Біла, Романківці та Петриківці. Крім того, слід завжди пам'ятати, що населення черняхівської культури антропологічно дуже не однорідне, воно включало представників і північного, і південного кола європеїдів. За такої ситуації особливо гостро постає питання випадковості добірки, адже 1—2 черепи із могильника навряд чи реально представляють популяцію.

За результатами порівняльного міжгрупового аналізу можна відзначити, що добірка чоловічих черепів з Лісових Гринівців відрізняється від єдиної репрезентативної групи черняхівської культури західного регіону з Чернеліва-Руського більшим черепним показником, ширшим лицем, різкішим профілюванням лица, вужчим носом, який краще випинає. Але обидві серії демонструють західний напрям антропологічних зв'язків, а саме з населенням вельбарської культури Польщі.

Таблиця 1. Лісові Гринівці. Індивідуальні виміри черепів

Ознаки за Мартіном, ін.	№ поховання							
	П. 3	П. 5	П. 9	П. 13	П. 14	П. 16	П. 17	П. 19
1. Поздовжній діаметр	167	174	192	165	195	183	177	—
8. Поперечний діаметр	129	135	141	129	147	128	136	—
17. Висотний діаметр b-br	128	129	145	122	143	134	133	—
20. Вушна висота p-br	107.7	107.8	123.2	102.6	123.7	112.6	110.8	—
5. Довжина основи черепа	91	98	108	90	109	100	98	—
9. Найменша ширина лоба	93	95	98	91	93	93	92	102
10. Найбільша ширина лоба	111	115	125	111	128	110	114	—
11. Вушна ширина	114	120	128	114	127	118	119	—
12. Ширина потилиці	107	107	105	104	116	105	121	—
29. Лобна хорда	107	—	118	98	122	111	113	—
30. Тім'яна хорда	97	—	122	106	132	118	107	—
31. Потилична хорда	93	—	96	89	87	89	92	—
26. Лобна дуга	126	117	136	118	145	130	135	135
27. Тім'яна дуга	105	117	140	123	130	135	120	—
28. Потилична дуга	117	115	—	106	112	114	121	—
7. Довжина потиличного отвору	36	—	37	33	37	32	33	—
16. Ширина потиличного отвору	32	—	30	32	32	26	28	—
Висота вигину лоба	28	—	28	25	29	28	29	—
Висота вигину потилиці	28	—	21	25	27	31	31	—
40. Довжина основи лиця	85	—	100	88	103?	85	95	—
43. Верхня ширина лиця	100	101	106	101	106	100	100	109?
45. Діаметр вилиць	117	—	135	118	131	118.5	127	—
46. Середня ширина лиця	84	—	88	83	88?	90	95	93
48. Верхня висота лиця	61	—	69	65	68	64	61	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	—	54	48	—	46	52	—
61. Ширина альвеолярної дуги	56	—	—	57	—	56	—	61
55. Висота носа	50	—	52	48	58	53	49	—
54. Ширина носа	21	—	23	23	24	21.5	21	27
51. Ширина орбіти	40	39	43	40	42	42	38	40
51a. Ширина орбіти	39	—	—	38	—	40	36	—
52. Висота орбіти	32	32	32	33	33	33	29	—
MC.Максифронтальна ширина	17	—	18	20	—	16	20	—
MS.Максифронтальна висота	7	—	9	7	—	10	8	—
SC. Симотична ширина	7	10	7	10	—	9.5	7	—
SS. Симотична висота	3.5	6	5	3	—	5.5	3	—
DC. Дакріальна ширина	20	—	18	24	—	18	22	—
DS. Дакріальна висота	16	—	11	12	—	12	17	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	88	—	87	90	—	87	88	—
g-m. Кут профілю лоба (glab.)	—	—	84	89	—	84	82	—
43/1/. Біорбітальна хорда	90	—	98	90	96	90	91.5	—
Sub.n /43.1. Висота над біорбітальною хордою	18	—	23	16	18	19	17.5	—
77. Назомаллярний кут	136	—	130	140.5	136.5	134.5	137	—
Zm-zm. Зигомаксильярна хорда	81	—	86	87	—	90	97	—
Sub.ss/zm-zm. Висота над зигомаксильярною хордою	23	—	27	21.5	—	25	24	—
Zm. Зигомаксильярний кут	120	—	115	126	—	121	126.5	—
72. Загальний кут лиця	83	—	86	80	—	90	83	—
73. Кут середньої частини лиця	83	—	85	72	—	90	83	—
75. Кут нахилу кісток носа	58	—	49	—	—	—	50	—
75.1. Кут носа	25	—	37	—	—	—	33	—

Ознаки за Мартіном, ін.	№ поховання							
	П. 3	П. 5	П. 9	П. 13	П. 14	П. 16	П. 17	П. 19
Фс. Глибина іклової ямки	6	—	4	6	6	4	6	5
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	—	—	103	114	111	111	—
66. Кутова ширина н. щелепи	—	—	—	86	101	90	101	115
71а. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	26	—	—	32	33	27	33	34
67. Передня ширина н. щелепи	—	—	—	42	48	46	46	47
69. Висота симфізу н. щелепи	28	—	—	29	33	28	28	30
69/1/. Висота тіла н. щелепи	28	—	—	27	33	31	28	30
69/3/. Товщина тіла н. щелепи	10	—	—	31	10	11	10	12
Надперенісся /1-6/	1	1	2	1	4	1	2	3
Надбрівні дуги /1-3/	1	1	1	1	2	1	1	2
Потиличний горб /0-5/	1	1	4	1	4	2	5	—
Сосковидні відростки /1-3/	1.5	1	3	1	3	2	2	3
Край грушеподібного отвору	Ant.	—	Ant.	Ant.	—	Ant.	Ant.	—
Показники:								
Черепний	77.2	79.4	73.4	78.1	75.3	69.9	76.8	—
Лицевий	52.1	—	51.1	55.0	51.9	54.0	48.0	—
Орбітний	80.0	82.0	74.4	82.5	78.6	78.5	76.3	—
Носовий	42.0	—	44.2	47.9	41.4	40.5	40.8	—
Симотичний	50.0	60.0	71.4	30.0	—	57.8	42.8	—
Дакріальний	80.0	—	61.1	50.0	—	66.6	71.2	—

Для більшої об'єктивізації результатів між-групового аналізу в антропології послуговуються методами багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використано пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів здійснено за допомогою кількох статистичних методів за різною кількістю ознак. При залученні до порівняльного аналізу серій, які представляють популяції Північної, Центральної та Західної Європи, ми обмежилися коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметр черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота лиця, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт. На жаль, для груп Північної та Центральної Європи в літературі відсутня інформація стосовно профілювання лиця, що дещо знижує достовірність результатів.

До міжгрупового аналізу, здійсненого за допомогою декількох методів, нами залучені популяції, що представляють черняхівську культуру та хронологічно й територіально близькі серії чоловічих черепів. Вони дали близькі результати. Для ілюстрації цього подамо варіант аналізу, в якому враховано 34 чоловічі серії Європи, синхронні та хронологічно близькі наші. Черняхівську культуру представля-

ють матеріали могильників різних регіонів України та Молдови: Черняхів, Журавка, Ромашки (Кондукторова 1972), Дерев'яна (Покас 1989; 2000), Маслове (Дебец 1948), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Черкаси (Рудич 1995), Нагорне, Велика Бугаївка (Рудич 2014), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Ранжеве, Коблево (Кондукторова 1979), Будешть, Малаєшть, Балцати (Великанова 1975).

Для порівняння нами використані матеріали пізньоскіфських груп: Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка (Кондукторова 1972; 1979; 1979а). Сарматів представляють збірні серії з території України (Кондукторова 1956) і Таврії (Круц 1993), а також серія Інкерман-Чорноріччя (Соколова 1963).

Територію Східної Прибалтики репрезентують збірні серії з ґрунтових могильників Центральної Литви (Балти 1), курганні могильники Центральної Литви (Балти 2), ґрунтові могильники Жемайтії (Балти 3) (Чеснис 1990). Населення вельбарської культури представляють серії з Польщі з могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли (вельбарська культура 1), збірна серія Словінсько-Дравська (вельбарська культура 2), збірна серія Кашубії (вельбарська культура 3) (Kozak-Zychman

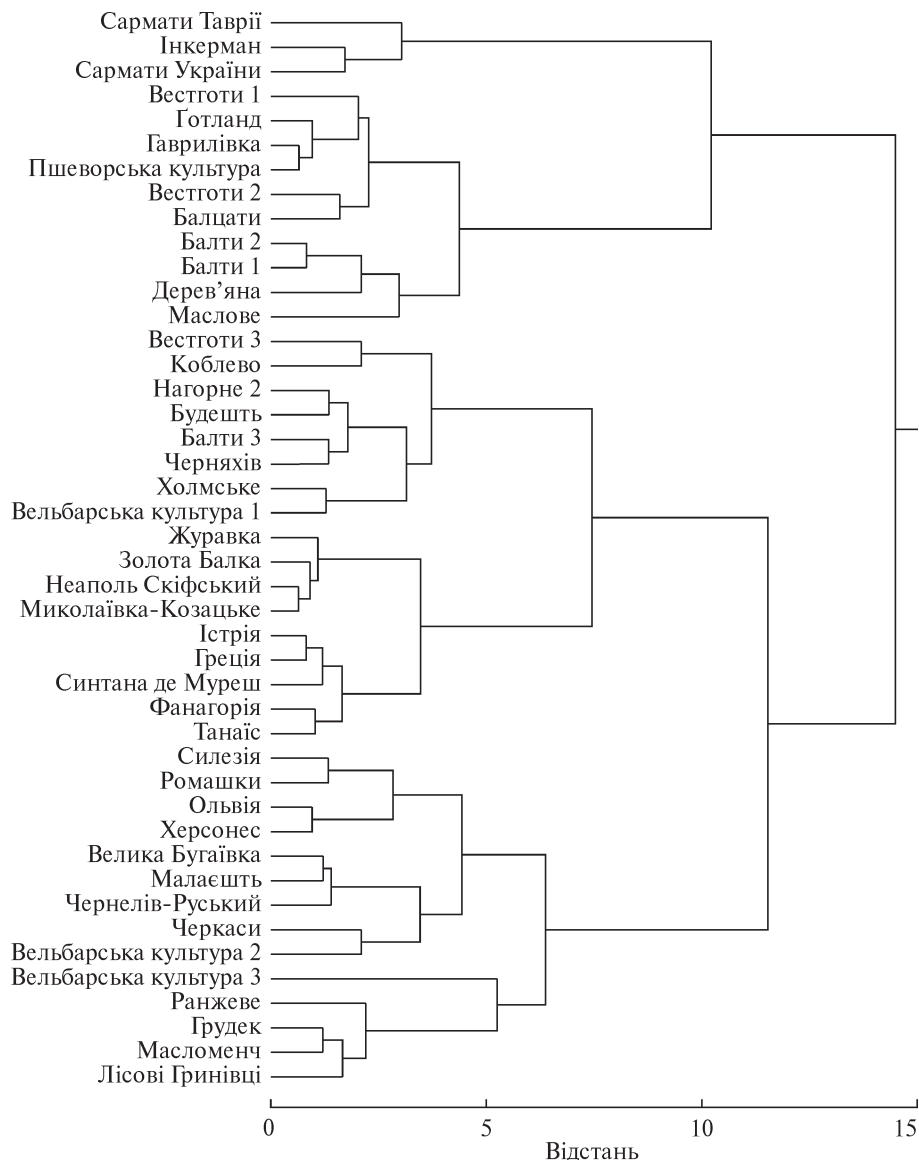

Рис. Результати кластерного аналізу чоловічих серій з могильників черняхівської культури та хронологічно близьких груп Європи

1996). З території Польщі також задіяно збірну серію пшеворської культури (Piontek, Ivanek, Segeda 2008). До аналізу були залучені матеріали культури Синтана де Муреш, вестготські серії Кастилії (вестготи 1, вестготи 2), вестготська серія Португалії (вестготи 3), серії з пам'яток 3 ст. із Силезії, яку автори пов'язують з готами або гепідами, та дещо пізніша збірна група Скандинавії, де домінують матеріали з Готланду (Rösing, Schwidetzky 1977).

Античний світ представляють збірні серії черепів Греції римської доби, Істрії (Schwidetzky, Rösing 1975; Rösing, Schwidetzky 1977), групи з Фанагорії, Танаїса (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), Ольвії (Назарова 1994) та Херсонеса (Назарова, Потехина 1990).

За результатами кластерного та факторного аналізів у середньому прояві найближчими

невеликій добірці черепів з Лісових Гринівців є групи з могильників Масломенч і Грудек з території Польщі, які представляють масломенчську групу вельбарської культури (рис.). Наголосимо, що ці серії досить подібні між собою не тільки статистично, але й морфологічно. До появи матеріалів із могильника Лісові Гринівці найближчими з черняхівських серій до населення масломенчської групи вельбарської культури Польщі морфологічно й статистично була серія із могильника Чернелів-Руський. Нині всі перераховані серії потрапляють до одного кластера.

У носіях вельбарської культури досить часто вбачають переважно германців, але склад її населення доволі строкатий, на чому наголошували польські колеги. Це досить добре ілюструє рисунок, де представники окремих груп

вельбарської культури опинилися в різних кластерах, і вони не виявляють подібності ні з групами північної Європи, ні з вестготськими серіями. Важливо також зауважити, що головний масив середньовічних германців сформувався на дещо іншій морфологічній основі. Для цього великого та досить однорідного на міжгруповому рівні масиву германських популяцій (VI—X ст.) характерні довгі, але низькі черепні коробки, які поєднуються з відносно високим лицем, орбітами та вузьким носом. Чоловіче населення Лісових Гринівців характеризується іншими, відмінними від германців, пропорціями черепної коробки, лица та його деталей. Тобто, можна говорити про морфологічну й статистичну подібність населення нашого могильника з популяціями вельбарської культури Польщі (особливо масломенчської групи), але навряд чи його варто поспішати напряду пов'язувати з етнічними германцями. Вірогідніше, маємо справу з групами, які були зрушені з місця готами.

Жіноча добірка з Лісових Гринівців також була зіставлена з низкою груп, а саме: черня-

хівської культури України та Молдови, збірної культури Синтана де Муреш, липецької культури України, пшеворської та вельбарської культур різних регіонів Польщі, серією 2—5 ст. з території Східної Прибалтики, сарматської збірної серії України, пізньоскіфських популяцій та групи населення античних міст.

За результатами аналізу жіноча добірка з Лісових Гринівців увійшла до кола серій черняхівської культури з території Молдови та окремих груп Північного Причорномор'я (Ранжеве, Коблево). Для них характерні невеликі розміри черепної коробки, мезокранія, невеликі розміри лица, вони тяжіють до антропології середньоземноморського кола. На могильниках черняхівської культури та Синтана де Муреш це пов'язують або з вихідцями з античного середовища, або з фракійською підосною.

Вважається, що чоловічі групи краще віддзеркалюють міграційні потоки, а жіночі — автохтонні лінії.

Відзначимо також, що в окремих регіонах черняхівської культури фіксуються тенденції до морфологічних відмінностей між добірками черепів із поховань з північною та західною орієнтацією. На могильнику Лісові Гринівці такі відмінності не спостерігаються. Однак наголосимо, що добірки черепів з цієї пам'ятки замалі, тож наші висновки орієнтовні.

Посткраніальний скелет

Стан збереженості кісток посткраніальних скелетів середній. Деякі вдалося частково реставрувати та зробити виміри. Індивідуальні виміри та середні показники подано в табл. 3. Зріст розраховувався за кількома формулами, що дають, як добре відомо, різні результати.

За формулою Троттер—Глезер, розробленою для високорослих груп, у середньому зріст чоловіків з могильника становить 170,3 см, а жінок — 157,9 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), встановлених з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відносяться до категорії високорослих, а жінки відзначаються середнім зростом. Різниця в зрості між чоловіками та жінками близька до норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

За формулою Пірсона, середній зріст чоловіків з могильника Лісові Гринівці становить 167,9 см. Для порівняння вка-

Таблиця 2. Лісові Гринівці. Середні характеристики черепів

Ознаки за Мартіном, ін.	Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	3	188	4	172.2
8. Поперечний діаметр	3	141.3	4	130.3
17. Висотний діаметр b-br	3	140.3	4	128.3
9. Найменша ширина лоба	4	96.2	4	94
43. Верхня ширина лица	4	105.3	4	100.5
45. Діаметр вилиць	3	131	3	117.8
46. Середня ширина лица	4	91	3	85.6
48. Верхня висота лица	3	66	3	63.3
55. Висота носа	3	53	3	50.3
54. Ширина носа	4	23.9	3	21.8
51. Ширина орбіти	4	40.7	3	40.6
52. Висота орбіти	3	31.3	3	32.6
32. Кут профілю лоба (nasion)	2	87.5	3	88.3
77. Назомалярний кут	3	134.5	3	137
Zm. Зигмаксиллярний кут	3	120.7	3	122.3
72. Загальний кут лица	2	84.5	3	84.3
75.1. Кут носа	2	35	3	25
Показники:				
Черепний	3	75.1	4	76.15
Лицевий	3	50.3	3	53.7
Орбітний	3	76.4	4	80.76
Носовий	3	42.1	3	43.5
Симотичний	2	57.1	4	49.45
Дакріальний	2	69.1	3	65.5

Таблиця 3. Лісові Гринівці. Індивідуальні виміри кісток посткраніального скелета

Ознаки за Мартіном	Поховання 2		Поховання 4		Поховання 6	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	—	—	—	—	—	—
2. Вся довжина	—	—	—	—	—	—
3. Верхня епіфізарна ширина	—	—	—	—	—	—
4. Нижня епіфізарна ширина	—	—	—	—	55	—
5. Найбільший діаметр середини діафізу	—	—	—	—	—	—
6. Найменший діаметр середини діафізу	—	—	—	—	—	—
7. Найменша окружність діафізу	—	—	—	—	57	—
7а. Окружність середини діафізу	—	—	—	—	—	—
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	—	—	—	—	200	—
2. Фізіологічна довжина	—	—	—	—	197	—
4. Поперечний діаметр діафізу	—	—	—	—	14	—
5. Сагітальний діаметр діафізу	—	—	—	—	20	—
3. Найменша окружність діафізу	—	—	—	—	37	—
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	—	—	—	—	—	230
2. Вся довжина	—	—	—	—	—	202
11. Передньо-задній діаметр	—	—	—	—	—	11
12. Поперечний діаметр	—	—	—	—	—	15
13. Верхній поперечний діаметр	—	—	—	—	—	17
14. Верхній сагітальний діаметр	—	—	—	—	—	24
3. Найменша окружність діафізу	—	—	—	—	—	30
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	390	389	415	—	—	—
2. Довжина у природному стані	385	384	410	—	—	—
21. Виросткова ширина	70	69	76	—	—	—
6. Сагітальний діаметр	25	25	28	—	—	—
7. Поперечний діаметр середини діафізу	26	26	27	—	—	—
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	30	30	30	—	—	—
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	22	22	26	—	—	—
8. Окружність середини діафізу	80	76	86	—	—	—
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	—	310	—	—	—	—
2. Виростково-таранна ширина	—	298	—	—	—	—
1а. Найбільша довжина	—	315	—	—	—	—
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	—	65	—	—	—	—
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	47	46	—	—	—	—
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	—	27	—	—	—	—
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	—	30	—	—	—	—
9. Поперечний діаметр середини діафізу	—	20	—	—	—	—
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	—	20	—	—	—	—
10. Окружність середини діафізу	—	70	—	—	—	—
10в. Найменша окружність діафізу	70	67	—	—	—	—
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	—	—	—	—	—	—

Ознаки за Мартіном	Поховання 8		Поховання 9		Поховання 11		Поховання 12	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	342	—	330	321	—	—	—	—
2.	340	—	328	319	—	—	—	—
3.	51	—	52	51	—	—	—	—
4.	66	—	65	62	—	—	—	—
5.	23	—	25	25	—	—	—	—
6.	18	—	22	21	—	—	—	—
7.	65	—	68	64	—	—	—	—
7a.	70	—	76	73	—	—	—	—
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	250	247	263	266	—	—
2.	—	—	245	234	252	253	—	—
4.	—	—	18	17	18	18	—	—
5.	—	—	12	13	13	12	—	—
3.	—	—	47	43	43	43	—	—
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	—	266	—	—	—	—
2.	—	—	—	238	252	250	—	—
11.	—	—	—	18	15	14	—	—
12.	—	—	—	14	16	16	—	—
13.	—	—	—	23	28	28	—	—
14.	—	—	—	27	26	27	—	—
3.	—	—	—	37	38	37	—	—
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	445	444	470	474	—	—
2.	—	—	442	440	463	470	—	—
21.	—	—	79	79	81	82	—	—
6.	—	—	29	28	28.5	30	—	—
7.	—	—	31	31	28.5	30	—	—
9.	—	—	33	33	35	35	—	—
10.	—	—	29	26	25	24	—	—
8.	—	—	94	93	90	93	—	—
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	384	384	390	390	338	330
2.	—	—	372	373	376	375	328	327
1a.	—	—	386	387	394	394	342	340
5.	—	66	77	77	77	78	68	69
6.	—	—	52	48	54	55	48	47
8.	—	—	30	34	33	31	29	20
8a.	—	—	37	38	38	37	33	32
9.	—	—	23	24	25	25	20	20
9a.	—	—	27	26	24	25	22	22
10.	—	—	83	87	88	88	80	76
10в.	—	—	77	77	80	84	68	70
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	373	—	—	—	335	333

Ознаки за Мартіном	Поховання 13		Поховання 16		Поховання 17		Поховання 19	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	293	287	292	291	299	295	330	320
2.	288	283	290	290	293	292	324	314
3.	45	45	46	45	44	45	53	—
4.	53	55	58	54	56	53	70	68
5.	20	19	22	20	21	20	29	27
6.	15	15	17	17	17	17	23	20
7.	51	48	57	56	58	55	72	67
7а.	56	54	63	61	62	58	83	78
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	232	216	—	223	209	253	252
2.	—	222	210	—	212	200	242	242
4.	—	12	16	—	15	26	18	19
5.	—	10	11	—	11	17	11	12
3.	—	32	35	—	40	40	46	50
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	257	—	232	248	244	272	—
2.	—	227	—	205	216	213	242	—
11.	—	10	—	12	12	11	18	18
12.	—	13	—	12	15	14	15	13
13.	17	17	—	17	17	16	23	25
14.	20	22	—	23	24	21	30	30
3.	—	29	—	31	35	34	42	38
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	403	408	415	409	394	393	458	455
2.	400	402	412	404	392	390	453	452
21.	72	75	74	73	73	75	80	—
6.	25	26	23	26	25	27	32	31
7.	23	25	29	29	25	26	30	31
9.	25	27	27	29	29	32	34	35
10.	22	22	23	25	22	22	31	32
8.	75	77	84	81	78	82	96	95
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	340	333	335	340	325	325	375	370
2.	328	318	309	312	308	308	358	353
1а.	345	340	338	342	327	327	378	373
5.	67	67	68	67	73	72	75	76
6.	45	44	51	47	50	47	55	53
8.	23	23	30	30	28	30	31	30
8а.	27	25	35	34	31	33	35	35
9.	19	19	20	21	22	21	24	25
9 а.	22	20	23	22	25	22	25	26
10.	66	63	78	78	78	80	85	84
10 в.	58	58	70	68	70	68	80	77
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	—	—	327	322	—	—	355	345

жемо, що середній зріст чоловіків (за цією ж формулою) на могильниках черняхівської культури Молдови становить 164,4 см (міжгруповий розмах варіацій 161,7—165,2 см); на могильниках Північного Причорномор'я — 168,3 см (міжгруповий розмах варіацій 163,7—168,7 см); на могильниках Середнього Подніпров'я — 167,3 см (міжгруповий розмах 166,5—170,0 см); на могильниках масломенської групи вельбарської культури — 167,4 см (міжгруповий розмах варіацій 165,8—169,0 см), вельбарської культури північних районів Польщі — 163,1—170,0 см.

Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках у нашій групі, особливо в чоловіків, розвинутий добре, що відображає суттєві фізичні навантаження.

Демографічна ситуація

Кількість скелетів із могильника Лісові Гринівці унеможливує вдатися до серйозних

демографічних побудов. Та все ж мінімальну інформацію вони надають. Третину померлих (33,3 %) становлять діти (7 скелетів), з них більшість померла в першому дитячому віці (6).

Серед дорослих переважають поховання жінок (8 з 13 кістяків, для яких можна було визначити стать). Шестеро жінок померли у віці від 20 до 35 років, двоє — в зрілому віці, 35—55 років. З чоловіків двоє померли у віці 25—35 років, троє — в інтервалі 35—50 років. Для цього часу тривалість життя чоловіків у переважній більшості популяцій є дещо більша ніж у жінок. На могильнику відсутні поховання осіб похилого віку.

Таким чином, інформація, отримана нами в процесі вивчення могильника черняхівської культури Лісові Гринівці, попри незначну численність матеріалу, виявилася цікавою, та збагачує наші уявлення про антропологічний склад населення України римської доби.

- Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1972.
- Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948 (ТИЭ: Новая серия. — 4).
- Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.
- Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины // ТИЭ. — 1956 — 33. — С. 57—91.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области // СА. — 1958. — № 2. — С. 69—79.
- Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.). — М., 1972.
- Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 163—204.
- Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). — М., 1979а.
- Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 131—140.
- Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 85—95.
- Назарова Т.А., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников юго-западного Крыма. — К., 1990 (Препринт).
- Покас П.М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — первой половины 1 тыс. н. э.). Поисковая тема. — К., 1989. — С. 300—700 (НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — П. т. № 173).
- Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — 1. — С. 87—97.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський // АБУ 2002—2003. — К., 2004. — С. 388—397.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004а. — № 3. — С. 388—397.
- Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тис. за матеріалами антропології. — К., 2014.
- Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокоев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.

- Соколова К.Ф. Антропологичні матеріали могильників Інкерманської долини // АП. — 1963. — 13. — С. 124—159.
- Строценъ Б.С., Демидко С.Ю., Строценъ М.Б. Завершення дослідження черняхівського могильника у Лісових Гринівцях на Хмельниччині. — АДУ 2011. — К., 2012. — С. 460.
- Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига, 1990. — С. 9—28.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H. Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Service, Research Series. — 1994. — 44. — P. 18—19.
- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — 9. — P. 517—549.
- Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludności Lubelszczyzny z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996.
- Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.
- Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu Słowian. — Poznań, 2008.
- Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.) // Homo. — 1977. — 28. — S. 65—115.
- Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 A. D.) // Homo. — 1981. — 32/4. — S. 211—251.
- Rożnowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajętych w okresie Rzymskim przez ludność kultury wielbarskiej i ludność kultury czerniachowskiej // Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. Seria Antropologia. — Poznań, 1985. — 11. — S. 239—249.
- Swidetzky I., Rösing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0—500 u. Z.) // Homo. — 1975. — 26/4. — S. 193—218.

Надійшла 17.04.2014

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИСОВИ ГРЫНИВЦИ

Подан антропологический материал из могильника черняховской культуры Лисови Грынивци, расположенного возле г. Хмельницкий. Он представлен 21 погребением, в которых выявлены останки 23 умерших обоих полов разного возраста.

По результатам межгруппового анализа серия мужских черепов из Лисовых Грынивцев демонстрирует наибольшую морфологическую и статистическую близость с людьми из могильников масломенчской группы вельбарской культуры Польши. В населении вельбарской культуры часто видят, прежде всего, германцев. Однако надо отметить, что основной антропологический массив германских популяций VI—XIII вв. сформировался на иной антропологической основе, является довольно однородным и морфологически и статистически существенно отличается от населения вельбарской культуры Польши. Женская часть популяции из Лисовых Грынивцев демонстрирует большую морфологическую и статистическую близость с сериями черняховской культуры Молдовы и частично Северного Причерноморья (Ранжевое, Коблево). Скелеты из погребений с западной и северной ориентацией на могильнике Лисови Грынивци морфологически не различаются.

Т.О. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM LISOVI HRYNIVTSI, A CHERNYAKHIVSKA CULTURE BURIAL GROUND

Presented is the anthropological material from Lisovi Hrynivtsi, a Chernyakhivska culture burial ground situated near Khmelnytskyi. It includes 21 burials where the remains of 23 dead of both sexes and various ages were found.

According to the results of intra-group analysis, a series of male skulls from Lisovi Hrynivtsi demonstrates the nearest morphologic and statistical closeness with the people from burial grounds of Maslomenska group, Velbarska culture in Poland. The Germans are the most often seen in the population of Velbarska culture. However, it should be noted that the main anthropological mass of the German population of the period from the 6th c. to the 13th c. was formed at the other anthropological base, that it is quite homogeneous, and significantly differs morphologically and statistically from the Velbarska culture bearers in Poland. Female part of population from Lisovi Hrynivtsi demonstrates the morphological and statistical closeness to the groups of Chernyakhivska culture in Moldova and partially in the north coast of the Black Sea (Ranzheve, Kobleve). The people from the graves oriented to the west and those oriented to the north at the Lisovi Hrynivtsi burial ground are not morphologically different.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КІНБУРНСЬКІЙ КОСІ В 2009—2013 рр.

Подано результати археологічних досліджень комплексу пам'яток на Кінбурнській косі. На основі зіставлення археологічних, писемних і картографічних джерел визначено локалізацію фортеці османського часу та виділено основні етапи її розбудови та експлуатації.

К л ю ч о в і с л о в а: османський період, Кінбурн, фортеця, писемні джерела, археологічні матеріали.

Кінбурнський півострів — це мис близько 40 км завдовжки та 8—10 км завширшки. Його широка низинна піщана частина всяна багатьма дрібними соляними озерами та солонуватими болотами. З півночі півострів омивається водами Дніпровського лиману, а з заходу та півдня — Чорного моря та Ягорлицької затоки. За адміністративним поділом України, західна частина півострова відноситься до Очаківського р-ну Миколаївської обл., а східна — до Голопристанського р-ну Херсонської обл. (рис. 1).

Півострів Кінбурн займає одну з ключових позицій в природно-географічному, стратегічному й торгівельно-економічному положенні Південного Подніпров'я на виході в Чорне море та далі — в Південну Європу та Малу Азію. Таке його розміщення здавна привертало увагу населення регіону, тож хронологічний діапазон залишків людської діяльності тут надзвичайно широкий — від доби ранньої бронзи (III тис. до н. е.), а надалі часів античності, Давньої Русі, Золотої Орди та Кримського ханства, Османської та Російської імперій і до сьогодення.

Археологи відвідували Кінбурн не раз. Вагомі результати дали розвідки Л.М. Славина в 1962 р., завдяки яким були виявлені матеріали катакомбної культури та античні пам'ятки (Колекції... 2007, с. 322), а також розвідки периферійного загону Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР 1976 р., а саме А.В. Буракова та С.Б. Буйських, які зафіксували античні поселення (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 73, 94). У 90-х рр. дослідження краю коси провів В.В. Назаров. Він зібрав підйомний матеріал, зокрема й характерний для османської культури, та обстежив акваторію Буго-Дністровського лиману та Чорно-

го моря навколо Кінбурнської коси (Назаров 2003, с. 69).

У 1980—1990-х рр. розвідки та розкопки тут провадили археологи з Миколаєва. Значні дослідження здійснила експедиція Миколаївського державного університету під керівництвом Ю.С. Гребенникова в 1997 і 1999 рр. (Гребенников, Горбенко, Майстренко 1997; Гребенников, Майстренко 1999), а в 1998 р. — під керівництвом А.В. Майстренка (Майстренко 1998). Зокрема, в 1997 р. експедиція провадила роботи в кількох населених пунктах. У с. Покровка були виявлені поселення доби бронзи (пункти Покровка 1—4), а в с. Іванівка в уроч. Кучугури досліджувалося Ягорлицьке поселення VII—VI ст. до н. е., відкрите ще в 1973 р. співробітниками Херсонської експедиції АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкина (Островерхов 1974, с. 323; 1976). Поблизу Покровських хуторів на багатошаровому поселенні (доба бронзи, античність та ін.) зафіксовано й матеріали середньовіччя, представлені переважно нумізматичними знахідками — монетами Кримського ханства. Тоді ж було проведено розвідки на краю Кінбурнської коси — на території ймовірного розміщення фортеці Кінбурн. Автори звіту відзначили, що зі східного краю коси та на території форштадта зберігся середньовічний культурний шар, а під водою з боку Дніпровського лиману та Чорного моря — сліди причалів фортеці (Гребенников, Горбенко, Майстренко 1997).

У 1999 р. дослідження поблизу пункту Покровка 4 здійснив А.В. Майстренко та визначив цю пам'ятку як «значний торгівельний пункт» давньоруського часу (Майстренко 2004, с. 83). Крім того, дослідник обстежив і край Кінбурнського півострова — територію, яка пов'язується, передусім, з існуванням тут турецької фортеці Кінбурн і наступними фортифікаціями на півострові. Але зафіксувати локалізацію фортеці чи окремих її об'єктів тоді

Рис. 1. Загальний план Кінбурнського півострова

не вдалося через те, що «сукупність різночасових об'єктів», які опинились у піщаному ґрунті, «фактично унеможливлювала чітку фіксацію контуру споруд та стратиграфію їх» (Майстренко 2004, с. 83). Водночас А.В. Майстренко наголошував, що «масове засадження півострова сосновим лісом» сприяло відносній стабілізації ландшафтною ситуації на косі, що, своєю чергою, відкривало «можливості для проведення планомірних і фундаментальних археологічних досліджень» (там само, с. 81). Також констатувалося, що фундаменти османської фортеці досі не знайдені, оскільки рештки кам'яних турецьких будівель остаточно були знищені під час спорудження прикордонної застави за радянських часів (там само). Як з'ясувалося, такий висновок був дещо передчасний.

У 2009 р. Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України (начальник С.О. Біляєва) розпочала планомірні дослідження Кінбурнської коси з метою віднайти сліди фортеці та здійснити розкопки комплексу її пам'яток. Роботи провадилися в межах програми Суворовського року, запланованою відділенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (голова С.В. Іванов) і затвердженою Миколаївською обласною радою. Попередні стислі дані про результати цих досліджень опубліковані в інформаційних повідомленнях у щорічниках «Археологічні дослідження в Україні» (Біляє-

ва, Каравайко, Фіалко 2011; 2012; Біляєва, Карашевич, Фіалко 2013), а також представлені в матеріалах республіканських і міжнародних конференцій (Беляєва и др. 2010; Біляєва, Фіалко 2012; Карашевич 2013; Беляєва, Карашевич, Фіалко 2013).

Слід наголосити, що на момент початку наших робіт, навіть попри позитивний ефект від лісопосадки та часткове закріплення ґрунту на косі, «повної стабілізації ландшафту» не сталося. І нині відбувається постійний процес поступового змиву культурного шару хвилями лиману та Чорного моря. На цю ситуацію на Кінбурні свого часу звернув увагу турецький мандрівник і дипломат Евлія Челебі, який відвідав землі України та Молдавії в середині XVII ст. Під час перебування в Очакові та Кінбурні в 1657 р. він зауважив, що коса — це мис (ніс), тонкий як волосина (Кил — 'волосина', бурун — 'ніс'), тож «щоразу штормові хвилі Чорного моря переливаються через неї в річку Дніпро, а води Дніпра іноді переливаються в Чорне море» (Челеби 1961, с. 187; Çelebi 2000, р. 97). Окрім того, високий рівень ґрунтових вод суттєво ускладнює розкопки та доведення їх до материка.

Та все ж послідовне проведення комплексу досліджень — розвідувальних, вимірювальних і топографічних робіт, а також розкопок — уможливило підійти до вирішення низки завдань, пов'язаних із специфікою пам'яток, у

Рис. 2. Кінбурнська коса, розкоп 3. План пірса 2

першу чергу, фортечних споруд, які розміщені в дуже складних екологічних умовах.

Метою початкового етапу досліджень була чітка локалізація решток захисних споруд, визначення потужності й характеру культурного шару, співвіднесення різних будівель з певними хронологічними періодами. Відповідно, основні етапи робіт здійснювалися поступово та в кількох напрямках.

1. У 2009—2011 рр. здійснені розвідки, геофізичні дослідження та шурфування для визначення наявності, потужності та хронології культурних нашарувань. Враховуючи отримані результати, в 2012—2013 рр. зона візуальних обстежень була розширена на комплекс

пам'яток османського, російського та козацького часів.

2. 2011 р. продовжені розвідувальні роботи й здійснено розкопки пірсів (рис. 2). Загальна площа шурфів, траншей і розкопів з вивчення залишків пірсів становила приблизно 150 м². Виділено османський і російський періоди в їх спорудженні та функціонуванні.

3. 2012—2013 рр. проведені розвідки та розкопки фортеці Кінбурн на площі 150 м² (рис. 3, 1).

Загальна площа розкопаних ділянок у 2009—2013 рр. становить 300 м². Також обстежено поселенські структури козацького та наступних часів біля с. Василівка.

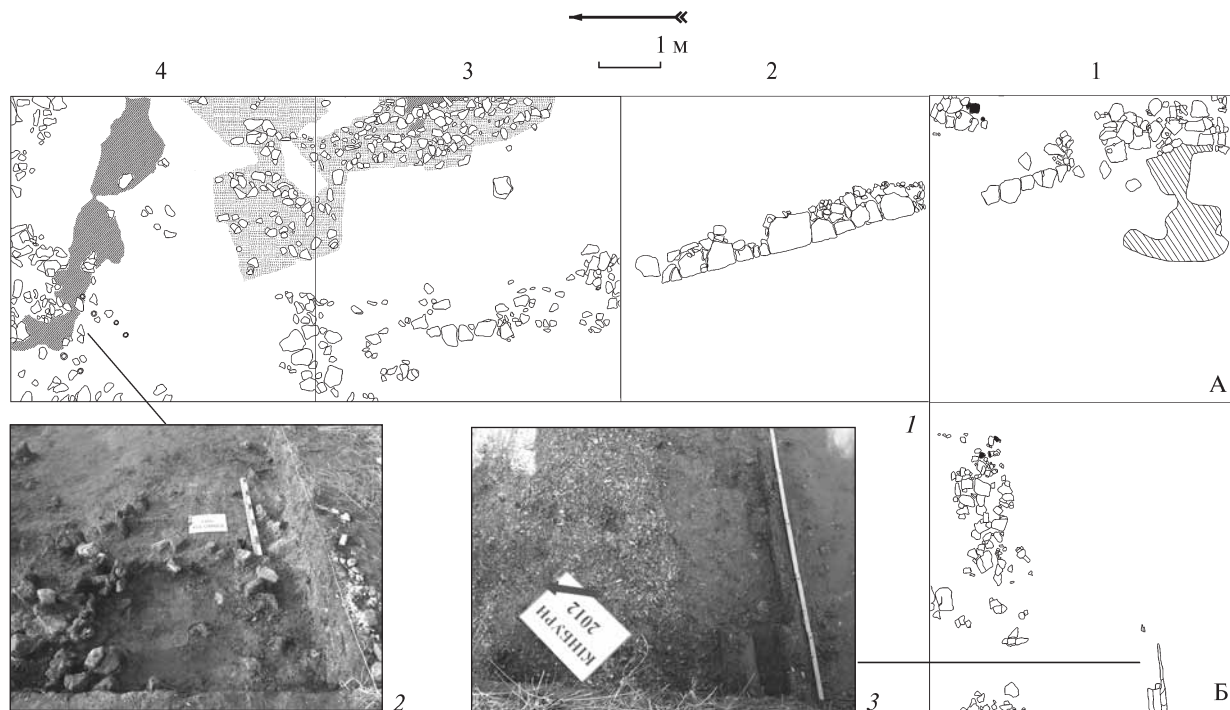

Рис. 3. Кінбурнська коса, розкоп 4 (2012, 2013 рр.): 1 — загальний план розкопу; 2 — залишки дерев'яних конструкцій; 3 — фрагменти дерев'яної водогінної системи

Комплексні натурні та геофізичні дослідження з використанням GPS Trimble R-3 уможливили визначення точного місця фортеці. Встановлено, що південним її кордоном був земляний вал, що зберігся. Наявність рову фіксується за неглибокою заповненою водою каналом на його місці. Тут доречно нагадати про зауваження Евлія Челебі про те, що стара фортеця не мала рову (Челебі 1961, с. 187; Çelebi 2000, р. 96). Утім не варто забувати, що в 30-х і 70-х рр. XVIII ст. Кінбурнська фортеця була модернізована та укріплена валами. Тож, цілком можливо, що ми маємо справу саме з цими пізніми укріпленнями Кінбурна.

Завдяки локалізації турецької фортеці встановлено архітектуру захисних споруд османського та російського будівельних періодів, зокрема й з огляду на те, що земляний ретраншемент з тенально-радіальним профілем останнього періоду кінця XVIII ст. добре фіксується візуально й нині. В результаті зроблено топографічний план ділянки Кінбурнської коси, на якому виразно простежуються обриси захисних споруд, а також контури деяких будівель.

Через уточнення хронології цієї пам'ятки є сенс зупинитися на кількох важливих моментах. У процесі обстеження прилеглої до турецької фортеці території А.В. Майстренко знайшов кілька важливих артефактів, серед яких від-

значені Джучидські монети — Джанібек Хана (XIV ст.), а також монети Кримського ханства — Менглі Герая (кінець XV ст.). На думку дослідника, ці монети свідчать на користь існування поселень на цьому місці ще до османського завоювання (Майстренко 2004, с. 81). Під час робіт нашої експедиції 2012 р. виявлено монету (акче) Кримського ханства, але пізнішого часу — 1588 р. (рис. 4, 5). Однак наступного року трапилася кераміка сграфіто XIV—XV ст., можливо пов'язана з періодом, що передував початку будівництва фортеці османами.

Загалом в історії розвитку фортеці Кінбурн і поселенських структур біля неї можна виділити три етапи будівництва: перші два — османські, третій — російський.

Перший етап спорудження фортечних укріплень Кінбурна — для нього виділено два періоди.

Стосовно часу зведення перших фортечних споруд османами в науковій і науково-популярній літературі запропоновано різні дати в межах XV—XVII ст. Припущення про ранню дату будівництва на Кінбурні, а саме в XV ст., можливо, певним чином пов'язані з інформацією про активну діяльність кримського хана Менглі Герая, націлену на зведення фортець у Дніпро-Бузькому ареалі. Як відомо, в 1492 р. в гирлі Дніпра на старому городищі він збудував

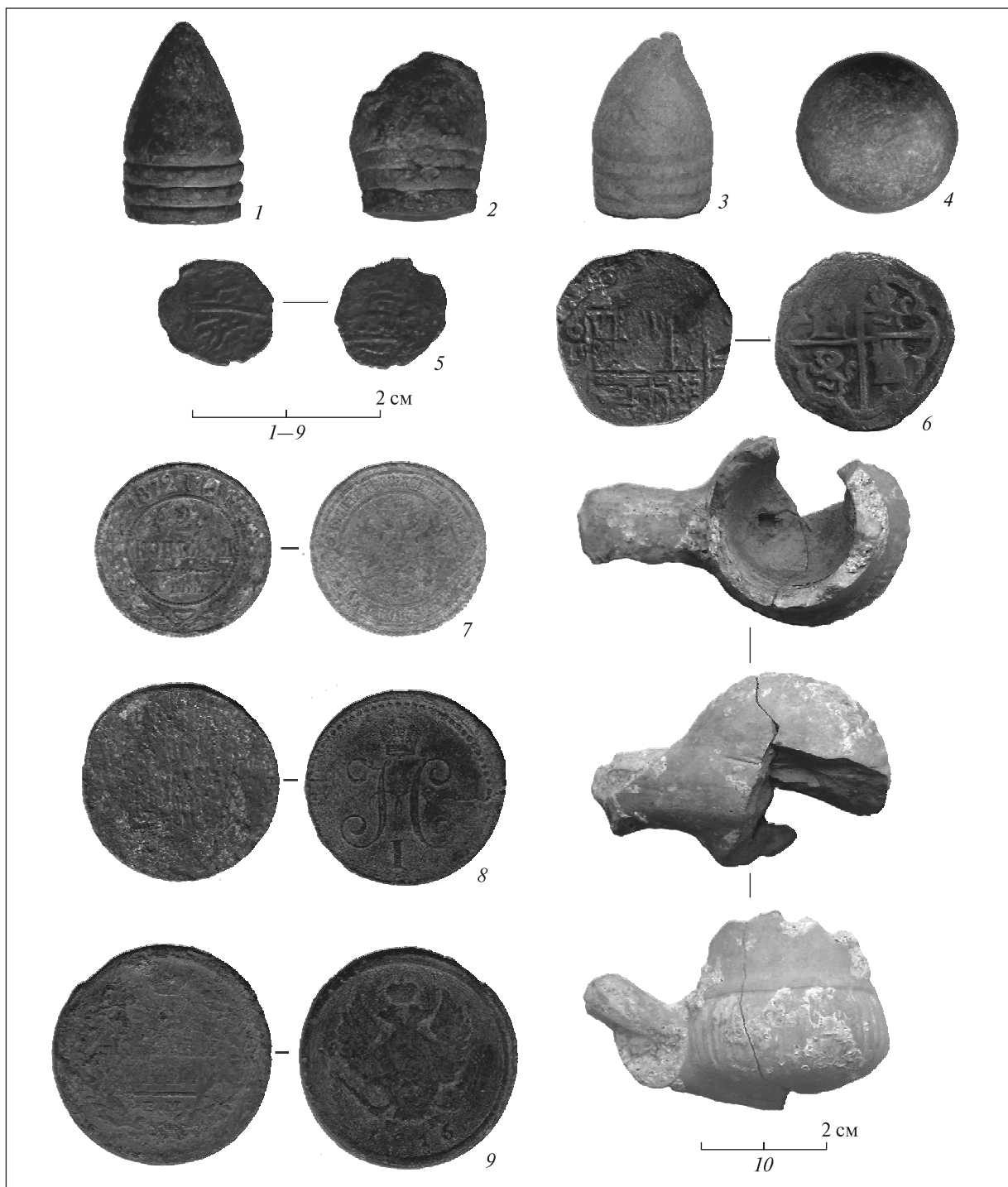

Рис. 4. Кінбурнська коса, матеріали із розкопок 2012 та 2013 рр.: 1, 3 – кулі конічні типу Міньє; 2 – куля конічна типу Таміз'є; 4 – куля сферична; 5 – монета (акче) Кримського ханства 1588 р.; 6 – монета Королівства Нова Іспанія номіналом 4 реалі, XVII ст.; 7 – монета Олександра I номіналом 2 коп. 1816 р., Єкатеринбурзький монетний двір; 8 – монета Миколи I; 9 – монета Олександра II номіналом 2 коп., 1872 р., Єкатеринбурзький монетний двір; 10 – люлька глиняна XVII ст.

нову фортецю, яка від 1498 р. згадується в московських і західноєвропейських джерелах під назвою Очаків (Біляєва 2001). Але в цих документах немає жодної згадки про будівництво саме на Кінбурні. Незважаючи на те, що Менглі Герай був васалом Османської імперії, зве-

дені ним фортифікації, зокрема Очаківська, ще не можна зараховувати до османського будівельного етапу в розвитку Дніпро-Бузького регіону. Вони ще не відповідали ні історичним умовам, ні конкретній оборонній концепції османської влади того часу.

Досліджуючи картографічні дані, зокрема мапи, які відображали експансію Османської імперії в 1300—1600 рр., можна дійти висновку, що Очаків підпав під владу імперії не раніше 1525 р. (Іналджик 1998, с. 34—35). До середини XVI ст. Дніпро-Бузький регіон займав другорядне значення в османській військовій стратегії та адміністративному устрої земель Північного Причорномор'я. І лише в другій половині XVI ст. був створений бейлербейлик з центром в Очакові, який об'єднував санджаки цього регіону. 1569 р. був запроваджений податковий кодекс Очаківського порту, який означав регламентацію економічних відносин. Тож тільки на початку XVII ст. (1603 р.) османи остаточно усвідомили головне значення форпосту в Очакові, і фортеця Озію зайняла ключову позицію на Чорному морі та берегах Дунаю (Ersoy, Bilyayeva 1999, р. 264). Отже, стратегічна позиція Очакова мала безпосереднє значення і для розвитку фортифікацій на Кінбурні.

Активізація будівельної діяльності османів зі спорудження фортець підтверджується турецькими писемними джерелами. Будівництво Очаківської фортеці й міста загалом розпочалося в останні роки правління султана Ахмеда I (1603—1617) і продовжувалося у 1626—627 рр., коли до Очакова прибув Піяле-паша. В реєстрі 1627 р. згадується вже чотири фортеці (Ostapchuk 1987, р. 58), а саме, Стара та Нова фортеці, до яких була прибудована Нова Паланка, яка з'єднала їх між собою аж до узбережжя Дніпра. Ці три фортеці утворили єдиний захисний комплекс Озі. Ще одна фортеця була зведена на мисі, що видавався в Дніпровський лиман, — форт Хасан Паша (Ostapchuk 1987, р. 58; Ersoy, Bilyayeva 1999, р. 265; Finkel, Ostapchuk 2005, р. 153).

З прибуттям Піяле-паші пов'язане й будівництво нової Кінбурнської фортеці, яка розміщувалася навпроти очаківських фортець, про що також повідомляє Евлія Челебі (Челебі 1961, с. 186; Çelebi 2000, р. 97—98). Опосередковано ця інформація підтверджується й нормативним актом 1627 р., в якому прописані розміри заробітної плати солдатам з фортець Кінбурн і Хасан Паша (Öntuğ 1995, р. 39). Як бачимо, таким чином на Дніпровському лимані було створено мережу парних фортець, яка разом з іншими парними фортецями представляла османську захисну систему Північного Причорномор'я.

З певних причин Кінбурн займав важливе стратегічне положення в цій системі. По-перше, поблизу його берегів проходив фар-

ватер лиману (Военная... 1913, с. 528), отже, фортеця захищала вихід і вхід в Чорне море. По-друге, вона виконувала також роль транзитного пункту на шляху із Криму до Стамбула. Останнє досить чітко впливає із записок Евлія Челебі, який зазначив: «*Каравани, які прямували до Криму, збиралися в цій фортеці та згруповувалися в [загони численністю] до однієї-двох тисяч осіб*» (Челебі 1961, с. 187; Çelebi 2000, р. 97).

Якщо звернемося до нотаток Евлія Челебі стосовно фортеці Кінбурн, які він залишив під час перебування там у 1657 р., дійдемо висновку, що можна говорити принаймні про два будівельні періоди в її функціонуванні вже на той час. По-перше, згадана стара фортеця мала залізні ворота, які відкривалися на захід, і не мала рову. Високі її стіни, за повідомленням цього мандрівника, сягали 40 аршинів (Челебі 1961, с. 186; Çelebi 2000, р. 97). Остання інформація досить сумнівна та видається надто перебільшеною. Якщо перевести аршини в метри, стіни мали бути заввишки майже 28 м. Тут є сенс нагадати, що залишені Евліе Челебі дані в так зв. подорожніх нотатках про різні пам'ятки надзвичайно важливі та інформативні для дослідників, проте цей автор був схильний і до певних перебільшень, особливо стосовно характеристики османських фортець. Такі перебільшення підтверджуються й матеріалами наших досліджень у містах-фортецях Очакові та Аккермані.

По-друге, ще одну нову чотирикутну кам'яну фортецю було збудовано Піяле-Пашою за фірманом Мурада хана IV (1612—1640). По периметру вона мала сто кроків і вміщувала гарнізон у 100 воїнів. Там було дві міцні арсенальні башти. Фортеця мала ворота, які виходили в бік лиману. В ній розміщувалося 80 невеликих укритих тесом будинків без дворів і мечеть. Лавок і постійних дворів там не було (Челебі 1961, с. 186; Çelebi 2000, р. 97—98).

Стара фортеця, названа Евлія Челебі цитаделлю, найвірогідніше, співвідноситься із будівельним періодом XVI ст., оскільки зведення нової кам'яної фортеці припадає на кінець 20-х — середину 30-х рр. XVII ст. Будівництво її захисних споруд пов'язане з ім'ям відомого турецького архітектора Мехмед Таріх-Аги, який у 1734/1735 р. (1147 р. за хіджрою) звів чотири сторони фортеці з кам'яними стінами (Erdoğan 1962, р. 58—59). До речі, і в Очакові, як уже згадувалося, існувала стара дерев'яна фортеця, яка на час нового будівництва в першій половині XVII ст. була вже досить старою.

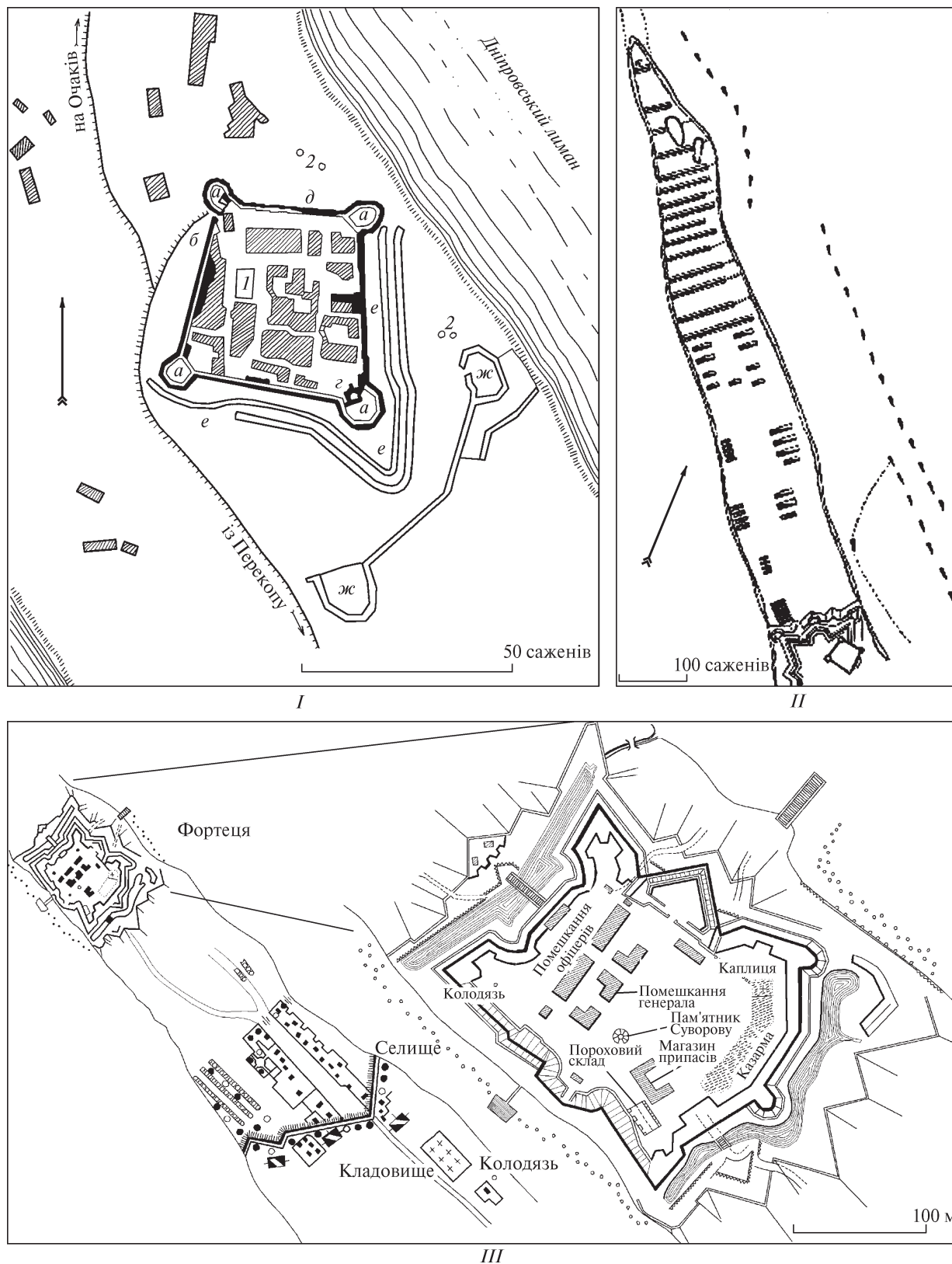

Рис. 5. Плани фортеці Кінбурн: I — план Кінбурнського замку під час захоплення його в 1771 р. російськими військами (а — башти, які з'єднувалися стінами, б — ворота, в — порохові льохи, д — п'ять амбразур, е — рів з валом, ж — кам'яні батареї, з'єднані кам'яними стінами, 1 — мечеть, 2 — колодязі з прісною водою); II — план атаки Кінбурна турками в 1787 р. (за: Военная... 1913); III — карта-схема Кінбурна 1855 р. з виноскою фортеці

Ймовірно, й стара фортеця на Кінбурні також була дерев'яна, через що Евлія Челебі й наголював, що нова фортеця кам'яна та надійна (Челебі 1961, с. 186; Çelebi 2000, р. 98). На початку XVIII ст. у фортеці розміщувався двотисячний яничарський гарнізон (Записки... 1875, с. 86). Варто відзначити, що поки не відомі плани фортеці цього етапу існування Кінбурна. З іншого боку, цей етап функціонування та розбудови фортеці засвідчений археологічними матеріалами (із відносною та абсолютною датами), знайденими експедицією, зокрема йдеться про люльки другої половини XVII ст.

Другий етап будівництва фортеці пов'язаний з воєнним протистоянням Порту та Російської імперії. Російські війська вперше зайняли Кінбурн 8 червня 1736 р. під час кримського походу генерала Мініха в правління Анни Іоанівни. Захоплення Кінбурна забезпечувало тил російським військам і створювало захист їх від фортеці Очаків. Після захоплення Кінбурна генерал Леонтьєв зруйнував фортецю, а через рік унаслідок морової виразки російські війська покинули Кінбурн і остаточно зруйнували його укріплення в 1738 р. (Военный... 1855, с. 169; Россия... 1910, с. 656; Военная... 1913, с. 528—529). У деяких джерелах зазначено, що фортеця була зруйнована вщент (Енциклопедия... 1899, с. 232).

У 1739 р. за Белградським договором Кінбурн було повернено туркам, які знову збудували тут чотирикутну фортецю (замок), сторони якої були завдовжки 80—120 саженив, тобто приблизно 170 × 240 м (Енциклопедия... 1899, с. 232). Опис цієї фортеці разом із планом опублікований у «Военной энциклопедии» 1913 р. (рис. 5, I, II). Аналіз і зіставлення картографічних і писемних джерел уможливили реконструкцію зовнішнього вигляду цього укріплення в середині XVIII ст.

Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму прямокутника, утвореного кам'яними куртинами з багатокутовими баштами — батареями — для відкритої оборони гарматами (рис. 5, I). Бруствер у трьох батареях зроблений із зрубів і великих турів, які утворювали мерлони, четвертий виступ був кам'яний. Стіни мали відкриті амбразури під валганами. В батареях розміщувалися порохові льохи. Північний профіль фортеці посиленний п'ятьма амбразами, а також рушничними бійницями для обстрілу лиману. В інших місцях рушнична оборона здійснювалася поверх стін. У куртіні західного профілю біля північно-західної башти розміщувалися ворота. Перед південним про-

філем фортеці було збудовано ретраншемент (не завершений). Це була потужна кам'яна стіна, що мала вигляд тупого вихідного кута з довгими сторонами й багатокутними виступами на кінцях. Окрім цього, як видно з плану, східний і південний профілі додатково посилені також валом і ровом (Военная... 1913, с. 529), хоча, як свідчать джерела, рів був неглибокий (Военный... 1855, с. 169). Внутрішній простір фортеці був щільно забудований, але на плані позначено єдину споруду — мечеть (Военная... 1913, с. 529).

Окрім того, на гласисі біля лиману було декілька колодязів прісної води. За фортечними стінами із заходу та півдня позначено групу споруд, призначення яких не відоме (рис. 5, I).

Виходячи із сказаного, матеріальні залишки османського етапу будівництва фортеці, які збереглися до часу наших досліджень, могли бути пов'язані і з будівельною діяльністю турок першої половини XVII ст., і етапом модернізації XVIII ст.

Третій етап будівництва пов'язаний з Російською імперією. В ньому виділяється три періоди.

У 1771 р. фортеця була захоплена російськими військами та за Кучук-Кайнарджийським миром 1774 р. приєднана до Російської імперії. Відразу після завоювання Кінбурна фортецю було посилено земляним ретраншементом, польові профілі якого мали бастионні контури з боку коси і радіальні та кремальєрні з боку Чорного моря та Дніпровського лиману. За проектом спорудження на Кінбурні російської фортеці, який був схвалений Г.О. Потьомкіним, фортечні мури мали вигляд одного головного валу з ровом і перекритим шляхом без зовнішніх будівель (рис. 5, II). Турецький ретраншемент увійшов в огорожу з частиною фортеці, утворивши загальний редут. Огорожа мала вигляд задернованого земляного підвищення з кам'яним ескарпом уздовж турецького ретраншементу (Военная... 1913, с. 529).

У такому вигляді Кінбурн застала друга війна — 1787 р. Проте відомо, що, передбачивши спроби осман захопити Кінбурнську фортецю, О.В. Суворов того року здійснив низку заходів щодо її посилення:

1) на фронтах, розвернутих на косу, у вихідних кутах прикритого шляху було розміщено врізані в гласис флеші;

2) на прикритому шляху вздовж контрескарпу поставлені палісади, а в підвищеннях контрескарпу споруджені банкети для рушничної оборони прикритого шляху. Палісад

був також поставлений і перед фронтом, який був звернений до лиману та оточував фланкуючу частину огорожі, утворюючи редан, посилений 10 гарматами для поздовжнього обстрілу лиману;

3) у ровах поставлені рогатки;

4) на фронті, зверненому на косу, перед гла-сисом, були влаштовані чотири ряди вовчих ям.

Гарнізон фортеці складався з тисячі осіб під керівництвом коменданта генерал-майора Река (Военная... 1913, с. 529).

Згідно з планом часів Кримської війни 1853—1856 рр., зовнішній вигляд фортеці на той час суттєво змінився¹. Зображене укріплення на плані-схемі 1855 р. (рис. 5, III) можна вписати у фортечний багатокутник, який в плані має вигляд шестикутної фігури. Зовнішній полігон мав п'ять ліній. У XIX ст. Кінбурн був фортифікаційною спорудою з бастионним фронтом.

При зіставленні цього плану з ранішими (рис. 5, III) видно, що західний, північний і частково східний профілі були суттєво перебудовані, лише південний профіль включав частини споруд, зведених османами. Внутрішній простір у межах фортечних мурів був щільно забудований. На плані позначено місце мешкання офіцерського складу, будинок генерала (найвірогідніше, коменданта фортеці), казарми вздовж південного профілю фортеці та невеличку каплицю біля них. Поблизу південно-західного бастиону розміщувався магазин припасів і пороховий склад. У фортеці, судячи з плану, було щонайменше чотири виходи: один — розміщувався у південному профілі фортеці та виходив на дорогу до селища Кінбурн; другий — у північному профілі та виходив на дорогу, яка вела до краю коси. Ще два входи розміщувалися в західному та східному профілях навпроти пірсів, відповідно, на берегах лиману та моря (рис. 5, III).

Слід відзначити, що на карті 1850 р., зробленій французькими військовими, також позначено вцілілий нині земляний ретраншемент з тенально-радіальним профілем і село Кінбурн, яке утворювало форштадт (рис. 5, III). Але більшість споруд останнього було знищено за наказом коменданта фортеці перед атакою англо-французьких військ (Военная... 1913, с. 530). Після закінчення Кримської війни 1853—1856 рр. фортеця Кінбурн втратила

своє стратегічне значення та в 1857 р. позбулася статусу військового об'єкта.

Нині дослідження фортеці дуже ускладнюють дві обставини. По-перше, це своєрідні екологічні умови. По-друге, всі роботи зі зведення фортифікаційних споруд провадилися на одному місці та з використанням матеріалів з будівель ранішого часу.

У 2012 р. завдяки зіставленню всіх доступних нам джерел вдалося локалізувати місце фортеці. Розкопками у 2012 і 2013 рр. на площі 150 м² відкриті фундаменти і частково нижні ряди кладок кам'яних стін двох споруд усередині фортечних валів (рис. 3, I), а також фрагменти дерев'яної водогінної системи (рис. 3, 3). В процесі розчистки першої споруди виявлені рештки регулярної кладки із великих щільно вкладених одна на одну оброблених вапнякових плит. Розмір найбільшої плити 0,67 × 0,49 м.

Продовження цієї споруди та залишки другої відкриті в 2013 р. Наголосимо, що в розчині між камінням кладки виявлено турецьку люльку XVII ст. (рис. 4, 10). Стіни складені з пісковика та вапняку з використанням дерев'яних конструкцій, зокрема шести стовпів (рис. 3, 2). Крім того, знайдено фрагменти червоної цегли видовженої форми. Зафіксовано опорні стовпи, а також залишки підлоги, викладеної квадратними сланцевими плитками розміром 0,35 × 0,30 м. Характер і стан будівельних залишків дозволяє припустити, що споруди не були зруйновані в ході воєнних дій, а розібрані для використання каменю на будівництво інших споруд. Цілком імовірно, що це сталося вже в другій половині XIX ст., коли, після втрати статусу фортеці як військового об'єкта в 1857 р., будівельні матеріали із різних її частин були використані для спорудження штучного острова Первомайський.

Колекція артефактів датується в межах XVI—XIX ст. і представляє основні категорії знахідок, характерні для турецьких фортець Північного Причорномор'я. Аналогії їм відомі в серії знахідок із розкопок фортеці Озі та посаду — найближчої до Кінбурну пам'ятки, із Аккермана та інших пам'яток. Але кінбурнська серія знахідок вирізняється тим, що на тлі інших вона суттєво поступається за кількістю престижної кераміки, передусім ізнікської. Серед знахідок трапляються: деталі одягу (гудзики, пряжки), побутові речі (кресала, курильні люльки, посуд з глини, скла та бронзи) і предмети озброєння — рушничні кремені, сферичні кулі XVII ст. (рис. 4, 4), кулі часів Кримської

¹ Висловлюємо щире подяку О.Є. Шереметьєву за дозвіл опублікувати план Кінбурнської фортеці 1855 р., який знаходиться в його приватній колекції.

війни — Таміз'є (рис. 4, 2) — до піхотної нарізної рушниці (штуцера), кулі Мін'є до піхотної нарізної рушниці (рис. 4, 1, 3), ядра, шомпол.

Невеличку серію склали монети, зокрема: османські мідні монети з погано вцілілими деталями легенди, срібна монета, від легенди якої зберігся лише диферент монетного двору — Іспанська Америка, Філіп III (1598—1621) або Філіп IV (1621—1665), монетний двір Мехіко², яка є дуже рідкісною знахідкою (рис. 4, 6). Відносно значну й репрезентативну колекцію становлять монети Російської імперії XVIII—XIX ст.: монети Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Олександра I (рис. 4, 9), Миколи I (рис. 4, 8), Олександра II (рис. 4, 7).

Під час розвідок на форштадті, на місці колишнього села Кінбурн, топографічною позначкою якого є російський ретраншемент з тенально-радіальним профілем, було зібрано невелику колекцію матеріалу. Це фрагменти амуніції та озброєння, характерного для російської армії XVIII—XIX ст., та англо-французьких військ, які перебували на Кінбурні восени 1855 — взимку 1856 рр.

Наголосимо, що на всій дослідженій площі також постійно трапляються фрагменти української кераміки XVII—XIX ст. Крім того, знайдено предмети християнського культу, які попередньо датовані XVII ст. Це дозволяє говорити про наявність культурних нашарувань у Кінбурні, які співвідносяться з двома етносами — османським і українським, що є характерною рисою і багатьох інших пам'яток Причорномор'я. Що стосується російської присутності, то вона не позначена рисами ет-

нічної культури, а репрезентована тільки речами воєнного призначення (кулями, ядрами, шомполами, рушничними кременями), військовою амуніцією (насамперед, гудзиками від мундирів, кокардами) та монетами, що засвідчують часи воєнного протистояння Росії та Османської імперії під час російсько-турецьких війн, боротьбу Російської імперії за оволодіння стратегічно важливим районом Чорноморського узбережжя.

Таким чином, на підставі аналізу писемних, картографічних та археологічних джерел вдалося виділити три основні будівельні етапи цього невеличкого укріплення, яке входило до захисної лінії османських укріплень, а саме:

- будівництво укріплення Кінбурн (Kilburn kal'esi) в системі захисту Дніпровського лиману при виході в Чорне море, перебудова та зміцнення фортеці в 20—30-х рр. XVII ст. та руйнація її після втрати 1736 р.;

- відновлення османами зруйнованого укріплення після Белградського договору та втрата його в 1774 р.;

- перебудова укріплення за новими фортифікаційними традиціями, пов'язана із входженням його до складу Російської імперії як важливого стратегічного пункту.

Археологічні дослідження, здійснені останнім часом на Кінбурнській косі, показали перспективність вивчення пам'яток регіону як важливого джерела для пізнання певних сторінок історії півдня України. Вивчення решток фортеці та поселенських структур навколо неї, існування яких підтверджується писемними та картографічними джерелами, додає нові факти для реконструкції культурно-історичного процесу в Північному Причорномор'ї доби Середньовіччя та Нового часу.

² Висловлюємо щирі подяки за визначення монети Т.Ю. Стукаловій (Державний історичний музей, Росія).

Беляева С.А., Карашевич И.В., Фіалко Е.Е. Исследования на Кинбурнской косе в 2009—2013 гг. // V наукові читання пам'яті У. Боданінського. Тези доп. та повідомлень Міжнар. наук. конф. — Сімферополь, 2013. — С. 18—19.

Беляева С.А., Карашевич И.В., Фіалко Е.Е., Курганская Е.Ю. Предварительные результаты разведочных работ на Кинбурнской косе в 2009 г. // VIII Миколаївська обласна краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 410—411.

Біляева С.О. До питання про походження Очакова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2001. — 10. — С. 22—26.

Біляева С.О., Каравайко Д.В., Фіалко О.Є. Роботи Міжнародної південної середньовічної експедиції Інституту археології НАН України у 2010 р. // АДУ 2010. — К.; Луцьк, 2011. — С. 37—38.

Біляева С.О., Каравайко Д.В., Фіалко О.Є. Роботи на території Кінбурнської коси в 2011 р. // АДУ 2011. — К., 2012. — С. 313.

Біляева С.О., Карашевич И.В., Фіалко О.Є. Дослідження середньовічних старожитностей у м. Очакові та Кінбурнській фортеці // АДУ 2012. — К.; Луцьк, 2013. — С. 245—246.

Біляева С., Фіалко О. Результати археологічних досліджень 2011 р. на Кінбурні // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — 21. — Ч. II. — С. 365—367.

- Военная энциклопедия.* Под ред. К.И. Величко и др. — СПб., 1913. — Т. XII: Кальяри — Коалиционные войны.
- Военный энциклопедический лексикон,* издаваемый обществом военных и литераторов. — СПб., 1855. — Изд-е II. — Т. VII.
- Гребенников Ю.С., Горбенко К.В., Майстренко А.В.* Отчет о работе археологической экспедиции Николаевского пединститута в 1997 г. // НА ІА НАНУ. — 1997/76.
- Гребенников Ю.С., Майстренко А.В.* Отчет о работе экспедиции Николаевского государственного педагогического университета в 1999 г. // НА ІА НАНУ. — 1999/22.
- Энциклопедический словарь.* — М., 1954. — Т. 2.
- Энциклопедия военных и морских наук.* — СПб., 1899. — Т. IV.
- Записки Манштейна о России 1727—1744.* — СПб., 1875.
- Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. Переклад з англ. О. Галенко. — К., 1998.
- Карашевич І.* Археологічні дослідження 2012 р. на Кінбурнській косі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2013. — 22. — Ч. I. — С. 363—367.
- Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України.* Каталог / Н.В. Блажевич та ін. — К., 2007.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Майстренко А.В.* Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Кинбургской косы Очаковского района Николаевской области // НА ІА НАНУ. — 1998/45.
- Майстренко А.В.* Памятники археологии Кинбургского полуострова // V Миколаївська обласна краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2004. — С. 80—83.
- Назаров В.В.* Гидроархеологическая карта Черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпохи). — К., 2003.
- Островерхов А.С.* Ягорлыцкое поселение // АО 1973. — М., 1974. — С. 323.
- Островерхов А.С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1976.
- Россия.* Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Под. ред. В.П. Семёнова-Тянь-Шанского. — СПб., 1910. — Т. 14: Новороссия и Крым.
- Челеби Эвлия.* Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Перевод и комментарии. — М., 1961. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины.
- Çelebi Evliya.* Seyahatnamesi 5. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu — Dizini. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı — Seyit Ali Kahraman — İbrahim Sezgin. — İstanbul, 2000.
- Erdoğan Muzaffer.* Kayseri'li Mehmed Aga. Lale devri baş mi'marı. Baha matbaası. — İstanbul, 1962.
- Ersoy B., Bilyayeva S.* Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları // Uluslarası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, 1997. — Ankara, 1999. — P. 264 — 268.
- Finkel C., Ostapchuk V.* Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Özi // MOQARNAS An Annual on the Visual Culture of the Islamic World Volume 22 (2005). — Leiden, 2005. — P. 150—188.
- Ostapchuk V.* Five Documents from Topkapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of Turkish Studies. — 1987. — 11. — P. 49—104.
- Öntü Murat M.* Özü ile ilgili XVII. Yüzyıl mühimme hüümleri ve kalesi. Yüksek lisans tezi. // T.C Balıkesir üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih eğitimi anabilim dalı. — Balıkesir, 1995.

Надійшла 15.05.2014

С.А. Беляева, И.В. Карашевич, Е.Е. Фиалко

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА КИНБУРНСКОЙ КОСЕ В 2009—2013 гг.

Представлены результаты археологических исследований комплекса памятников Кинбургской косы в 2009—2013 гг. Основное внимание уделено Кинбургской крепости османского периода, местоположение которой определено авторами в ходе комплексных исследований. На основе сопоставления письменных, археологических и картографических данных представлен исторический анализ основных строительных этапов крепости. Видимо, первая крепость на Кинбурне была возведена в XVI в. Первые два этапа ее строительства и функционирования определены как турецкие, третий связан с военной деятельностью России.

Среди выявленных артефактов привлекает внимание серия монет, в том числе серебряная монета Филиппа III (1598—1621) или Филиппа IV (1621—1665), монеты Крымского ханства, Османской и Российской империи

XVIII—XIX вв., детали одежды (пуговицы, пряжки), бытовые предметы (курительные трубки, глиняная, стеклянная и бронзовая посуда), предметы вооружения (пули разных типов, ядра, шомполы и др.). Примечательно, что бытовые предметы представляют культуру двух этносов — османского и украинского, а русское присутствие засвидетельствовано изделиями военного назначения, обмундирования и монетами.

В целом находки датируются XVI—XIX вв. и являются характерными для крепостных комплексов Северного Причерноморья.

S.O. Biliaieva, I.V. Karashevych, O.Ye. Fialko

THE MAIN RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT KINBURN SPIT IN 2009—2013

Presented are the results of archaeological study of a set of monuments at Kinburn Spit in 2009—2013. The main attention was paid to the Ottoman period Kinburn fortress, the localization of which was defined by the authors during the comprehensive research. Based on the comparison of the written, archaeological, and cartographic data the historical analysis of the main construction periods of the fortress was presented. Apparently, the first fortress at Kinburn was erected in the 16th c. The first two periods of its building and functioning are determined as Turkish, and the third one is related with Russia's military activity.

Among the artefacts discovered, of special interest are a series of coins including a silver coin of Philip III (1598—1621) and Philip IV (1621—1665), the Crimean Khanate coins, of the 18th c. and the 19th c. Ottoman and Russian Empires coins, the details of clothes (buttons and buckles), everyday used items (pipes and clay, glass, and bronze vessels), arms (bullets of various types, balls, ramrods, etc.). Noteworthy is the fact that everyday used items represent the cultures of two ethnic groups: Ottoman and Ukrainian ones, while the Russian presence is testified by the products of military purpose, uniform, and coins.

In general, the finds are dated by the period from the 16th c. to the 19th c. and are peculiar for the fortified assemblages of the Black Sea north region.

В.М. Ковалевський, С.А. Горбаненко

ЗНАХІДКА ЗАЛІЗНОГО РАЛА В РАЙОНІ ЖИВОТИННОГО ГОРОДИЩА

До наукового обігу вводиться доволі унікальна знахідка втулкового чересла з ареалу боршевської культури.

Ключові слова: слов'яни, боршевська культура, Животинне городище, втулке чересло.

У 2010 р. краєзнавець-любитель В.А. Матвеев передав до фондів Археологічного музею Воронезького державного університету випадкову знахідку — залізне втулке чересло. Із його слів, воно було знайдено в околицях с. Староживотинне неподалік Животинного городища боршевської культури.

Городище розміщене за 3,5 км від с. Староживотинне Рамонського р-ну Воронезької обл. на високому мисі правого берега р. Воронеж (рис. 1). Його досліджував слов'янський загін Археологічної експедиції Воронезького університету в 1974, 1977, 1982—1986 рр. під керівництвом А.З. Винникова (Винников 1995), а в 1996—1999, 2001 рр. — під керівництвом В.М. Ковалевського (Ковалевський 1996). Основна маса матеріалів з пам'ятки репрезентує побут давніх слов'ян (боршевської культури) останніх століть I — початку II тис. У незначній кількості виявлено матеріали доби бронзи, раннього залізного віку й перших століть н. е., а також давньоруського періоду XII — початку XIII ст. (Винников 1995).

Але досі ні на цьому городищі, ні загалом на території розповсюдження боршевської культури втулкові чересла не трапилися. Тож представлена тут знахідка виняткова. Втулке чересло (плужний ніж) має розміри: загальна довжина 32,0 см, робочої частини (леза) — 19,5 см, втулки — 12,5 см; максимальна ширина леза 9,0 см, втулки — 8,5 см (рис. 2, 1; таблиця).

Наголосимо, із знарядь рільництва та їхніх частин чересла в археологічних знахідках репрезентовані найменше, хоча вони дуже важливі для характеристики техніки первинного обробітку ґрунту та визначення рівня розвитку

рільництва. Перші чересла з'явилися за часів черняхівської культури (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.7; там і посилання на джерела). Що прикметно, на відміну від наральників, вони відомі виключно з черняхівських пам'яток. Для часів певного занепаду культур ранніх слов'ян (третя чверть I тис.) чересла практично невідомі. Досі єдина знахідка походить з пам'ятки Занки пенківської культури (Любичев 1997, с. 43). Усі такі чересла належать до черешкових.

Найбільша кількість чересел походить з пам'яток останньої чверті I тис., розміщених переважно в лісостеповій і частково в степовій смугах. Їх виявлено на райковецьких і волинцевсько-роменських пам'ятках (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.9; Пивоваров, Ільків 2014, рис. 5, 4), салтівських (Фронджуло 1968, с. 144, рис. 10, 1, 2; Михеев 1985, рис. 23; Давыденко, Гриб 2011; Колода 2012; Горбаненко, Колода 2013, рис. 44)¹ і синхронних пам'ятках Верхнього Подунав'я (Teodor 1996, fig. 4; 12, 4—6; 13, 1; 1997, fig. 18, 5), а також загалом на території південно-східної Європи між Чорним і Середземним морями (Henning 1987, Abb. 21). Подібні знаряддя активно використовували і за часів Київської Русі (див., напр.: Гончаров 1950, с. 62—66; Беляєва, Кубишев 1995, рис. 33; Петрашенко, Козюба 1999, рис. 38, 7, 8 та ін.). Вони також відомі за етнографічними матеріалами.

Переважна більшість згаданих чересел має черешковий тип кріплення. Нині, крім чересла, що публікується, нам відомо лише чотири втул-

¹ Ще 2 екз. походять з одного з комплексів поселення Мохнач II (повідомлення В.В. Колоди); чотири неопубліковані чересла з городища Маяки зберігаються в Слов'янському краєзнавчому музеї.

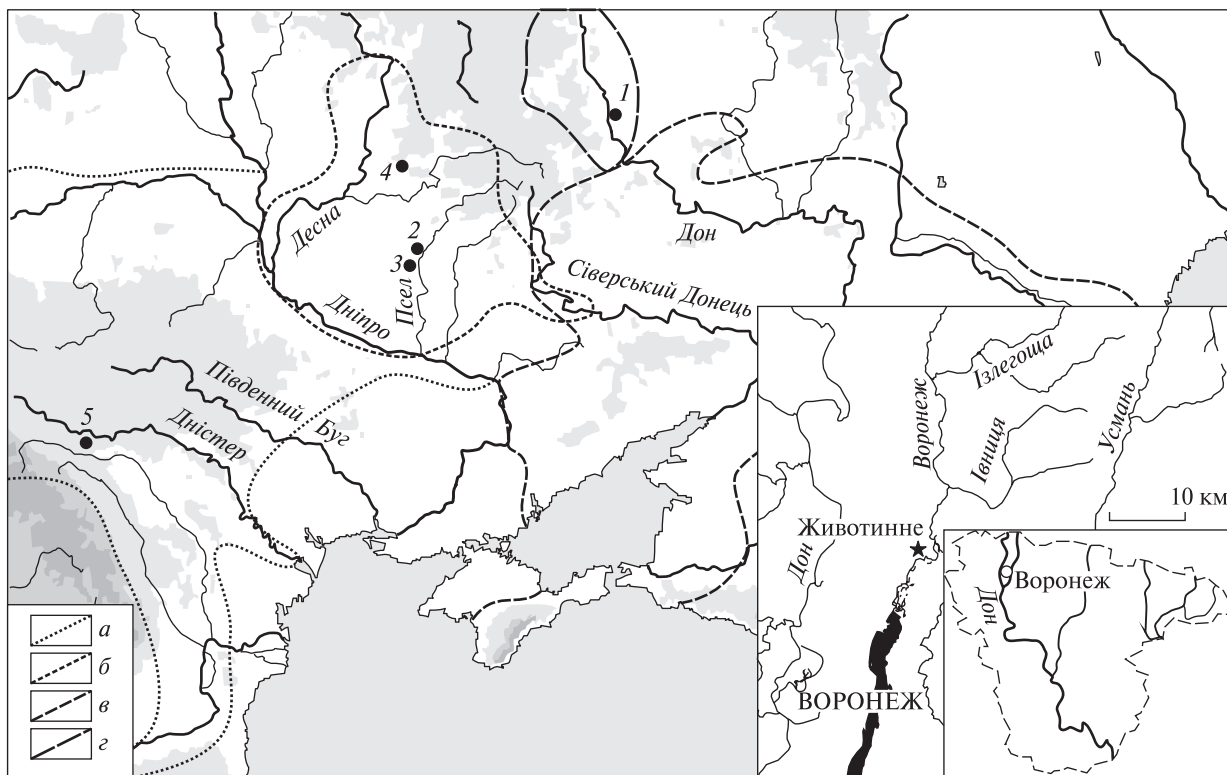

Рис. 1. Карта-схема знахідок втулкових чересел на пам'ятках останньої чверті I тис.: 1 — Животинне городище; 2 — Битиця I; 3 — Новотроїцьке; 4 — Глухів; 5 — Рашків I. Пунктиром позначено межі археологічних культур: а — райковецька; б — волинцевсько-роменські пам'ятки; в — салтівська; г — боршевська

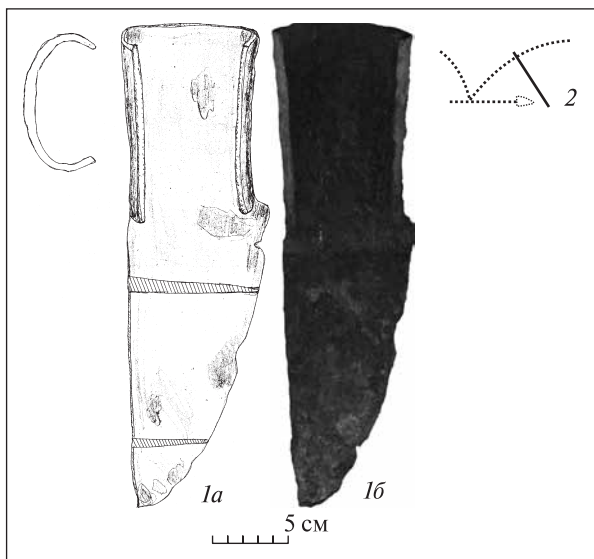

Рис. 2. Чересло боршевської культури: 1а — прорисовка; 1б — фото; 2 — схема знаряддя плужного типу, на якому чересло могли використовувати

кові плужні ножі (рис. 1; 3). Три походять зі східного регіону: із Сумщини — з городища волинцевської культури Битиця I (Юренко, Приймак 1990), Новотроїцького городища роменської культури (Ляпушкин 1958, с. 145) і роменсько-давньоруського комплексу Глухів (Приймак 1990, с. 70—71); четверте — з західного регіону

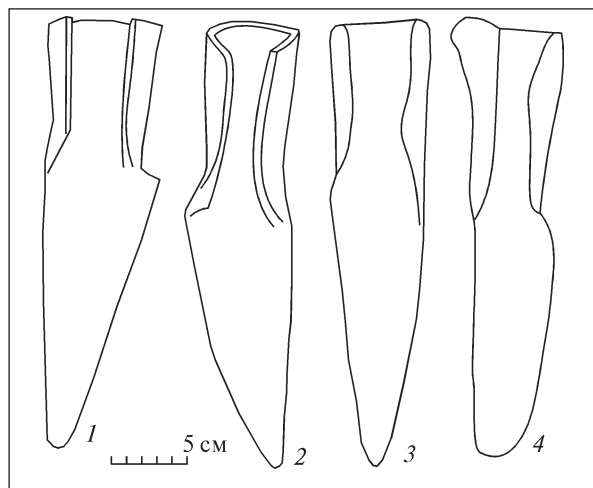

Рис. 3. Втулкові чересла зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис.: 1 — Битиця I; 2 — Новотроїцьке; 3 — Глухів; 4 — Рашків I

України, а саме, поселення Рашків I райковецької культури в Чернівецькій обл. (Вознесенская 1981, рис. 2, ан. 1011; Баран 2004, рис. 37, 6).

Указані чересла мають аналогічні розміри та пропорції (рис. 2, 1; 3; таблиця). Що прикметно, така форма відома винятково за матеріалами слов'янських культур останньої чверті I тис. До початку 2000-х рр. серед вчених, які займаються дослідженням розвитку рільництва у

Таблиця. Чересла зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. із втулковим типом кріплення

Місце знахідки	Довжина, см			Ширина, см		Рис., позиція
	загальна	леза	кріплення	леза	кріплення	
Животинне	32,0	19,5	12,5	9,0	8,5	2, 1
Битиця I	28,0	18,5	9,5	7,5	6,0—7,7	3, 1
Новотроїцьке	29,5	18,5	11,0	7,5	6,0	3, 2
Глухів	29,5	18,5	11,0	5,5	4,5—6,0	3, 3
Рашків I	29,0	15,5	13,5	5,2	5,1	3, 4

слов'ян останньої чверті I тис., навіть побу-тувала думка, що втулкові плужні ножі були у вжитку лише в сіверян — носіїв волинцевсько-роменських культурних традицій (Приймак 1990, с. 70; Беляева 2000, с. 39). Адже у сусідів слов'ян, жителів Хозарського каганату (носіїв салтівської культури) такі досі невідомі.

За запропонованою нами типологією (Горбаненко 2006, рис. 1), втулкове чересло могло бути використане на знарядді типу 5 — плужного типу, а саме, кривоградильному ралі з ральником, укріпленим залізним широколезим наконечником і поставленим горизонтально череслом і відвальною дошкою (рис. 2, 2). Наявність чи відсутність колісного передка, відомого для важкого плуга із етнографічних джерел (Гюльденштедт 1804) в цьому разі особливого значення не має, оскільки власне не впливає на техніку оранки, а лише полегшує керуваність і переміщення знаряддя.

Таким чином, знахідка чересла в околицях с. Староживотинне (Животинного городища) добре ілюструє особливості конструктивного рішення знаряддя для первинного обробітку ґрунту, притаманного виключно слов'янам останньої чверті I тис. Нагадаємо також, що нині це лише друга знахідка залізної деталі на орне знаряддя для боршевської культури. Перша відома давно — нижня частина наральника, що походить з розкопок городища Титчиха під керівництвом А.М. Москаленко (Москаленко 1965, с. 63, рис. 12; Винников 1995, рис. 11, 5). Зауважимо, що за розмірами, а також з огляду на фрагментованість, цей наральник, майже напевно, використовували на прямоградильному ралі, що лише борознило землю (див.: Горбаненко 2014). Тож складно переоцінити значення знахідки чересла — фактично першої деталі знаряддя для первинного обробітку ґрунту плужного типу.

Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-ском Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — № 1, 2. — С. 38—40.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. — К., 1995.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднестровья // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 20—35.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // Археологія. — 2014. — № 2. — С. 110—120.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Гюльденштедт А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.

Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник Х—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археологический альманах. — 2011. — 25. — С. 250—269.

Ковалевский В.П. Раскопки славянского городища у с. Староживотинное // АО 1996. — М., 1997. — С. 125—126.

Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 30—36, 108—113.

Любичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // Вісник ХДУ. — 1997. — № 396. — Сер. Історія: вип. 29. — С. 37—45.

- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 (МИА. — 74).
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Пивоваров С.В., Лыків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. — К., 2014. — С. 345—356.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Фронджало М.А. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 133—154.
- Юренко С.П., Приймак В.В. Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. та повідомлень до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Ромен. краєзн. музею. — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987 (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V—X d. Hr. // Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 29.04.2014

В.Н. Ковалевский, С.А. Горбаненко

НАХОДКА ЖЕЛЕЗНОГО РАЛА В РАЙОНЕ ЖИВОТИННОГО ГОРОДИЩА

Публикуется довольно уникальная находка втульчастого чересла из ареала боршевской культуры. Орудие обнаружено в окрестностях с. Староживотинное, где находится городище Животинное этой культуры.

Аналогии этому плужному ножу известны исключительно из славянских памятников последней четверти I тыс.: райковецкой культуры (Рашков I — 1 экз.) и северянских памятников волынцевско-роменских традиций (Битица I, Новотроицкое, Глухов — по 1 экз.).

Такая деталь может быть использована на орудии плужного типа — кривоградильном рале, ральник которого укреплен железным наконечником и расположен горизонтально, с череслом и отвальной доской. Ныне это первая находка в ареале боршевской культуры, свидетельствующая об использовании такого орудия для первичной обработки почвы ее носителями.

V.M. Kovalevskyi, S.A. Gorbanenko

FIND OF THE IRON ARD IN THE AREA OF ZHYVOTYNNE HILL-FORT

A quite unique find of a spigot coulter from Borshivska culture area is being published. The tool was found in the vicinity of Starozhyvotynne village where Zhyvotynne hill-fort of Borshivska culture is situated.

This plough blade's analogies are known exclusively at the Slavic sites of the last quarter of 1st millennium: 1 item from Rashkiv I (Raiky culture) and 1 item from Bytytsia I, Novotroitske and Hlukhiv (the Severian's sites of Volyntseve-Romny traditions).

Such detail could be used on a plough type tool: an ard strengthened with a horizontally fixed iron ploughshare with a coulter and a mouldboard. Now, it is the first find from Borshivska culture area evidencing for the usage of such tools for primary tillage by its population.

Н.С. Абашина, Г.О. Станиціна

ДО 100-РІЧЧЯ ЄВГЕНІЇ ВОЛОДИМИРІВНИ МАХНО

Висвітлено життєвий і науковий шлях відомого археолога, дослідниці черняхівської культури Євгенії Володимирівни Махно.

Ключові слова: персоналія, Є.В. Махно, історія археології.

26 лютого 2013 р. виповнилося 100 років від дня народження Євгенії Володимирівни Махно — відомого археолога, дослідниці черняхівської культури. Вона народилася в Єлисаветграді (нині м. Кіровоград) у сім'ї вчителя. Після закінчення семирічної школи (1928 р.) Євгенія Володимирівна навчалася на соціально-економічному факультеті Кіровоградського інституту соціального виховання, який закінчила в 1932 р. По тому до 1934 р. працювала вчителькою суспільствознавства в неповній середній школі в с. Кремінне Городоцького (нині Могилів-Подільського) р-ну Вінницької обл., а в 1934—1935 рр. викладала історію в середній школі с. Лісоводи того ж району (нині Хмельницької обл.).

Переломним у житті Є.В. Махно був 1935 р., коли вона стала студенткою другого курсу історичного факультету Київського державного університету. Ще до закінчення в 1939 р. університету¹, в 1938 р., Євгенія Володимирівна почала працювати в Інституті археології — спочатку за договором в археологічній експедиції М.К. Каргера робила кресленики та обміри землянок² на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, а по закінченню навчання і після другого сезону роботи в цій експедиції — штатним співробітником на посаді асистента відомого вченого Віктора Платоновича Петрова, аспіранткою якого вона стала.

Тоді співробітники сектору археології дофеодалного та феодального періоду, який

очолював В.П. Петров, займалися опрацюванням археологічних матеріалів перших століть нашої ери, які були накопичені в музеях України, та підготовкою корпусу «Пам'ятки культури “полів поховань” на території УРСР». Проблеми переддержавної історії слов'ян, а також їх походження наприкінці 1930-х рр. набули надзвичайної гостроти. Але поставлене завдання оперативного опрацювання численних археологічних матеріалів ускладнювалося тим, що через репресії кваліфікованих кадрів в Україні фактично не лишилось, а обсяг запланованого дослідження був величезним. Згідно із задумом В.П. Петрова Інститут археології мав видати колективну працю в кількох томах з детальним описом речових матеріалів рубежу та перших століть нової ери так зв. «культури полів поховань», які зберігались у Київському, Харківському, Дніпропетровському, Черкаському, Житомирському та Білоцерківському музеях (Махно 2002). Участь у роботі цього наукового колективу визначила подальшу тематику досліджень Махно — вивчення та інтерпретація «культури полів поховань».

1940 р. була організована експедиція з обстеження всіх відомих на той час пам'яток зарубинецької та черняхівської культур. На півдні Київської обл. цю роботу очолили Є.В. Махно та М.Л. Макаревич. Упродовж 1940—1941 рр. Є.В. Махно також брала участь у розкопках поселення черняхівської культури в с. Микільське на Дніпропетровщині, якими керував І.М. Фещенко (Махно 1976, с. 3—4). Але війна завадила виданню першої цілком готової колективної монографії, присвяченої черняхівським старожитностям.

Під час війни, коли Інститут археології був евакуйований, Є.В. Махно через сімейні обста-

¹ Архів відділу кадрів ІА НАНУ, Особова справа Махно Є.В.

² НА ІА НАНУ, ф. ІА/Київ, № 90, 92 (кресленики на міліметровці).

вини лишилися в Києві. Восени 1941 р. вона разом з Є.Ф. Покровською, І.О. Іванцовим та іншими колишніми співробітниками Інституту, які через різні причини мешкали в окупованому місті, рятувала архівні матеріали Інституту, які окупанти викидали, звільняючи приміщення на бульварі Шевченка, 14, де до війни розміщувався Інститут археології. Про це згадували, зокрема, Є.Ф. Покровська та Г.І. Іванцова.

Коли в липні 1944 р. Інститут відновив роботу після повернення з евакуації, Є.В. Махно отримала посаду молодшого наукового співробітника відділу первісної археології, яким керувала О.Ф. Лагодовська. На 1944 р. їй була затверджена тема досліджень «Пам'ятки культури полів поховань у північно-західній Україні» (Дзбановський 1947, с. 184). Проте, зважаючи на тематику досліджень, уже в 1945 р. Є.В. Махно перевели до відділу археології слов'янських племен і міст Київської Русі (від 1947 р. — відділ слов'янської археології, 1962 р. — слов'янської та середньовічної археології).

Євгенія Володимирівна увійшла в історію української археології, в першу чергу, як дуже активний польовик, хоча займалася й аналітичною роботою, мала власні погляди на культури рубежу ер та першої половини I тис., а також зробила чимало інших важливих справ.

Уже 1945 р. Є.В. Махно керувала Житомирською розвідувальною експедицією, в якій брали участь Житомирський обласний науково-дослідний і Бердичівський музеї, а наукове керівництво та консультації здійснював завідувач Львівського відділу Інституту археології проф. Маркіян Юліанович Смішко. Основним її завданням, окрім обов'язкових, пов'язаних з охороною археологічних пам'яток, було дослідження виявленої С.С. Гамченком у 1920-і рр. корчацької групи пам'яток, як тоді вважали, «культури полів поховальних урн». Експедиція працювала майже два місяці. За цей час були обстежені околиці Житомира та 19 сіл (Соколова Гора, Карбутівка, Псище, Пряжів, Городище, Янківці, Снігури, Волиця, Шумськ, Перлявка, Корчак, Катеринівка, Денеші та ін.) і зафіксовано 22 пам'ятки. На кожній з них зібрано підйомний матеріал, а на чотирьох — біля сіл Грем'яче, Корчак, Ворошилівка та Пряжев — здійснено розвідувальні розкопки (Махно 1945).

У 1946 р. Євгенія Володимирівна очолювала експедицію, що працювала протягом липня—вересня в с. Жуківці Обухівського р-ну Київської обл. Науковим консультантом був тогочасний директор Інституту археології академік АН УРСР П.П. Єфименко, який тричі відвідав

Є.В. Махно. 1962 р.

місце розкопок. Метою експедиції було дослідження поселення культури «полів поховань черняхівського типу», виявлене та обстежене 1940 р. М.Л. Макаревичем. Перед експедицією стояли такі завдання: 1) з'ясувати тип житла, характерного для культури «полів поховань» і визначити його план; 2) по можливості встановити планування поселення; 3) добути нові матеріали для визначення комплексу речових знахідок, характерних для поселень культури «полів поховань» і для точнішого датування цього поселення; 4) зафіксувати топографію поселення. Згідно зі звітом, основні завдання були виконані (Махно 1946).

У жовтні того ж року Євгенія Володимирівна як молодший науковий співробітник брала участь в Ягнятинській експедиції під керівництвом В.К. Гончарова. Експедиція мала з'ясувати ступінь збереженості поселення черняхівської культури та перспективність його щодо розкопок, а також, по можливості, визначити тип жител. Також планувалося зробити поглиблену розвідку на деяких інших поселеннях культури «полів поховань», виявлених розвідкою В.К. Гончарова. Основні роботи експедиції були сконцентровані на поселенні в с. Ягнятин. Здійснено також розвідку на могильнику культури «полів поховань» і поселенні на схід від нього, перекритому культурним шаром великокнязівського часу, а також розвідку на поселеннях культури «полів поховань» в с. Плоске та на поселенні Цапин хутір, яке, очевидно, належить до скіфського або передскіфського періоду. Дослідження Ягнятинського поселення Євгенія Володимирів-

Експедиція 1945 р. Розкопки поблизу с. Корчак. Рис. Б. Рожновського (Махно 1945)

на продовжила вже як начальник експедиції, що працювала від середини серпня до початку жовтня 1947 р. Експедиція мала з'ясувати планування поселення, характер і плани виявлених у 1946 р. решток жител, а також уточнити хронологію пам'ятки (Махно 1952а).

1948 р. Є.В. Махно керувала Кантемирівською експедицією, яка в середині вересня — середині жовтня досліджувала поселення та могильник черняхівської культури. На поселенні виявлено сліди наземної споруди, на могильнику — 10 поховань: шість інгумацій і чотири кремації (Махно 1952).

Наступного, 1949 р., дослідниця працювала в Антській лівобережній експедиції, завданням якої було добути матеріали для з'ясування взаємозв'язків між носіями волинцевського та черняхівського типів пам'яток. Обстеженню підлягали пам'ятки обох типів, у першу чергу черняхівського, відомі за випадковими знахідками в с. Коровинці (1923 р.) та на хут. Холодний (1926 р.) Сумської обл. Експедиція обстежила пам'ятки у верхній течії басейну Сули — біля сіл Коровинці (уроч. Старе Село), Гринівка (уроч. Биків Яр), Беседівка (уроч. Негрівкові горби) та поселення «передволинцевського Часу» в с. Беседівка (уроч. Білопольських), а також деякі пам'ятки з невиразною ліпною керамікою в уроч. Засулля в с. Коровинці, в уроч. Паслусів Яр і городище в с. Костянтинів. На скіфському могильнику в с. Малі

Будки Недригайлівського р-ну було розкопано два кургани (Махно 1955б).

Паралельно з такою напруженою польовою роботою Євгенія Володимирівна працювала над кандидатською дисертацією, яку захистила в листопаді 1949 р. в Ленінградському відділенні Інституту історії матеріальної культури. У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається рукопис цієї дисертації під назвою «Пам'ятники культури полів погребених в северо-западной части Среднего Приднепровья», датований 1948 р.³ (див. також: Махно 1949а).

1950 р. Є.В. Махно очолювала Пирогівський і Велико-Дмитровицький загони експедиції Великий Київ під керівництвом П.П. Єфименка. Одним із головних її завдань того року було якомога повніше вивчення пам'яток «зарубинецько-корчуватівського типу», а загони Є.В. Махно мали на меті дослідити Пирогівське городище та селище у Великих Дмитровичах на Київщині, зокрема отримати відомості щодо комплексу речових знахідок, житлових і господарських споруд, їх датування. Велико-Дмитровицький загін також здійснив розвідку на Ходосівському городищі, що на південний схід від с. Ходосівка (Махно 1950).

Від 1951 р. Євгенія Володимирівна майже щорічно працювала в складі новобудовних

³ НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 261.

експедицій Інституту археології. 1951 р. вона очолювала Нікопольську експедицію, яка працювала з 12 липня по 4 листопада в нижній течії р. Базавлук, у гирлах її допливів — Кам'янки, Солони та Підпільної, а також у гирлах річок Чортомлик і Бакан, тобто в Нікопольському та Апостолівському р-нах Дніпропетровської обл. Завдання експедиції полягало в дослідженні пам'яток, які потрапляли в зону затоплення майбутнього Каховського водосховища (Махно 1951). У тому ж році за участі Є.В. Махно розпочалися розкопки широкою площею Бериславського поселення, якими керував колишній директор Дніпропетровського музею В.А. Мізін.

1952 р. розкопки в зоні будівництва Каховського водосховища було продовжено. Бериславсько-Каховська експедиція складалася з кількох загонів — Любимівського (Л.Д. Дмитров, Ф.Б. Копилов, Р.О. Юра, Р.Й. Ветштейн, Є.Ф. Покровська), Бериславського (Є.В. Махно, В.А. Мізін), Зміївського (А.В. Бураков) і Палеонтологічного (І.Г. Підплічко). Євгенія Володимирівна очолювала загін, який продовжив дослідження Бериславського поселення (роботи тривали понад три місяці — з 19 червня по 1 листопада). Розкопки цього поселення Є.В. Махно провадила і в 1953 р. (розкоп II) та здійснила пробні шурфування на могильнику. Роботи тривали з 24 червня по 30 серпня. Було відкрито три послідовні будівельні комплекси, а на могильнику закладено п'ять траншей і виявлено три спалення з інвентарем черняхівського типу, а також різночасову кераміку (Махно, Мізін 1961).

1954 р. Євгенія Володимирівна з 6 червня по 24 серпня керувала Горностаївським загonom, який досліджував могильник пізніх кочовиків біля с. Каїри та який мало затопити Каховське водосховище. Також були здійснені невеликі розкопки на відкритому загonom поселенні в садбі Чайки та розвідки на землях с. Каїри та поблизу сіл Завадівка, Горностаївка та Князе-Григорівка (Махно 1961). Протягом вересня—жовтня Є.В. Махно також взяла участь у дослідженні могильника черняхівської культури на землях радгоспу «Переяслав» неподалік Переяслава-Хмельницького в експедиції під керівництвом В.К. Гончарова (Гончаров, Махно 1954).

Зазвичай перед розкопками Євгенія Володимирівна провадила розвідкові роботи на пам'ятках, які планувалося досліджувати, з метою визначити найперспективніші. Таку розвідку вона здійснила 1955 р. на відомих посе-

леннях черняхівської культури Маслове, Турія та Андріївка в Златопільському р-ні Черкаської обл. Особливу увагу було приділено поселенням в околицях с. Маслове, біля якого раніше досліджувався могильник (Махно 1955).

1956 р. Є.В. Махно взяла участь у роботі Миколаївського загону Радянсько-Болгарської експедиції, яким керував В.П. Петров. Загін провадив розкопки на черняхівському поселенні поблизу с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Євгенія Володимирівна з 19 липня по 15 серпня керувала роботою на розкопі 2 (Махно 1956).

У червні—липні 1957 р. Неолітичний загін Кременчуцької новобудовної експедиції під керівництвом Д.Я. Телегіна провадив розвідку пам'яток на території Золотоноського та Іркліївського районів Черкаської обл. в зоні затоплення майбутнього Кременчуцького моря. У роботі загону, крім Є.В. Махно, брали участь І.М. Шарафутдінова, О.В. Бодянский, В.І. Неприна, Г.С. Гурський, І.І. Шаповаленко та М.Ф. Пономаренко. Протягом 45 днів загін дослідив околиці сіл Домантове, Коробівка, Хрести, Новолипівське, Чапаївка, Крутьки, Самовиці, Мойсівці, Пищики, Мутихи, Бузьки, Васютинці та ін. Був зібраний підйомний матеріал, а на деяких здійснено шурфування (Домантове 1—3, Коробівка II, Самовиці) та невеликі розкопки (Бузьки, Мутихи, Крутьки). Всього розвідувальний загін обстежив 47 пам'яток, з яких 40 було виявлено вперше. У сукупному звіті Є.В. Махно подала результати досліджень пам'яток ранніх слов'ян (Телегин, Махно, Шарафутдінова 1957).

У серпні—вересні того ж року Євгенія Володимирівна очолювала Лівобережний загін Ранньослов'янської кременчуцької новобудовної експедиції та досліджувала черняхівське поселення біля с. Новолипівське (Махно 1957). Цей загін продовжив і в наступному 1958 р. роботу з вивчення пам'яток першої половини та середини I тис. в зоні затоплення Кременчуцького водосховища в Золотоноському р-ні. Планувалося завершити дослідження черняхівського поселення в с. Новолипівське, а потім перебазуватися в с. Коробівка для вивчення пам'ятки в уроч. Цибулів Пагорб, а також з'ясувати ситуацію на черняхівському поселенні біля с. Радущківка щодо перспектив його дослідження. Але плани були порушені. У Новолипівському була зорана й засіяна майже вся площа пам'ятки. Непорушеними частково лишилися тільки розкопи I і II, пізніше був закладений ще розкоп III. I з 4 серп-

Є.В. Махно з бухгалтером Інституту археології О.Г. Пісничевською. Кінець 1960-х рр.

ня по 14 вересня Євгенія Володимирівна разом з В.П. Петровим досліджувала це поселення. Основні роботи велися на високому мисі над Дніпром. Розкопками в східній частині мису керував В.П. Петров (кв. 1—40), у західній (кв. 60—101) — Є.В. Махно (Махно 1958).

30 червня — 17 вересня 1959 р. Є.В. Махно очолювала Максимівський загін Кременчуцької давньоруської експедиції. Загін досліджував черняхівське поселення біля с. Максимівка Градизького р-ну Полтавської обл., яке 1958 р. виявив В.М. Даниленко. Євгенія Володимирівна працювала на розкопі I, а І.П. Костюченко — на розкопах II і III (див.: Костюченко 1959).

Наступного, 1960 р., Є.В. Махно очолювала Компаніївський загін Дніпродзержинської експедиції. Роботи провадилися 23 липня — 23 серпня. До приїзду 5 серпня Євгенії Володимирівни загоном керувала тоді науковий співробітник Дніпропетровського музею І.Ф. Ковальова. Загін досліджував Компаніївський могильник в уроч. Касюрівщина неподалік хут. Компанійці в Полтавській обл. Тут також траплялися поховання доби бронзи, було кладовище новітнього часу. Дослідження могильника продовжилися в 1961—1965 рр. Зокрема, з 2 липня по 24 серпня 1961 р. було виявлено 94 поховання черняхівської культури та два поховання доби бронзи. У загоні Євгенії Володимирівни деякий час працювали В.І. Бідзіля, В.О. Круц, Є.О. Петровська та Г.Є. Храбан (Махно 1971; 1976а).

Восени 1960 р. (з 23 вересня по 2 жовтня) Є.В. Махно провадила розвідку в Сумах, де в 1958 р. будівельники випадково виявили похо-

вання черняхівської культури. У роботі Сумського загону Ранньослов'янської експедиції брали участь директор Сумського обласного краєзнавчого музею Г.С. Долгін і науковий співробітник цього музею Є.С. Кошова (Махно 1967).

1962 р. Є.В. Махно була переведена на посаду старшого наукового співробітника, а 1964 р. відряджена до Інституту історії АН УРСР консультантом з пам'яток археології в підготовці багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР», але й тоді дослідниця не припинила польових досліджень. У 1966 р. Євгенія Володимирівна працювала разом з Л.М. Рутковською в Полтавській розвідувальній групі Ранньослов'янської експедиції, а в 1967 р. разом з В.І. Неприною — в Хорольському загоні Розвідувальної експедиції. У 1968—1972 рр. Є.В. Махно очолювала Черняхівський загін Ранньослов'янської експедиції.

1973 р. Є.В. Махно повернулася в Інститут археології на посаду старшого наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології, а від 1975 р. працювала в Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику та знову досліджувала пам'ятки черняхівської культури. У 1978—1985 рр. разом з М.І. Сікорським і Г.М. Бузян вона провадила розкопки могильника черняхівської культури біля с. Соснова (Махно, Сикорський 1989), а в 1984 р. у складі Трипільської комплексної експедиції Інституту археології досліджувала пам'ятки біля с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл. (див.: Мовша, Бузян, Колесников 1984).

Загалом Є.В. Махно взяла участь у роботі 48 експедицій, у 35 з них була начальником експедиції або загону. Результати їх, а в хронологічному діапазоні це матеріали від доби бронзи до давньоруського часу, відображені в понад 60 публікаціях дослідниці, а також наукових звітах.

Особливу увагу Євгенія Володимирівна приділяла дослідженню зарубинецької культури, яку слідом за В.В. Хвойкою та В.П. Петровим вважала слов'янською. Вона вперше узагальнила матеріали середньодніпровських пам'яток зарубинецької культури та опублікувала карту, на якій зазначено 60 пунктів разом з нечисленними випадковими знахідками (Махно 1955а). Аналіз керамічного матеріалу та особливостей поховального обряду дозволив дослідниці висловити припущення, що у формуванні зарубинецької культури, крім культури скіфського часу лісостепової смуги Придніпров'я, на чому наголошував ще В.В. Хвойка, брали участь та-

кож носії поліської культури скіфського часу. Є.В. Махно намагалася простежити генетичний зв'язок між зарубинецькою та черняхівською культурами, а також наголошувала на деяких спільних рисах зарубинецької та пшеворської культур, що пояснювала спільним підґрунтям, натомість наявність рис схожості з сарматськими пам'ятками, на її думку, була пов'язана із запозиченнями. Невдовзі було видано зведення зарубинецьких пам'яток лісостепового Придніпров'я, в основу якого була покладена карта із вказаної статті (Махно, Самойловський 1959).

Але головною темою досліджень Є.В. Махно була, безперечно, черняхівська культура. Їй присвячено майже 30 наукових праць. Дискусія з приводу етнічної атрибуції черняхівської культури, яка розпочалася в середині 1950-х рр., не вплинула на переконання дослідниці — Євгенія Володимирівна назавжди лишилася вірною прихильницею слов'янської її належності.

Широковідоме її зведення пам'яток черняхівської культури, зафіксованих на кінець 1950-х рр. на території України (Махно 1960). Вона зібрала інформацію та картографувала понад 800 місцезнаходжень — поселень, могильників, окремих поховань, знахідок речей і римських монет, синхронних черняхівській культурі. У довоєнний час за завданням В.П. Петрова таку роботу виконував С.В. Коршенко. Його зведення нараховувало 122 пам'ятки черняхівського і зарубинецького типів разом. Є.В. Махно в кілька разів примножила цей список нововідкритими пам'ятками, виявленими численними розвідками, які розпочалися з кінця 1940-х рр., зокрема й за активної її участі. У вступі, розглядаючи проблему типологічної єдності культури, Євгенія Володимирівна наголошувала, що старожитностям степового Причорномор'я, верхів'їв Дінця, басейну Горині, Придністер'я прикметні суттєві відмінності, що виділяють їх на загальному тлі черняхівської культури.

У подальшому Є.В. Махно за особливостями керамічного комплексу виділила п'ять локальних варіантів черняхівської культури: середньодніпровський, волинський, верхньодніпровський, південностеповий і сейминсько-донецький. На думку дослідниці, центральне місце серед них посідала середньодніпровська група, а решта окреслюють периферійне інфільтраційне кільце навколо неї (Махно 1970; 1970а).

Маючи значний досвід розкопок могильників черняхівської культури, Є.В. Махно

Д.Я. Телегін вітає Є.В. Махно з нагоди вручення премії ім. Вікентія Хвойки. 1990 р.

розробляла питання типології черняхівських поховань і планіграфії могильників, зокрема досліджувала планіграфію Компаніївського цвинтаря (Махно 1971). Вона виділила в окремий тип «тілоспалення з розсіяними кісточками» (Махно 1971; 1976а). І хоча Євгенія Володимирівна не завжди коректно фіксувала такі поховання під час польових досліджень, слід віддати належне — саме вона привернула увагу науковців до цього явища.

Своїми ідеями та спостереженнями Є.В. Махно ділилася на міжнародних і регіональних конференціях, симпозиумах, семінарах. Загалом на різних наукових зібраннях вона виголосила понад 30 доповідей і повідомлень.

Досвід, набутий під час підготовки зведень пам'яток, став у пригоді Євгенії Володимирівні під час підготовки археологічної частини для багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР» (25 томів). За сім років вона опрацювала інформацію про сотні археологічних пам'яток як уже відомих, так і щойно відкритих розвідками. Результатом цієї роботи стало 45 др. арк. тексту з фотоілюстраціями та археологічними картами. За цю титанічну працю Євгенія Володимирівна отримала подяку дирекції Інституту археології.

Євгенія Володимирівна була активним членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Завдяки її зусиллям був створений Музей черняхівської культури, який відкрився на початку 1990 р. в складі Переяслав-

Хмельницького державного історико-культурного заповідника (Махно, Сікорський 1991). До останніх днів життя Євгенія Володимирівна опікувалася створенням музеїв черняхівської культури в селах Черняхів і Жуківці на Київщині. За визначні дослідження в галузі археології в 1990 р. Є.В. Махно була перша відзначена премією ім. Вікентія Хвойки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та Інституту археології.

Життя Є.В. Махно обірвалося несподівано — 9 вересня 1992 р. вона трагічно загинула дорогою додому з Інституту, де працювала на громадських засадах. Похована на Байковому кладовищі.

Великий фактологічний матеріал, зібраний і занотований Євгенією Володимирівною, зберігається в її особовому фонді та в експедиційному фонді наукового архіву Інституту археології НАН України.

- Гончаров В.К., Махно Е.В. Отчет о раскопках 1954 г. на Переяслав-Хмельницком могильнике // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1954/7.
- Дзбановський Є. Інститут археології АН УРСР у 1944 році // Археологія. — 1947. — І. — С. 183—186.
- Костюченко И.П. Отчет отряда Древнерусской кременчугской экспедиции 1959 г. (Раскоп II, III) // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1959/1в.
- Махно Є.В. Звіт за Житомирську археологічну розвідувальну експедицію 1945 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1945/9.
- Махно Є.В. Звіт про Жуківську археологічну експедицію 1946 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1946/19.
- Махно Є.В. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі // АП. — 1949а. — І. — С. 153—175.
- Махно Є.В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1950/1е.
- Махно Е.В. Отчет о работе Никопольской археологической экспедиции 1951 года // НА ІН НАНУ. — 1951/2а.
- Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП. — 1952. — III. — С. 231—241.
- Махно Є.В. Ягнятинська археологічна експедиція // АП. — 1952а. — III. — С. 154—164.
- Махно Е.В. Отчет о разведке 1955 года в Златопольском районе Черкасской области // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1955/41.
- Махно Е.В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1955а. — XXIII. — С. 81—100.
- Махно Є.В. Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. в верхній течії Сули // АП. — 1955б. — V. — С. 77—87.
- Махно Е.В. Отчет о раскопках в с. Николаевке Корсунь-Шевченковского района Черкасской области в 1956 г. Раскоп II // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1956/24б.
- Махно Е.В. Отчет о раскопках на Черняховском поселении у с. Ново-Липовское в 1957 году // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1957/2.
- Махно Е.В. Отчет о работе Левобережного отряда Кременчугской раннеславянской экспедиции 1958 г. (Раскопки на поселении черняховского типа у с. Радуцковки, урочище «Вирвихвіст») // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1958/2.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА. — 1960. — 82. — С. 9—83.
- Махно Є.В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри // АП. — 1961. — X. — С. 131—154.
- Махно Е.В. Могильник черняховского типа в городе Сумы // МИА. — 1967. — 139. — С. 28—34.
- Махно Є.В. Знову про локальні варіанти черняхівської культури // Археологія. — 1970. — XXIV. — С. 49—58.
- Махно Е.В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов // КСИА. — 1970а. — 121. — С. 60—64.
- Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — 1971. — 1. — С. 87—95.
- Махно Є.В. Пам'яті Віктора Платоновича Петрова // Археологія. — 1976. — 18. — С. 3—6.
- Махно Є.В. Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник // Археологія. — 1976а. — 19. — С. 95—101.
- Махно Є. Подвижник науки // Слово і час. — 2002. — № 10. — С. 74—75.
- Махно Є.В., Мізін В.А. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери // АП. — 1961. — X. — С. 114—130.
- Махно Е.В. и Самойловский И.М. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // МИА. — 1959. — 70. — С. 11—21.

- Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днестра // *Kultura wielbarska*. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 249—262.
- Махно Є.В., Сікорський М.І. Музей черняхівської культури (до проблеми всеслов'янської єдності) // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доп. науково-практ. конфер. Білогірська. Жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 62—65.
- Мовша Т.Г., Бузян Г.Н., Колесников А.Г. Отчет о работе Трипольского отряда Трипольской комплексной археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1984/38в.
- Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет о разведках и раскопках в Золотоношском и Ираклиевском районах Черкасской области // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1957/1е.

Надійшла 26.12.2013

Н.С. Абашина, Г.А. Станицына

К 100-летию ЕВГЕНИИ ВЛАДИМИРОВНЫ МАХНО

6 февраля 2013 г. исполнилось 100 лет со дня рождения Евгении Владимировны Махно — одного из ведущих специалистов в области раннеславянской археологии. Она начала работать в Институте археологии НАН Украины в 1938 г., за год до окончания Киевского государственного университета им. Т. Шевченко. По дороге домой из Института 9 сентября 1992 г. оборвалась жизнь исследовательницы.

Значительную часть научной деятельности Е.В. Махно составляли полевые исследования — разведки и раскопки. В целом она приняла участие в работе 48 экспедиций, в 30 из них была начальником экспедиции или отряда. Научное наследие Е.В. Махно — это более 60 публикаций и многочисленные научные отчеты, посвященные памятникам от эпохи бронзы до древнерусского времени, а также своды памятников зарубинецкой и черняховской культур. Но главной темой Е.В. Махно было изучение черняховской культуры, которую она считала славянской. Исследовательница также является автором археологической части 25-томного издания «История городов и сел Украинской ССР».

N.S. Abashyna, H.O. Stanytsina

TO THE 100th ANNIVERSARY OF YEVHENIA VOLODYMYRIVNA MAKHNO

It was 100 years of birth of Yevhenia Volodymyrivna Makhno, one of the prominent specialists in the Early Slavs archaeology, on 6 February, 2013. She started working in the Institute of Archaeology NAS of Ukraine in 1938, the year before she graduated the T. Shevchenko Kyiv State University. On her way home from the Institute the scholar departed this life on 9 September, 1992.

Field research, archaeological prospecting and excavation, constituted a significant part of Ye.V. Makhno's scientific activity. On a whole, she took part in the work of 48 expeditions, in 30 of which she was a head of expedition or a group. Ye.V. Makhno's scientific heritage is more than 60 publications and numerous scientific reports devoted to the sites from the Bronze Age to the Ancient Rus period, as well as codes of Zarubynetska and Chernyakhivska cultures monuments. However, the main topic for Ye.V. Makhno was the study of Chernyakhivska culture which she considered to be Slavonic. The scholar also was an author of archaeological part of *The History of Cities and Villages of Ukrainian SSR* in 25 volumes.

СПОГАДИ Л.Д. ДМИТРОВА ПРО В.В. ХВОЙКУ

Публікуються спогади Л.Д. Дмитрова про В.В. Хвойку, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАНУ.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, Л.Д. Дмитров, В.В. Хвойка.

20 жовтня (2 листопада) 2014 р. виповнюється 100-і роковини від дня смерті відомого археолога Вікентія В'ячеславовича Хвойки. Вшановуючи пам'ять вченого, пропонуємо ознайомитися з неопублікованими спогадами, написаними в 1944 р. українським археологом Леонідом Дмитровичем Дмитровим до 30-річчя від дня смерті В.В. Хвойки. Рукопис зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України (Дмитров 1944).

Л.Д. Дмитров народився 4 червня 1885 р. у Києві, де отримав початкову та середню освіту. 1909 р. закінчив Археологічний інститут у Петербурзі та розпочав трудову діяльність у 1910 р. як викладач грецької мови в середніх школах Києва. Вчителював Леонід Дмитрович до 1934 р. (Характеристика..., арк. 1). Водночас з травня 1928 р. він тісно співпрацював з археологічними установами Всеукраїнської академії наук — спочатку як позаштатний співробітник Всеукраїнського археологічного комітету, а згодом — як науковий співробітник Секції історії матеріальної культури та Інституту історії матеріальної культури, від 1938 р. — Інституту археології АН УРСР.

У 1928—1931 рр. Л.Д. Дмитров здійснював постійний археологічний нагляд за земляними роботами у Києві. Завдяки його зусиллям врятовано багато археологічних пам'яток. Упродовж 1928—1939 рр. він брав участь у розкопках Ольвії та поселення на о. Березань. У 1930-х рр. Л.Д. Дмитров активно розробляв проблеми археологічного вивчення торфовищ України, чому присвятив кілька статей (Дмитров 1931; 1935), які й нині актуальні. У 1934—1936 рр. він керував Нікопольською експедицією Інституту історії матеріальної культури, яка провадила розкопки скіфських курганів біля Чортомлика (Дмитров 1950). Л.Д. Дмитров також брав активну участь у підготовці кадрів — з 1938 р. керував підготовкою наукових робіт студентами й аспірантами.

© А.С. ЯНЕНКО, 2014

Вікентій Хвойка

Під час Другої світової війни Л.Д. Дмитров із сім'єю (на його утриманні була також сім'я сина — кадрового офіцера, який загинув у перші дні війни) як співробітник Інституту археології був евакуйований до Уфи, а звідти — до Москви. У 1942 р. він захистив кандидатську дисертацію «Перекоп. Ров и вал». Матеріали для дисертації Л.Д. Дмитров зібрав у 1930-і рр., зокрема під час роботи в Комплексній перекопській експедиції. У 1940 р. була видана його праця «Перекоп. Ров и вал» (Дмитров 1940), яка й стала основою дисертації.

У 1945—1950 рр. Л.Д. Дмитров провадив розкопки в Ізмаїлі та Білгороді-Дністровському, два сезони (1951—1952 рр.) досліджував Любимівське пізньоскіфське городище на Нижньому Дніпрі (Дмитров 1949; Дмитров, Зуц, Копилов 1961). Від 1944 р. Л.Д. Дмитров читав лекційний курс «Основи археології» у Київському педагогічному інституті ім. О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова), викладав на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Помер Леонід

Посвідчення старшого наукового співробітника секції археології скіфо-сарматських колоній Інституту археології АН УРСР Леоніда Дмитрова

Дмитрович 30 травня 1965 р. (Л.Д. Дмитров 1966).

Над спогадами, присвяченими В.В. Хвойці, Л.Д. Дмитров працював у жовтні 1944 р. (Облікова..., арк. 9 зв.). Машинопис цієї невеликої праці зберігся в особовому фонді Л.Д. Дмитрова — повний текст українською і уривок російською. Наводимо текст українською цілком з доповненнями з російськомовного (виділений курсивом у дужках) і з незначними правками згідно з нинішнім правописом.

Із спогадів про В.В. Хвойку

I

З В.В. Хвойкою я познайомився, коли ще був хлопчиком семи років. Зав'язалося знайомство досить незвичайно, навіть оригінально.

Проходячи одного дня Ігоревським завулком на Подолі¹, я цілком несподівано і випадково зробив «відкриття», яке, як виявилось потім, мало величезне значення в моєму власному житті, а саме, я для себе вперше відкрив, що існує археологія і є археологи.

Добре пам'ятаю, що подія ця трапилася саме так: у вікнах одного із будинків цієї вулиці, замість звичайних гардин, квітів тощо, я побачив багато розбитого і склеєного посуду незвичайної і самої різноманітної форми, яка не вживається зараз, а також ще більше окремих шматків та черепків посуду, а в мальовничому садочку цього будинку було багато різних тваринних кісток та якісь незвичайні, не то дерев'яні, не то кам'яні, поламані стовбури, що нагадували людські фігури.

В чому справа, що це за речі? Які дивні люди тут мешкають? Будинок здається заможний, а посуд в ньому весь побитий або склеєний. Хто

саме й чому саме його побив? Для чого, нарешті, все це зібрано в кімнату, а не викинуто на смітник? Що це за диво?

Захоплений таким питанням я увечері того ж дня з жаром розказував про це своє відкриття своїм сестрам (*и отцу*).

У відповідь на це батько мій з'ясував мені, що речі, про які йде мова, не старі, а стародавні, й пояснив, звідкіля вони беруться, хто, з якою метою збирає їх і що дійсно там на Ігоревському завулкові живе археолог — Хвойка.

Ці пояснення ще більше зацікавили мене, і я нетерпляче став чекати ранку, щоб піти ще туди, покраще роздивитись у стародавні речі і побачити може і самого археолога.

І не тільки ранком наступного дня я також пішов на Ігоревський завулок. Почав ходити туди досить часто і не сам, а навіть з своїми приятелями-однолітками. І подорож на Ігоревський завулок до археолога стала для мене любимішою подорожжю. Ми годинами простоювали під вікнами археолога, заглядаючи у вікна, через огорожу в садок.

Побачити самого археолога нам довго не приходилось. Будинок здавався якимось безлюдним, незаселеним.

Але, пригадую, одного дня, мабуть у зв'язку з тим, що ми під вікнами дуже галасували, зовсім непримітно для нас розкрилося одне з вікон. В ньому ми побачили людину, що погрозувала нам пальцем й просила не кричати, а ще краще розійтися по домах і не бешкетувати тут під вікнами.

Скоро після того мені особисто пощастило познайомитися через приятеля й знайомого мого батька (*київського*) проф. М.І. Петрова², одного із перших академіків АН УРСР, з

¹ Нині вулиця Ігорівська.

² Петров Микола Іванович (1840—1921) — літературознавець, історик літератури, етнограф, чл.-кор. Петроградської Академії наук (1916), академік Української Академії наук (1918), професор Київської

(неизвестным мне до того человеком, которого называли) В.В. Хвойкою. (Я с ужасом сразу узнал в этом человеке того «дядю», который просил меня и моих товарищей не шуметь под его окнами и не мешать ему работать). Він в мені пізнав одного з тих хлопчиків, що дошкуляли йому під вікнами, і ласкаво запросив до себе на квартиру.

(Мне было, помню, тогда очень неприятно, что эти мои «проказы» сделались известны моему отцу, и чтобы загладить свою вину, я вынужден был чистосердечно сознаться, в чем дело и чем заинтересовали меня окна дома на Игоревском проулке.

В.В. Хвойко внимательно выслушал мое чистосердечное признание и, видимо, остался весьма доволен моею заинтересованностью всем тем, что впервые для себя увидел на окнах его квартиры и в примыкавшем к ней садике с фонтаном, и ласково и очень любезно пригласил меня с отцом к себе на квартиру для более подробного и внимательного осмотра заинтересовавшей меня «битой посуды».

Припоминаю, с каким нетерпением я ожидал того дня, когда наконец мой отец скажет мне: «Собирайся! Я свободен. Сейчас мы сходим к В.В. Хвойко!»

И вот, долгожданный день наступил. Как сейчас помню, с каким оживлением я рассказывал отцу всю дорогу, к сожалению, довольно короткую, о тех вещах, какие нам предстоит увидеть в комнатах у В.В.

Когда мы подошли к дому на Игоревском переулке, то увидели самого В.В. в садике, приводившего, как он объяснял нам, в порядок свои «экспонаты».

Вскоре В.В. пригласил нас к себе в комнаты и стал нам рассказывать о каждой находившейся там вещи, что она из себя представляет, что нового дает она собою науке, где именно она найдена, к какому времени она относится.

Я с затаенным вниманием слушал объяснения В.В., боясь пропустить что-нибудь. Много вопросов возникало у меня, но я стеснялся задавать их. Больше всего, помню, заинтересовали меня кости мамонта, поразившие меня своими громадными размерами.

Закончилось наше посещение квартиры В.В. тем, что еще более вещей можно видеть в Историческом музее³, в который он сдает все

подобные вещи после обработки их, где их и показывают всем интересующимся.

В заключение он пригласил меня посетить Исторический музей возможно скорее, пока он не уедет на раскопки).

Після цього будинок на Ігоревському завулкові зробився для мене ще більш цікавим і навіть дорогим.

Пригадую, як я хвилювався і нервував із-за нього під час великої пожежі на Подолі парового млина Л. Бродського⁴, що знаходився майже напроти будинку, де жив В.В. Хвойка, (только чуть-чуть наискосок). Три дні продовжувалася ця пожежа й всі ці три дні я хвилювався, як би вогонь не перекинувся на будинок, в якому жив В.В. Хвойка (и в котором находилось так много ценных вещей-экспонатов, как их называл В.В. и над которыми он работал.

Но к счастью, все мои волнения и страхи, как и следовало ожидать, были напрасны. Огонь усилиями пожарных был локализован и ему не дана возможность распространиться, но огромные запасы зерна долго еще тлели, давая повод для моих беспокойств и волнений. И каждый день я считал своим долгом посетить Игоревский переулок, чтобы убедиться, что дорогой для меня дом цел, невредим и ему не угрожает опасность от пожара).

II

Не менш гострі й навіть образливі й неприємні хвилини довелося пережити за В.В. Хвойку мені значно пізніше уже в Ленінграді, коли я вже був слухачем Археологічного інституту.

У зв'язку з тим, що В.В. не був (как известно) археологом з дипломом, (поскольку он не окончил ни университета) ані Археологічного інституту, він, не дивлячись на свої величезні успіхи в польових дослідженнях України, в де-

ратора Миколи Олександровича). У 1897 р. В.В. Хвойку запросили на роботу до щойно створеного Київського товариства старожитностей і мистецтв на посаду завідувача музею Товариства. Основу майбутньої археологічної експозиції музею склали, зокрема, власні колекції вченого. Наприкінці 1897 р. була влаштована перша археологічна виставка Товариства, а 1 серпня 1899 р. відкрили виставку знахідок В.В. Хвойки з нагоди XI Археологічного з'їзду, що відбувався у Києві. Цей день прийнято вважати датою заснування Київського міського музею, спадкоємцями якого нині є Національний художній музей і Національний музей історії України (Колеснікова 2007).

⁴ Найбільше млинарське підприємство, яке існувало у Києві в 1857—1920 рр. Засновано купцем А. Глезером, потім перейшло у власність Лазаря Бродського. Розміщувалося на Подолі між нинішніми вулицями Боричів узвіз, Набережно-Хрещатицька, Сагайдачного та Ігорівська. Ймовірно, Л.Д. Дмитров згадує пожежу, що сталася в липні 1906 р.

духовної академії, громадський діяч, з 1878 р. — завідувач Церковно-археологічного музею (див.: Крайній 2000, с. 176—231; Ульяновський, Панчук 2003).

³ Ймовірно, йдеться про Київський музей старожитностей і мистецтв (з 8 грудня 1904 р. — Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Імпе-

яких археологічних колах Санкт-Петербурга вважався за «дилетанта», «аматора», «колекціонера». Така оцінка наукової діяльності особливо досягла свого розвитку в часи, коли в Державній Думі обмірковувалось питання про купівлю відомої садиби д-ра М. Петровського в Києві, де робив такі ефективні й ефектні розкопки В.В., в казну. Мені здавалося, що тут йде справа не по суті, й я був весь на стороні Хвойка, ображаючись на ці епітети його характеристики.

Між іншим, у зв'язку з цією обставиною В.В. Хвойка не одержав Відкритого листа на розкопи в подвір'ї Десятинної церкви у Києві за хворістю. Відомо, що тоді Відкритий лист на Десятинну церкву одержав проф. Б.В. Фармаковський⁵ і архієпископ Д.В. Мілеєв⁶.

Але нема, як кажуть, і лиха без добра. В.В., хоча і дійсно був вже хворий на туберкульоз, але щоб показати свою «хворість», з властивою йому енергією взявся за розкопки іншого пам'ятника Київської Русі — Білгородки. Копати Білгородку було не так зручно, особливо для дійсно хворого дослідника, і Білгородка була не скільки не меншим по своєму значенню від Києва археологічним об'єктом. Вона й була, на жаль, останньою археологічною експедицією В.В. Хвойки⁷.

III

Пригадуються й інші радісні, світлі моменти в моєму житті, пов'язані з роботою В.В. Хвойки.

Ніколи не згладитиметься із моєї пам'яті, з яким успіхом пройшов мій перший прилюдний виступ в Археологічному інституті в 1907 році. Свій виступ я присвятив розбору та реферуванню недавно вишедшої праці В.В. «Обряд погребения с сожжением и его древность»⁸. Цей мій виступ, не дивлячись на те, що він був зроблений не лінією загально обов'язкового курсу, а факультативного «Польско-литовские

древности», який тоді чомусь не користувався популярністю і не притягав значної кількості слухачів, особливо порівнюючи з тими курсами, що їх проводили проф. С.Ф. Платонов⁹ або проф. С.М. Середонін¹⁰, навпаки, притягнув значну кількість слухачів і пройшов з несподіваним успіхом. І я звичайно відносив це не на свій власний рахунок, а виключно за рахунок цікавості теми, якій був присвячений виступ, а ще більш особі В.В. Хвойки, про останню працю якого я інформував археологічну громадськість. І це, на мою думку, красномовний факт, як археологічна громадськість ставилася в ті часи наперекір офіційним колам до В.В. Хвойки.

Ще більшу радість та почуття гордості за свого земляка археолога-киянина В.В. Хвойка я пережив, слухаючи під час своєї наукової подорожі в 1911 р. в Константинополі від директора Руського археологічного інституту, академіка Ф.І. Успенського¹¹, відзив про В.В. Хвойку. Справа в тому, що мій приїзд до Константинополя майже збігся з від'їздом відти В.В. Хвойки¹². До Константинополя В.В. приїздив за запрошенням для участі в розкопках на території Болгарії та Сербії. Відомо, за порозумінням між болгарськими та сербськими вченими і Російським археологічним інститутом в Константинополі вирішено було спільно проводити дослідження Балканського півострова. Як представник від російських археологів, що добре знає слов'янський та український матеріали, за рекомендацією проф. Д.І. Анучина¹³, був запрошений В.В. Хвойка. В.В. з ентузіазмом та великими творчими надіями прийняв це запрошення і приїхав до Константинополя. Але політичні й військові обставини не дали змоги здійснити цю експедицію. Не може бути двох думок, як багато дала б науці ця об'єднана

⁵ Фармаковський Борис Володимирович (1870—1928) — російський археолог, історик мистецтва (див.: Фармаковская 1988).

⁶ Мілеєв Дмитро Васильович (1878—1914) — російський архітектор, археолог, реставратор (див.: Императорская... 2009).

⁷ Розкопки давньоруського міста Білгорода (с. Білгородка Київської обл.) у 1909—1914 рр. стали останніми в житті вченого. Тут В.В. Хвойка відкрив захисні споруди, два храми XII ст., а також сліди поселення трипільської культури. Дослідження Білгорода викликали велику зацікавленість громадськості, в газетах «Киевлянин», «Новое время», «Киевская искра» з'явилися численні статті й відгуки (Станіцина, Кононенко 2006).

⁸ Перевидано: Хвойка 1993.

⁹ Платонов Сергій Федорович (1860—1933) — російський історик, академік Російської Академії наук.

¹⁰ Середонін Сергій Михайлович (1860—1914) — російський історик, з 1901 р. проф. Історико-філологічного інституту в Петербурзі.

¹¹ Успенський Федір Іванович (1845—1928) — російський візантиніст, ординарний академік Академії наук поза штатом (1900), ініціатор заснування і директор (1894—1914) Російського археологічного інституту в Константинополі (див.: Дьомін, Самойлов 2005; Самойлов, Самойлов 2005).

¹² В.В. Хвойка був членом-співробітником Російського археологічного інституту в Константинополі.

¹³ Анучин Дмитро Миколайович (1843—1923) — видатний російський вчений, географ, антрополог, етнограф і археолог (див.: Богданов 1913; Волков, Куликова 2003).

слов'янська експедиція для розв'язання проблем, що їх студіював В.В. Хвойка (трипільська культура, культура полів поховань).

І ми переконані, що після закінчення війни питання про археологічні дослідження

Балканського півострова, яке не здійснилося в 1911 р., разом з українськими радянськими археологами постане знову во весь свій зріст.

І це, безперечно, буде найкращим науковим пам'ятником В.В. Хвойці.

Л. Д.

Київ, 20 жовтня 1944 р.

Богданов В.В. Анучин Д.Н. // Сборник в честь 70-летия Анучина (с портретом и библиографией трудов до 1912 г.). — М., 1913.

Волков В.А., Куликова М.В. Московские профессора XVIII — начала XX веков. Естественные и технические науки — М., 2003. — С. 19—21.

Дмитров Л.Д. Торфовища-болота та яке значення вони мають для археології // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1931. — 3. — С. 3—11.

Дмитров Л.Д. Проблема торфовиків в історії матеріальної культури (Спроба постановки питання) // Наукові записки ІІМК. — 1935. — № 5/6. — С. 87—112.

Дмитров Л.Д. Перекоп. Ров и вал. — К., 1940.

Дмитров Л.Д. Із спогадів про В.В. Хвойку. — К., 1944 // НА ІА НАНУ. — Ф. 23. — Спр. 1. — Арк. 107—123.

Дмитров Л.Д. Білгород-Дністровська археологічна експедиція (1945—46 рр.) // АП. — 1949. — II. — С. 39—52.

Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини (1935—36 рр.) // Археологія. — 1950. — III. — С. 151—166.

Дмитров Л.Д., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу нашої ери // АП. — 1961. — X. — С. 78—100.

Дьомін О.Б., Самойлов Ф.О. Успенський Федір Іванович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Одеса, 2005. — Т. 4. — С. 301—303.

Императорская Археологическая Комиссия (1859—1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Науч. ред.-сост. А.Е. Мусин. Под общей ред. Е.Н. Носова. — СПб., 2009.

Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. — К., 2007.

Крайній К.К. Історики Києво-Печерської лаври XIX — початку XX століття. — К., 2000.

Л.Д. Дмитров [Некролог] // Археологія. — 1966. — XX. — С. 233.

Облікова картка наукової роботи // НА ІА НАНУ. — Ф. 23. — Спр. 1а.

Самойлов О.Ф., Самойлов Ф.О. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф.І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — 2005. — 16. — С. 358—365.

Станіцина Г.О., Кононенко Ж.О. Архівні матеріали про дослідження В.В. Хвойкою трипільських старожитностей у науковому архіві Інституту археології НАН України // Дослідження Трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. — К., 2006. — Ч. 2: Матеріали і дослідження. — С. 39—44.

Ульяновський В., Панчук О. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров М.І. Скрижали пам'яті / Упоряд. В. Ульяновський. — К., 2003. — С. 5—69.

Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К., 1988.

Характеристика на Дмитрова Леонида Дмитриевича // НА ІА НАНУ. — Ф. 23. — Спр. 1а.

Хвойка В.В. Обряд погребения с сожжением и его древность // Збірник статей 1906 року на пошану професора Антоновича. Фототипне видання. — К., 1993. — С. 85—94.

Надійшла 13.05.2014

А.С. Яненко

ВОСПОМИНАНИЯ Л.Д. ДМИТРОВА О В.В. ХВОЙКЕ

К 100-летию со дня смерти известного ученого Викентия Вячеславовича Хвойки публикуются воспоминания о нем украинского археолога Леонида Дмитриевича Дмитрова, написанные в 1944 г. Рукопись на украинском языке и фрагменты на русском хранятся в научном архиве Института археологии НАН Украины. Документ пополняет страницы истории украинской археологии.

A.S. Yanenko

L.D. DMYTROV'S MEMOIRS ABOUT V.V. KHVOIKA

The memoirs written by the Ukrainian archaeologist Leonid Dmytrovych Dmytrov in 1944 about a famous scientist Vi-kentiy Khvoika are published to his 100th death anniversary. The manuscript in Ukrainian and fragments of it in Russian are kept in the Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine. The document enriches the pages of history of Ukrainian archaeology.

С.А. Горбаненко, В.В. Колода

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА СЛОВ'ЯНО-ХОЗАРСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

Київ, 2013. — 235 с., 126 рис., 48 табл.

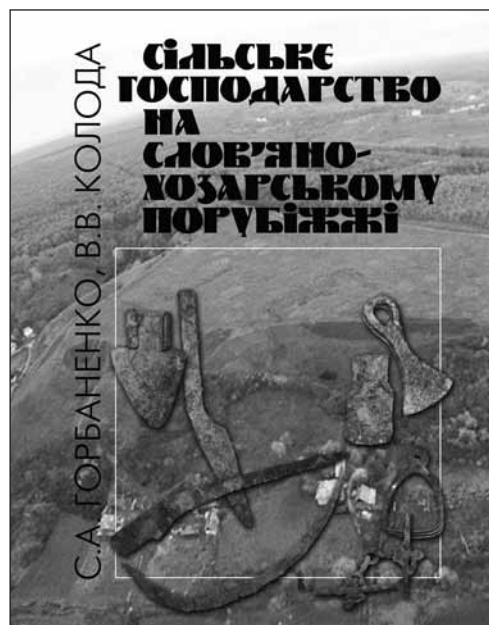
Вивчення сільського господарства давнього населення є одним з ключових питань на шляху до реконструкції історичного процесу. У давнину воно було визначальним чинником розвитку будь-якої культурно-історичної спільноти. За відсутності писемних джерел реконструкція цієї галузі базується на археологічних даних і застосуванні міждисциплінарних досліджень, зокрема залучення матеріалів етнології та природничих наук.

Прикладом екоархеологічного дослідження є монографія українських археологів, які плідно співпрацюють в галузі вивчення сільського господарства на території України в середньовічну добу. Вона присвячена сільському господарству останньої чверті I — початку II тис. на території слов'яно-хозарського порубіжжя. На основі міждисциплінарного підходу до обробки й осмислення археологічного матеріалу автори здійснили спробу визначити спільні та відмінні риси способів ведення сільського господарства у слов'ян-сіверян і носіїв салтівської культури.

Дослідження складається із вступної частини, шести розділів, додатку та довідкового апарату. Видання добре ілюстроване, містить значну кількість статистичних даних. Палеоентоботанічні визначення здійснені Г.О. Пашкевич і С.А. Горбаненком, ґрунтознавчі та палеокліматичні аналізи виконані Ю.Г. Чендєвим, нові археозоологічні дослідження — Р.В. Кройтором.

У вступній частині наголошено на актуальності дослідження, визначено пріоритетні напрями, цілі та завдання роботи; подано короткий огляд доробку попередників з вивчення слов'яно-хозарських стосунків у Дніпро-Донському регіоні, який визначається як контактна чи інфільтраційна зона (с. 4), а також окреслено коло пам'яток, матеріали яких використано в дослідженні.

© Ю.О. ПУГОЛОВОК, 2014

Розділ 1, в якому конкретніше охарактеризовано територію досліджень, присвячено історії археологічних досліджень. Історіографічний блок викладено за хронологією, розглянуто діяльність різних вчених, проаналізовано ступінь археологічного вивчення пам'яток. Автори констатують нерівномірне археологічне вивчення регіону та окремих пам'яток. До позитивних моментів історіографічного аналізу слід зарахувати фокусування уваги не так на польових дослідженнях, як на тому, що зроблено для вивчення різних галузей сільського господарства. Таким чином, подано комплексну картину міждисциплінарних досліджень, що важливо на нинішньому етапі розвитку вітчизняної археології.

У розділі 2 розглянуто методи інтерпретації та способи відбору інформації для відтворення сільського господарства. Запропонована дослідниками схема оцінки господарської діяльності давнього населення охоплює весь

спектр доступних для аналізу матеріалів, якими, на думку авторів, надалі можна скористатись і в дослідженні житлових пам'яток населення, яке займалося сільським господарством (с. 48). Загалом розділ є розширеним варіантом опублікованого раніше авторами нарис (Колода, Горбаненко 2010, с. 23—44), що не применшує його наукову значущість.

Розділ 3 присвячений опису та реконструкції природних умов і зон розселення сіверян і салтівців. Автори вже зверталися до цієї теми (там само, с. 45—60), однак, на відміну від попередньої редакції, тут вона висвітлена ширше. Привертає увагу спроба природно-кліматичної хронокорекції історичної епохи, розроблена спільно з докт. геол. наук Ю.Г. Чендевим, необхідна для зіставлення археологічної періодизації з природно-кліматичною.

У розділі 4 охарактеризовано сільське господарство носіїв салтівської культури, а саме, територію навколо селищ, рільництво й тваринництво. В цьому розділі дослідники розширюють заявлену джерельну базу та доповнюють її іншими пам'ятками, що виходять за анонсовані географічні межі. Досить повно висвітлено знаряддя, пов'язані з рільництвом і переробкою врожаю. Особливу увагу приділено реконструкції способів зберігання врожаю. У розділі 5, за аналогічною схемою, окреслено сільське господарство носіїв волинцевсько-роменських традицій.

Розділ 6, присвячений порівняльному аналізу матеріалів обох культурних груп, по суті узагальнює висновки попередніх розділів.

Після цієї формальної характеристики монографії звернемо увагу на деякі спірні моменти, які доцільно поділити на тематичні блоки.

Перший блок зауважень стосується територіальних меж дослідження. Як контактну чи інфільтраційну зону автори спочатку визначають межи річчя Дніпра та Дону (с. 4), хоча надалі фокусують увагу на території басейну верхньої течії Сіверського Дінця, включаючи сюди пам'ятки до середньої течії р. Псел (с. 5, 20, рис. 2). На їхню думку, в цьому ареалі відбувалися найтісніші контакти слов'ян та населення Хозарського каганату, які фіксуються навіть у межах одного поселення (с. 5). Вказуються також базові пам'ятки для вивчення сільського господарства, до яких включено Битицьке та Новотроїцьке городища, а також матеріали інших слов'янських пам'яток, де *«помітні суттєві контакти з південними сусідами — салтівцями»* (с. 5). Однак, якщо в матеріальній культурі Битицького городища дійсно зафіксовано значну кількість речей неслов'янського похо-

дження та припускається мешкання тут іншо-етнічного люду, то для Новотроїцького це питання не вирішується однозначно (див.: Приймак 1998; Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169; Колода 2008). Наявність незначної групи речей салтівського (болгарського?, мадярського?) походження на пам'ятці прямо не вказує на «помітні контакти» між етносами. Загалом знахідки салтівського походження — характерна риса пам'яток роменської культури практично впродовж усього часу її існування.

Відтак, автори чітко не обґрунтували критерії прямих контактів слов'ян і населення салтово-маяцької культури. Відкидаючи конфронтаційну теорію таких зв'язків на порубіжжі, дослідники пропонують такі поняття як «контакт», «міжетнічне спілкування», «інфільтрація», «взаємовплив», «взаємопроникнення» та ін. В контексті опису досліджень археологічного комплексу Коробові Хутори вони наводять свою концепцію етнокультурного розвитку лісостепового регіону Сіверського Дінця. Сутність її полягає в мирному співіснуванні та «компліментарності» слов'янського та поліетнічного салтівського населення. Виділено й етапи цієї взаємодії: друга половина VIII — середина X ст. — військово-політичне домінування північнокавказьких аланів; друга половина X ст. — домінування сіверян через повернення частини аланів на батьківщину та включення іншої частини їх до сіверянського етнічного співтовариства (с. 26). Але сама проблема фізичної присутності салтівського населення на конкретних слов'янських поселеннях чи територіях лишилася невирішеною.

Нечітке окреслення територіальних меж призвело до подальшого розширення географії дослідження, що знайшло відображення в розділах 4 та 5, особливо в підрозділі про тваринництво (розділ 5). Тут із 15 проаналізованих пам'яток лише три (а разом з Битицею та Новотроїцьким — п'ять) локалізовані в указаному вище мікрореґіоні, інші розміщені в Подніпров'ї та на Лівобережжі (табл. 20). Тож надалі практично всі висновки зроблені на підставі аналізу цих 10 пам'яток, до яких залучено Битицю й Новотроїцьке (рис. 103—107).

Інший блок зауважень стосується історіографії. Виклад історії вивчення регіону видається неповним і деякою мірою вибірко-вим. Автори чомусь проігнорували дослідження, які провадила Слов'янська (Дніпровська) експедиція ІМК АН СРСР під керівництвом П.М. Третьякова наприкінці 1930-х рр. Не зрозуміло, чому вихідним пунктом досліджень

І.І. Ляпушкіна вказано кінець 1940-х рр., адже Лівобережний загін Дніпровської експедиції під його керівництвом здійснив дослідження в Опішні та Полтаві в 1940 р. Аналізуючи нинішній стан вивчення пам'яток, на думку авторів, лише В.В. Приймак в Україні наполегливо та результативно вивчає слов'яно-руські старожитності Дніпровського Лівобережжя (с. 17), а серед російських археологів наголошується на дослідженнях лише В.В. Єнукова та А.З. Винникова (с. 18), в роботах яких сільське господарство не є пріоритетним. З поля зору авторів «випали» деякі нинішні українські дослідники, які працюють в межах окресленого ними ареалу, хоча на матеріали цих досліджень вони неодноразово посилаються в тексті (напр.: Чугуївське городище, Полтава, Глинське).

Наступні зауваження стосуються культурно-хронологічної атрибуції пам'яток. Як наголошують автори, найінтенсивніші контакти між слов'янами та салтівцями відбувались у басейні верхньої течії Сіверського Дінця, де слов'яни представлені волинцевською (друга половина VII — середина VIII ст.) та роменською (середина VIII — X ст.) культурами, а населення Хозарії — лісостеповим варіантом салтівської культури (середина VIII — середина X ст.) (с. 4, 201). Вказані соціо-культурні явища відображені на відповідній карті опорних пам'яток. Їх лише сім, і вони визначені як салтівські, волинцевсько-роменські та салтівсько-волинцевсько-роменські (с. 20, рис. 2), а в розділі 1 автори додають до переліку археологічних культур на території України нову — слобожанську кінця XVII — XIX ст. (с. 26). Далі знаходимо вже узагальнене датування волинцевсько-роменських пам'яток другою половиною VII — X ст. (с. 49), а в тексті фігурують й інші дати для деяких роменських пам'яток мікрорегіону. Це стосується городища Водяне, нижньою датою якого є кінець VIII ст., а верхньою — початок XI ст. (с. 28); Зеленогайський археологічний комплекс названо поселенням, синхронним з Битицею (с. 74).

До цього ж кола питань слід віднести й частину запозичених визначень, що стосуються Битиці: опорний пункт Хозарського каганату, протоміське утворення, центр державотворення на східнослов'янських землях (с. 30, 152). Вважаємо, що до цього слід ставитися критичніше, зокрема враховуючи й останні дослідження (Флеров 2011, с. 77—79).

Усе це ускладнює розуміння того, коли саме відбувалася взаємодія між салтівцями та слов'янами та як довго вона тривала. Якщо виходити із запропонованих верхніх дат роменської

та салтівської культур, тривалість таких стосунків могла становити приблизно 50—60 років, а, можливо, й менше. Такий часовий проміжок замалий для виділення його на підставі археологічних даних. Тож детальніший огляд пам'яток за хронологією сприяв би чіткому з'ясуванню особливостей сільського господарства, і воно б не мало такого статичного вигляду.

Ще одне коло зауважень стосується інтерпретаційної частини дослідження. Приміром, для пам'яток салтівської та роменської культур не розроблена чітка типологія та критерії, за якими виділялися об'єкти для зберігання зерна. Для салтівської культури автори виділили ґрунтові комори (невдалий термін), ями, піфоси і тару з тканини, наголошуючи, що ґрунтові комори та ями використовувалися для зберігання громадського зерна, а піфоси — індивідуального (с. 91). На підставі чого розмежовані вказані об'єкти, не зрозуміло, оскільки далі вказано відомості й про зернові ями в межах жител чи двору (с. 92—93), що навряд чи може свідчити про громадське зберігання збіжжя. Для салтівських пам'яток також не вказано критерії виділення зерносховищ. Наведені плани та профілі зернових ям (рис. 60—63) нічим не відрізняються від господарських ям будь-якого призначення, що фіксуються питомо на поселеннях від доби бронзи до пізнього середньовіччя.

Не розроблено й термінологічний апарат. Для позначення господарських об'єктів використано такі терміни як: «ґрунтова комора», «амбар-зерносховище», «зернова яма», «погріб» («погреб»), «комора», «погрібець», «льох» та ін. (с. 91—98, 137, 138, 140). Вірогідно, для уникнення такого розмаїття назв варто було б звернути увагу на етнографічні матеріали та на розробки вітчизняних археологів (напр.: Готун 1993; 1993а).

На відміну від опису салтівських пам'яток для слов'янських старожитностей автори все ж наводять критерії, за якими виділено зернові ями (с. 135), і погоджуються з наявністю над декотрими споруд на зразок куреня. Але в контексті реконструкції господарських споруд варто було б детальніше пояснити особливості їх конструкції (с. 137—138).

Звертаючись до зернових ям, розміщених в житлах, дослідники наводять приклади з Волинцевого, Сосниці, Опішні та Новотроїцького (с. 140). Однак на Опішнянському городищі таких випадків не зафіксовано. Стосовно Новотроїцького, то повністю погодитися із зарахуванням ями в житлі 3 до зернових не мож-

на хоча б через те, що в ній на момент загибелі житла зберігалися три купки перебраної для потреб гончарства глини.

Не дивлячись на спірність деяких положень дослідження, зроблену авторами роботу важко недооцінити. В книжці представлено значну кількість новітніх археологічних матеріалів, солідний масив статистичних даних. Особливе місце посідає міждисциплінарний підхід до опрацювання джерельної бази, що стосуєть-

ся сільського господарства давнього населення регіону. В роботі задіяно палеоетноботанічні та археозоологічні визначення, спроби реконструкції давнього ландшафту та природного середовища, а також їх роль у контексті освоєння територій в околиці селищ. Підходи та методики авторів цілком можуть бути використані в подальших дослідженнях, присвячених реконструкції взаємодії людини та навколишнього середовища в давнину.

Готун І.А. Житлові та господарські споруди за писемними та епічними джерелами (деякі питання історіографії) // Роль ранньоміських центрів в становленні Київської Русі. Мат-ли польового історико-археол. семінару (серпень 1993 р.). — Суми, 1993. — С. 51—54.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993а. — № 4. — С. 59—71.

Колода В.В. Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамической традиции конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. Мат-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 106—112.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности // Ста-
родавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 159—173.

Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 93—99.

Флеров В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность. — М., 2011.

Ю.О. ПУТОЛОВ

ВИСТАВКА АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ «ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ (КІНЕЦЬ XI — XIV ст.) ЯК ПОКАЗНИК НЕОРДИНАРНОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛА»

З ініціативи Національного музею історії України в його приміщенні нещодавно пройшла виставка, присвячена вивченню одного із середньовічних селищ у складі Ходосівського археологічного комплексу, «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарного середньовічного села (Матеріали новітніх досліджень Інституту археології НАН України)»¹ (Фалін 2014). Експозицію склали речі з розкопок селища в південних київських передмістях — об'єкта культурної спадщини (рис. 1; 2). Це понад 350 унікальних предметів, які експонувалися вперше (Готун, Стрельник, Колибенко 2014).

Пам'ятку в Ходосівці в уроч. Рославське відкрила в 2007 р. Північна постійно діюча експедиція Інституту археології НАНУ і тоді ж розпочала її дослідження. За наявності тут горизонтів доби каменю та палеометалів, а також знахідок I тис. пам'ятка, передусім, репрезентує заплаване селище давньоруського та монгольсько-литовського часу. Від самого початку робіт селище привернуло увагу високим рівнем розвитку матеріальної та духовної культури (Готун 2008; див. також щорічні інформаційні повідомлення в збірнику «Археологічні дослідження в Україні» за 2007—2013 рр.). А загалом результати розкопок дозволяють стверджувати, що за середньовіччя цей пункт був складним соціально-економічним осередком з розвиненим багатогалузевим господарством

¹ Користуючись нагодою, колектив експедиції висловлює ширю вдячність генеральному директору Музею С.М. Чайковському, заступнику генерального директора з наукової роботи Н.Г. Ковтанюк, завідувачу відділу найдавнішої історії М.О. Стрельник, науковому співробітнику В.О. Колибенку та всьому колективу установи за ініціювання цього заходу та високий рівень його організації.

Рис. 1. Титульна сторінка присвяченого виставці буклету

і значним рівнем добробуту населення. Крім типових для південноруського села речей, тут виявлено прикраси, які традиційно вважали прикметними міському населенню, елементи озброєння та воїнського обладунку та ін., число яких, з огляду на досліджену площу, перевершує показники деяких синхронних урбаністичних центрів. Відтак, виставка дає привід тезово охарактеризувати цю неординарну пам'ятку.

Основою середньовічної економіки було сільське господарство. На його особливості вказують залізні наральники, коса, фрагмент серпа та уламок ще одного знаряддя для збирання врожаю (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, 196—197, рис. 1, 5, 9, 11). Лопаткоподібні черешкові наральники від одного із різновидів рал з полозом репрезентують виділений дослідниками тип ЧВ1 — широколопате-

Рис. 2. Матеріали експозиції

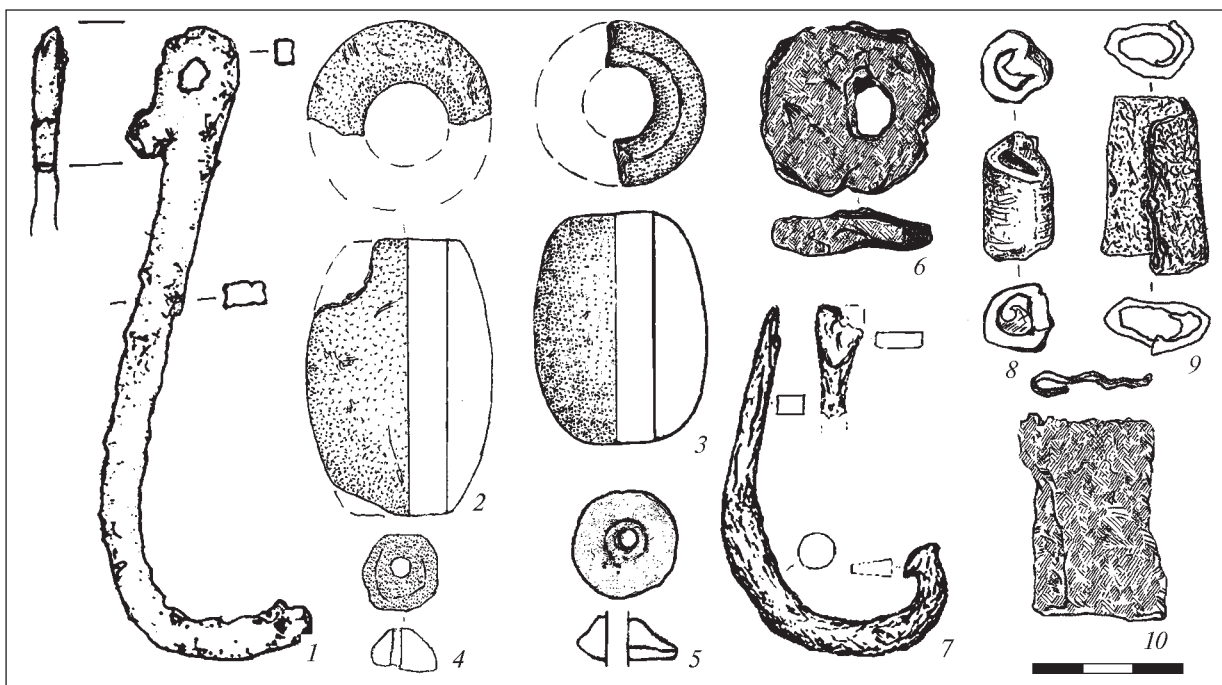

Рис. 3. Ходосівка-Рославське, рибальські гачки та зразки важків для сіток

ві масивні наконечники з порівняно короткою лопаттю (Краснов 1987, с. 54, рис. 31, 2; Древняя Русь 1985, с. 235, рис. 83, 20). Використання таких досить специфічних знарядь, очевидно, було зумовлене особливістю навколишніх лучних угідь з потужною кореневою системою. Щодо кіс, то за усталеною думкою, в давній Русі їх використовували не для збирання врожаю, а виключно для заготівлі сіна для худоби (Древняя Русь 1985, с. 225). З тваринництвом можна пов'язати й зафіксовані на селищі вухналі та збруйні кільця.

Розміщення поселення в широкій заплаві Дніпра, серед боліт і лук, поряд лісового ма-

сиву та неподалік від русел Сіверки й Петили зумовили розвиток рибальства, мисливства, збиральництва. Різні способи вилову риби ілюструють значних розмірів рибальські гачки та різноманітні свинцеві й керамічні важки для сіток (рис. 3). Якщо керамічні важки округлобоко-циліндричної форми типові для слов'яно-руських пам'яток півдня Русі (Готун та ін. 2013, с. 89, рис. 2), металеві демонструють більше розмаїття форм і розмірів. Серед них є вилиті із свинцю, виготовлені шляхом його холодної обробки, а також у вигляді згорнутої в трубку свинцевої пластини (там само, с. 89—90, рис. 3).

Звернемо увагу на рогові наконечники стріл, які застосовували в полюванні на хутряного звіра (там само, с. 87—88, рис. 1). Вони представлені різними типами: кулеподібні конічні з черешком, кулеподібні конічні чи то мари тупі масивні та наслідування ромбічним наконечникам (див.: Медведєв 1966, с. 87—88, табл. 22, 2, 27, 33; 28, 27, 34; 30; 36; 37). Варто наголосити, що такі стріли могли використовувати що на полюванні, що у військових зіткненнях. Так само на полюванні могли скористатись і військовими знаряддями. З огляду на топографію пункту, можна припустити, що мешканці селища займалися збиральництвом, бортництвом і заготівлею всіляких матеріалів — барвників, дубильних речовин та ін. Адже сліди вказаних промислів в умовах сухого культурного шару мало вловимі, а факти їх фіксації, як у випадку із шкаралупою ліщини в давньоруському колодязі в Автуничах, становлять виняток.

Значне місце серед занять населення посідало прядіння і ткацтво. Хоча самі верстати зафіксувати складно (хіба що у вигляді обгорілих дерев'яних деталей чи кістяних цівок), прядіння добре простежується за знахідками прясельця. На селищі виявлено досить представницьку їх серію, виготовлені вони переважно із овруцького шиферу. Крім кам'яних, є виточене із стінки амфори (Готун та ін. 2013, с. 91—92, рис. 4). Вичинка шкур простежується за знахідками чинбарського чи лимарського інструмента із шелепи тварини, кістяних проколов, а також шил і швайок; виготовлення одягу маркується залізними голками (там само, с. 92, рис. 1; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 188).

Особливості переробки врожаю та приготування харчів жителями селища наочно демонструють виявлені жорна із різних порід каменю (Готун та ін. 2013, с. 93—94, рис. 6), а також найчисленніша категорія знахідок — фрагменти посуду різного призначення. Вони репрезентують кухонну, столову й тарну кераміку. Несподівано високим виявився відсоток уламків з поливою різних відтінків, на багатьох фрагментах зафіксовано її бризки, смуги, потьoki. Є й зразки вишуканого посуду, знахідки якого поодинокі навіть у великих містах. Серед сюжетів клейм, окрім традиційних, трапляються у вигляді літер. Зафіксовано уламки довізних з Причорномор'я амфор і полив'яних глеків. Окрім глиняного, населення користувалося скляним і металевим посудом, а на ймовірність виготовлення дерев'яного вказують відповідні інструменти.

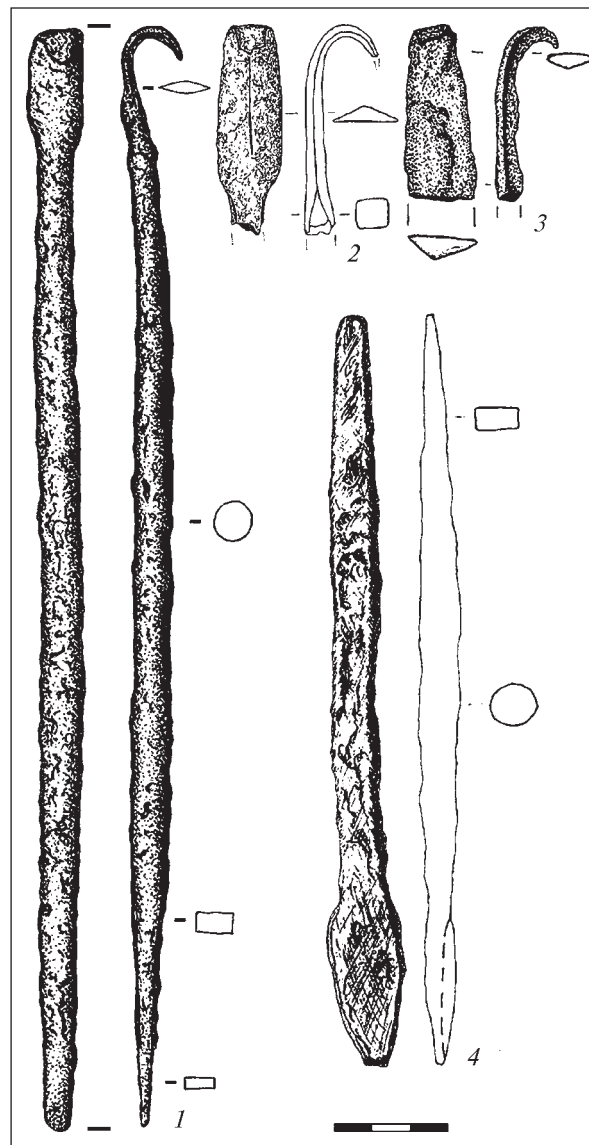

Рис. 4. Ходосівка-Рославське, деревообробні інструменти

Сам спосіб ведення натурального господарства в середньовіччі диктував необхідність обробки дерева й кістки. Перша галузь репрезентована виявленими в культурному шарі та заглиблених частинах об'єктів інструментами (рис. 4): пероподібним свердлом, цілим і фрагментованими ложкорізами та ін. (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, рис. 1, 3, 4, 6), друга — численними знахідками оброблених фрагментів кістки та рогу (Готун та ін. 2013, с. 88, 94—95, рис. 1). Показова одна з останніх знахідок: гостроконечник з оленього рогу з ретельно обробленими відростками (рис. 5). Не виключено, що місцеві майстри виготовили й згадані рогові вістря стріл. Особливо це стосується плоского, з явними ознаками кустарного виконання. До інструментів для обробки де-

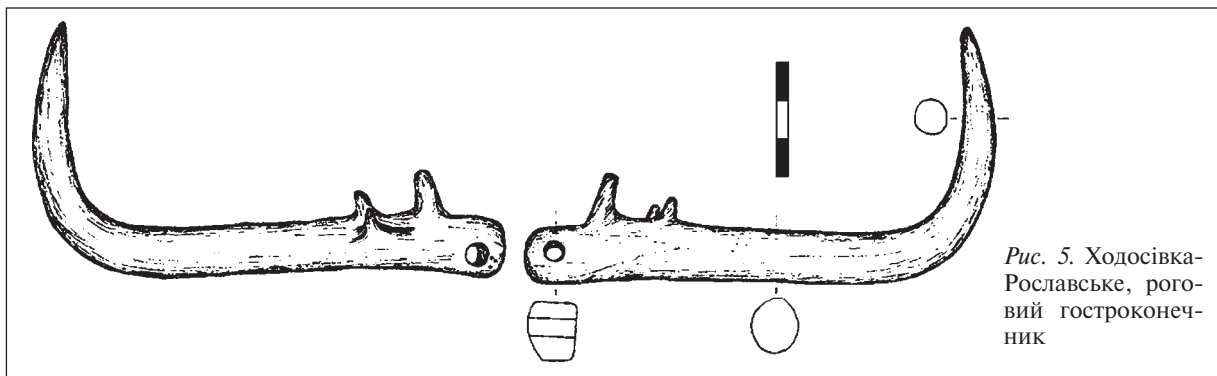

Рис. 5. Ходосівка-Рославське, роговий гостроконечник

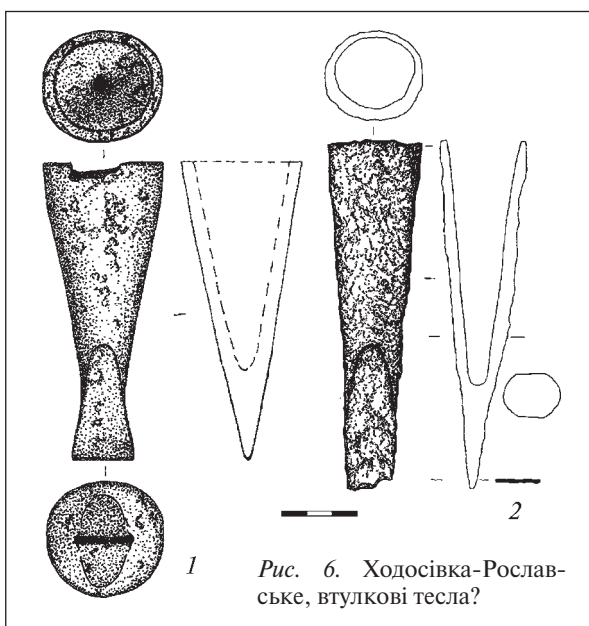

Рис. 6. Ходосівка-Рославське, втулкові тесла?

рева умовно віднесено дві знахідки — можливо, втулкові тесла (рис. 6). Від решти знарядь вказаного призначення їх відрізняє вузька робоча частина з надто масивною втулкою, водночас конструктивно схожі на них пешні, як правило, мали дещо інший вигляд (Древняя Русь 1985, с. 229, 242, табл. 90, 9). Одне знаряддя опубліковано (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, рис. 1, 10), нещодавно виявлено ще одне. Крім власне деревообробки, логічно припускати, що давня людність виготовляла також вироби з лика, кори та лози.

Розміщення селища серед боліт і лук з наявними навколо покладами болотних руд і поряд з лісом — джерелом деревного вугілля — зумовило спеціалізацію в чорній металургії, що посідала суттєве місце в економічній діяльності цього осередку. Опрацювання матеріалів розкопок привело фахівців до висновку про функціонування на селищі значної кількості металургійних горнів. Не виключено, що з операціями з чорним металом були пов'язані й кілька

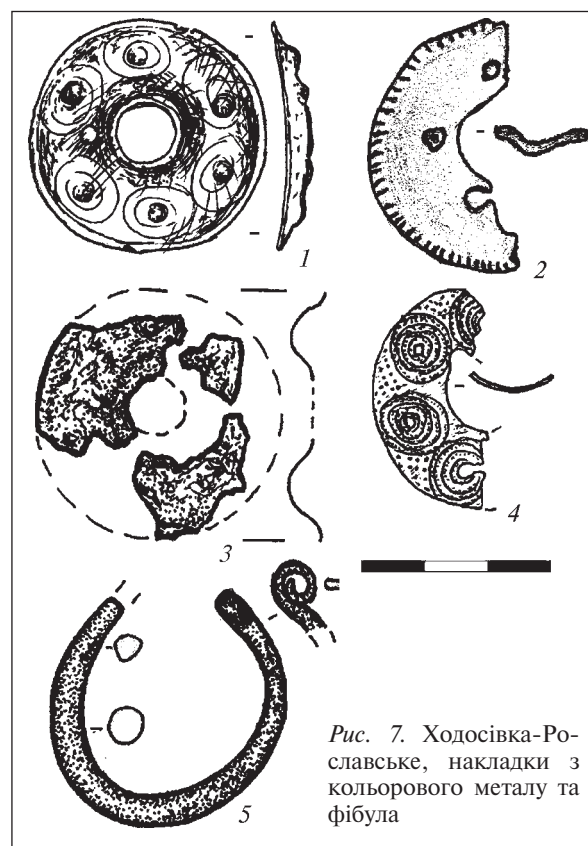

Рис. 7. Ходосівка-Рославське, накладки з кольорового металу та фібула

кухонних горщиків, на денцях яких зсередини зафіксовано прикипілий залізистий конгломерат. Незначна товщина їхніх стінок і відсутність слідів впливу високих температур не дозволяє трактувати ці знахідки як тиглі чи муфелі, тож ідентифікувати функціональне їх призначення поки що складно.

Дуже вірогідно, що на селищі виготовляли прості вироби із заліза та сталі, номенклатура та кількість яких досить значна. Не виключено, що тут обробляли й кольорові метали, хоча стверджувати те достеменно поки немає надійних підстав.

Наголосимо ще на одній галузі, загалом не дуже поширеній що на сільських поселеннях,

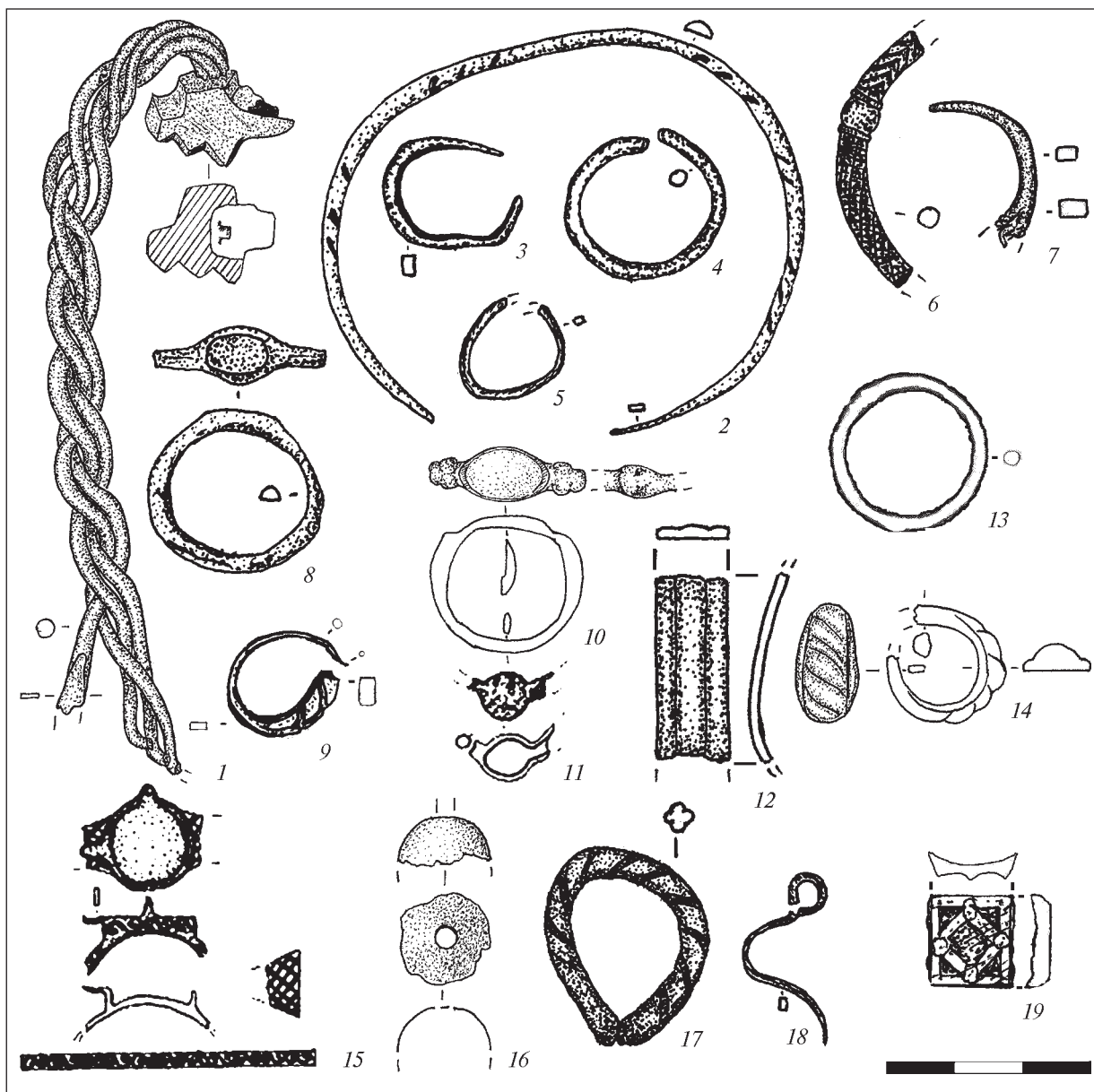

Рис. 8. Ходосівка-Рославське, металеві прикраси

що в містах. Йдеться про обробку бурштину. На селищі досліджено майстерню, в котловані якої та в навколишньому шарі зібрано понад 320 заготовок вставок, намистин і хрестиків, готових прикрас, шматків сировини та відходів виробництва. Серед знахідок з об'єкта є й ножі, якими могли знімати окисли з поверхні заготовок, бруски, якими могли надавати виробам остаточної форми та шліфувати їх. Аналіз дослідженого на поселенні Ходосівка-Рославське комплексу на тлі розвитку цієї галузі на Русі уможливило висновок, що ця будівля та знахідки з її заповнення вкладаються у відому нині схему розвитку цього ремесла (Готун, Сухонос, Казимір 2010), зокрема, й враховуючи останні розробки з цієї теми (Журухіна

2011; Хамайко 2011 та ін.). Додамо, що ознайомлення з результатами розкопок майстерні в Рославському дозволило геологам виділити новий археолого-стратиграфічний тип пам'яток у системі геосайтів (Мацуй, Деревская 2011). Нагадаємо також, що збирання в ярах корінного берега Дніпра вимитого дощовими й талими водами бурштину та його подальший збут вказані серед занять у ХІХ ст. мешканців сусідніх з Ходосівкою сіл Гвоздова, Підгірців і Хотова ([Тутковский] 1893, с. 209; Похилевич 2005, с. 33; 2007, с. 75; Слезы...).

Низка знахідок з пам'ятки відноситься до виробів універсального призначення та маркує не якусь певну галузь, а різні. В їх числі — сокири, ножі та ін. (Готун, Сухонос, Ка-

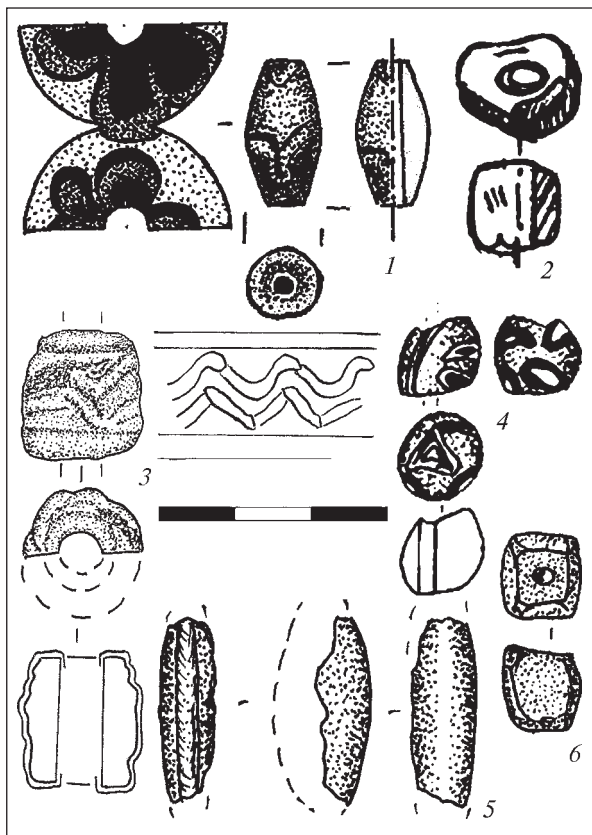

Рис. 9. Ходосівка-Рославське, зразки скляних, пастових і кашинних намистин

зимір 2013, с. 188, 196, рис. 1, 8). З-поміж таких звернемо увагу на точильні бруски, зокрема з отвором для підвішування. Традиційна історіографія пов'язує їх з воєнними походами та військово-торгівельним середовищем.

Особливості побуту характеризують замки та ключі, що водночас засвідчують високий статус мешканців селища, а також кресала, бритва, дрібне хатнє начиння, від якого лишилися накладки, окуття та ін. (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 189—190, 197, рис. 3; 4). Серед побутових речей є уламки металевих дзеркал? із зашліфованою лицьовою поверхнею. Специфіку побутової культури населення визначають і особливості одягу, що, крім усього, виконував функцію знакової системи. Хоча вбрання як таке зафіксувати при розкопках неможливо, чимало його деталей — пряжки, накладки, шпильки та ін. — виявлено в нашаруваннях селища та заповненні споруд. Частину їх уже охарактеризовано (Готун та ін. 2013, с. 96—97; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5). Додамо ще чотири круглі накладки з кольорового металу, які могли оздоблювати одяг або паски чи сумки, та фрагментовану підковоподібну фібулу (рис. 7). Остання ви-

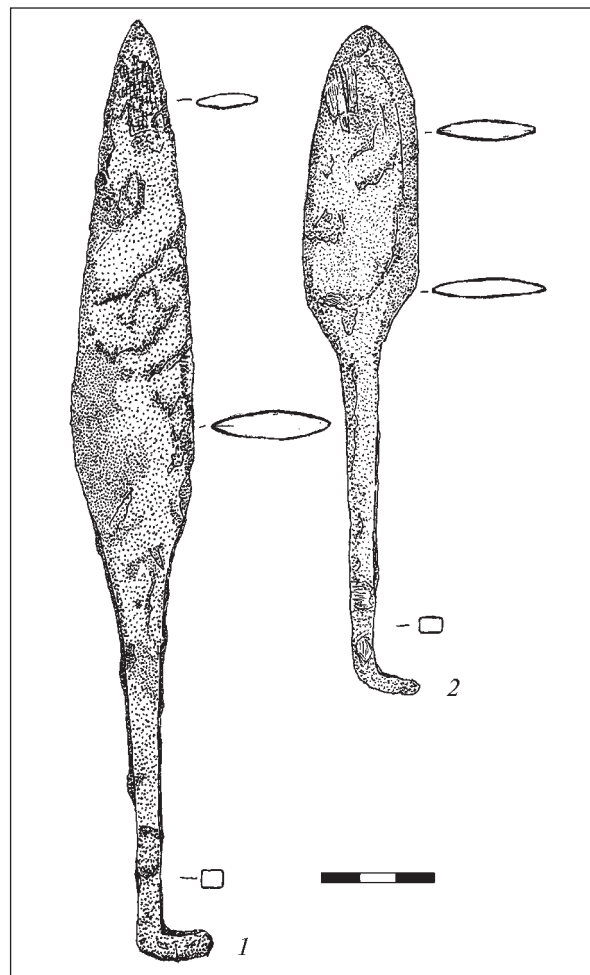

Рис. 10. Ходосівка-Рославське, наконечники сулиць

готовлена з товстого круглого в перетині дроту та мала закручений у спіраль кінець. У давньому Новгороді такі трапляються в шарах X — середини XIII ст., хоча наголошено на відчутному зменшенні їх кількості для XII—XIII ст. (Седова 1981, с. 86; Древняя Русь 1997, с. 72, 302, табл. 56, 1). Але деякі дослідники обмежують перебування подібних виробів 1197 р. (Лесман 1990, с. 75, 97, рис. 9, 2. 1).

Суттєвим доповненням костюма слугували зібрані при розкопках селища цілі й фрагментовані прикраси: каблучки, браслети, сережки, скроневі кільця та ін. (рис. 8). Окрім металевих оздоб, місцева людність полюбляла різноманітне скляне та пастове намисто, зокрема й довізне (рис. 9). Вражає кількість уламків скляних браслетів: за перші п'ять років розкопок на площі, ледь більшій за 1 тис. м², їх знайдено майже 400, тобто значно більше за відповідний показник у багатьох синхронних містах.

Фіксація на селищах предметів озброєння, обладунку воїна та деталей спорядження бойового коня не становить сенсації. Та все ж деко-

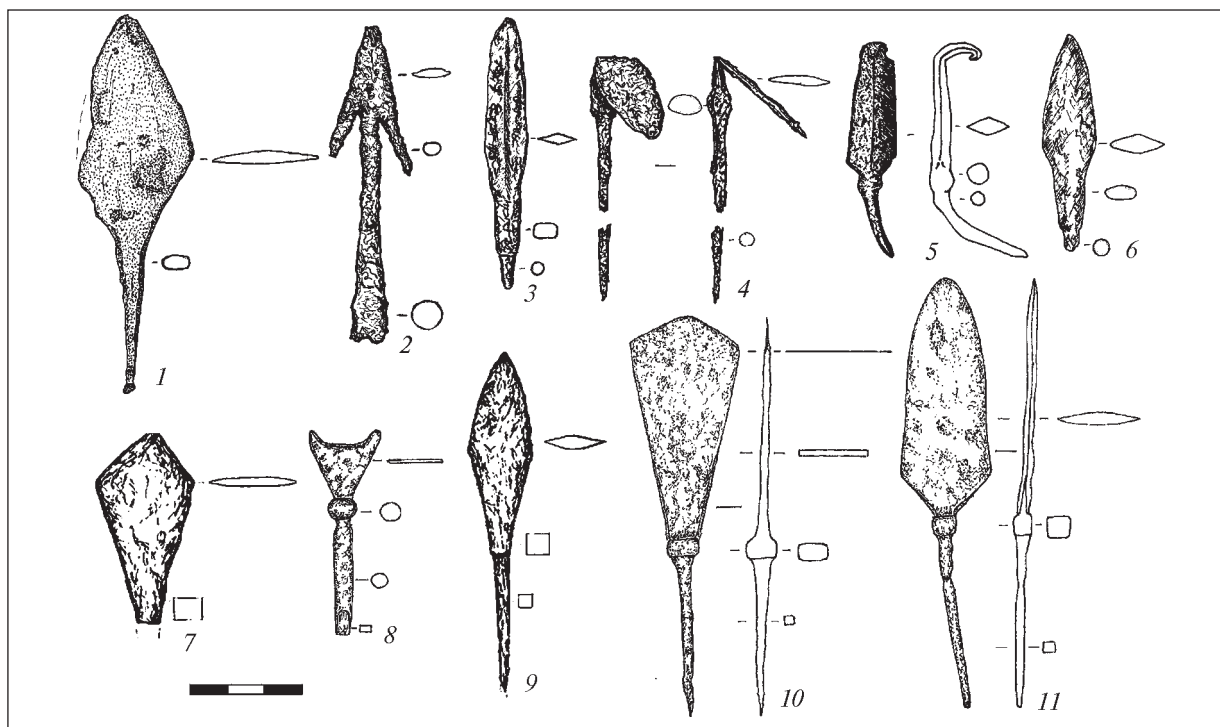

Рис. 11. Ходосівка-Рославське, наконечники стріл

трі з таких речей, що походять з пам'ятки, можна вважати престижними предметами, якими користувалася еліта. З не селянським побутом пов'язані два наконечники сулиць (рис. 10) приплюснutoї широкої листкоподібної та лавролистої форм (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 191, 200, рис. 6, 1, 2). Схожі з більше вираженою ромбічністю вістря та аналогічно загнутим черешком відомі з поселень XI—XIII ст. На думку фахівців, у XIII ст. металеві списи використовували частіше, на те вплинула активізація піхоти й пристосування військ до боротьби в глухих лісах і болотистих районах (Кирпичников 1966, с. 23, 25, табл. X, 11). Аналогії виявленим у Ходосівці виробам походять, приміром, із сільських поселень XII—XV ст., досліджених у південній частині Рязанської землі (Тропин 2004, с. 161, 163, рис. 86, 13, 14).

Наконечники стріл (рис. 11), за А.Ф. Медведєвим, представлені такими типами: ромбічні з упором і розширенням у нижній третині довжини, лавролисті, гостролисті, втулкові двошипні, датовані від VIII—XI ст. та X—XIV ст. до VIII—XVI ст. (Медведєв 1966, с. 56, 64—65, 73—74, 147, 151—153, 157, 163, табл. 14, 13; 18, 29; 20, 23, 31; 21, 10, 32; 23, 1; 26, 14; 30, 2; 30Б, 35; Древняя Русь 1985, с. 347, табл. 135, 7). Окрім опублікованих (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 191, 200, рис. 6, 3—8), останнім часом виявлено ще кілька екземплярів (рис. 11, 7—11). 3-поміж них, за А.Ф. Медведєвим, є широ-

кі лопаточки з тупокутним вістрям і зрізень, тобто вироби, використання яких припадало на XIII—XIV ст. (Древняя Русь 1985, с. 354, табл. 140). Про оснащення воїнів Рославського не лише дистанційною зброєю, а й призначеною для ведення ближнього бою свідчить залізне перехрестя меча (рис. 12, 3), а також уламок клинка.

Наявність захисного обладунку маркують кільця від кольчуг. З військово-торгівельним середовищем традиційно пов'язують лодійні заклепки та стрижні з рухомими кільцями (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 192, 200, рис. 6, 16—18). Можливо, що військової справи стосуються й непоодинокі ножі з нервюрою. Виявлено також половину шпори без шипа (там само, рис. 6, 10) з вигином дуги, більше подібним до характеристик типу IV (рис. 12, 2), які, на думку дослідників, побутовали в XII—XIII ст. (Древняя Русь 1985, с. 361, табл. 147, 5). Нещодавно знайдено майже цілу шпору з кільчатком (рис. 12, 1), появу таких фахівців відносять до XIII ст. (Древняя Русь 1985, с. 319, 361, табл. 147, 7).

У ході розкопок селища отримано матеріальні залишки духовної культури населення, а саме предмети, пов'язані з особистим благочестям християн і пережитками язичницьких вірувань. Панівною ідеологією тут було православ'я, а відповідних артефактів з пам'ятки походить більше ніж із деяких інших

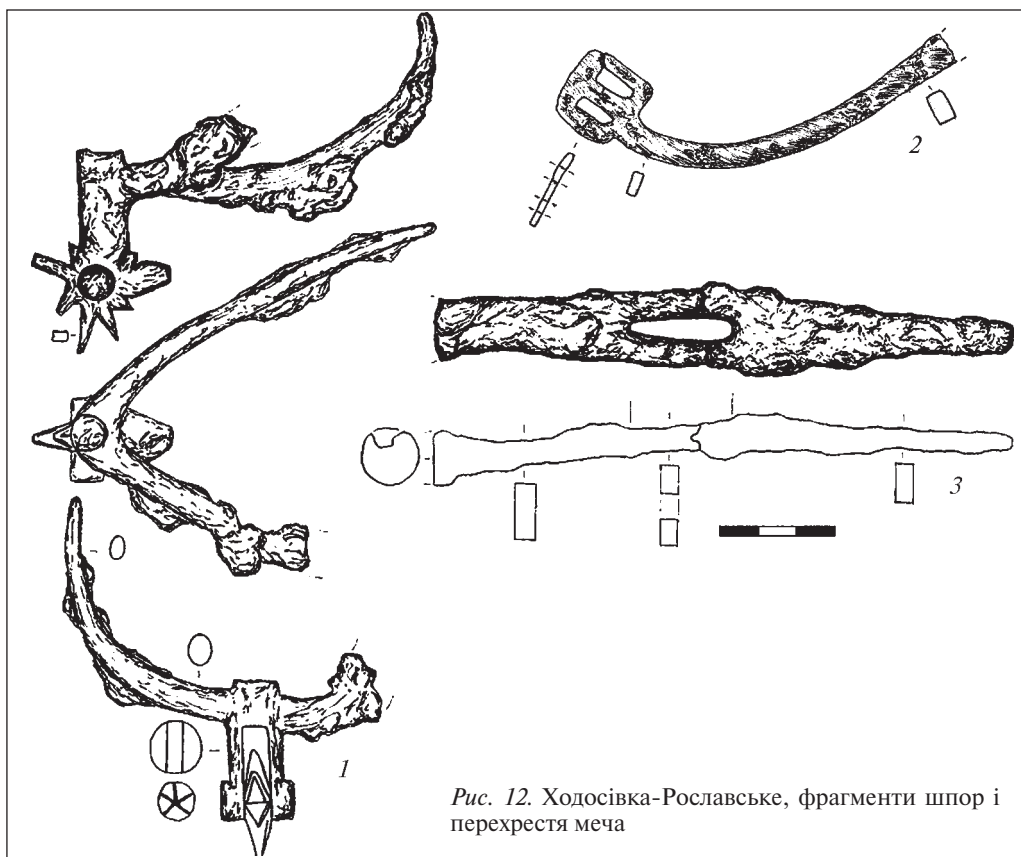

Рис. 12. Ходосівка-Рославське, фрагменти шпор і перехрестя меча

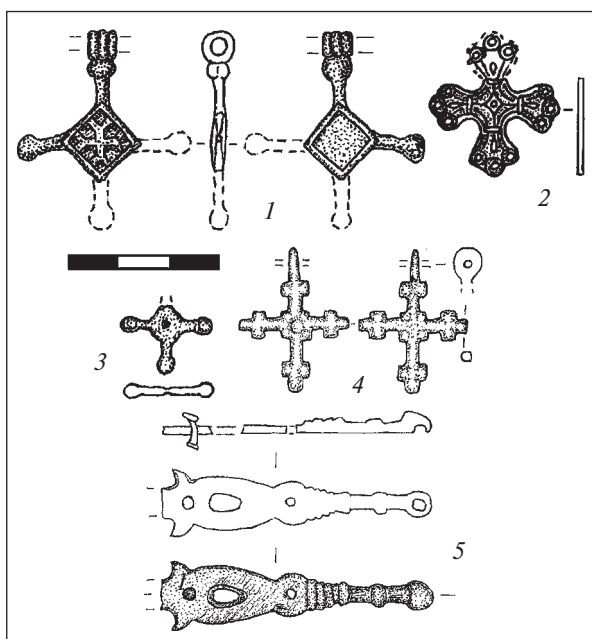

Рис. 13. Ходосівка-Рославське, металеві натільні хрестики та книжкова застібка: 1 — три проекції хрестика з мальтійським хрестом у середхресті; 2 — скандинавський з бічною проекцією; 3 — з квадратним щитком без верхнього променя; 4 — з перекладинами в двох проекціях; 5 — три проекції книжкової застібки

селищ з набагато ширшою дослідженою площею. Це — металеві хрестики («скандинавського» типу; з потовщеними кінцями і маль-

тійським хрестом у ромбічному середохресті; з кулястими потовщеннями на кінцях і ромбом із заглибленням у середохресті), два кам'яні, які традиційно називали «корсунчиками», а також сукцинітові: зіпсовані бурштинщиком (сплошені) з квадратним щитом у центрі та простий зі звуженими кінцями, а також рівнокінцевий з культурного шару, оголів'я енкалпіона? (Готун, Сухонос 2014, с. 56—60). Останнім часом виявлено ще один металевий хрестик — з квадратом у центрі та перекладинами на кінцях. До цієї групи знахідок віднесено й книжкову застібку, адже в середні віки якщо до села й потрапляла книжка, то духовного змісту (рис. 13, 5).

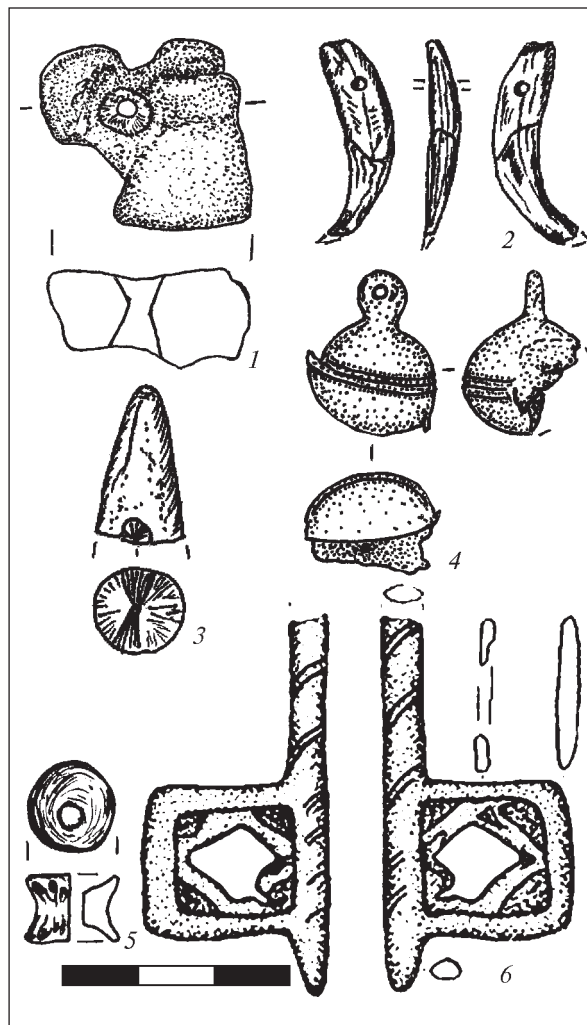
Низку знахідок можна трактувати як показник пережитків дохристиянського світогляду. Це — амулети з ікла лисиці, таранної кістки бобра та хребця щуки, фрагмент розколотої при просвердлюванні ростра белемніта, підвіска-бубонець (Готун, Сухонос 2014, с. 60—62). В числі останніх знахідок — ікло ведра (такі часто знаходять і не завжди з отвором для підвішування) та фрагментована бронзова привіска у вигляді доволі великого ключа (рис. 14). Як відомо, привіска у вигляді ключа була, та не лише в слов'ян, символом достатку й багатства та заодно засобом уберегти житте-

► Рис. 14. Ходосівка-Рославське, язичницькі обереги

ві блага від посягань сторонніх. Окрім того, її власник набував доступу до таємниць закритих областей.

Відтак, здійснені в останній чверті минулого століття масштабні дослідження неукріплених поселень Південної Русі уможливили висновок про високий рівень розвитку селищних структур, багатогранність і досконалість економічної моделі, де сільське господарство успішно поєднувалося з іншими галузями. Різні соціально-економічні функції окремих поселень дали змогу виділяти загальне й особливе у розвитку давньоруського села, простежити його паритетні стосунки з містом (Толочко 1980, с. 162—163; Моця 1991; 1995, с. 141; 1996, с. 45). Але навіть на такому тлі продемонстровані на виставці особливості матеріальної культури поселення Ходосівка-Рославське не лишають сумніву, що в цьому разі йдеться про неординарне явище.

Несподіваним виявився ще один аспект виставки. Вона проходила під час пов'язаної з проблемою національної самоідентифікації українців суспільно-політичної кризи, викликаній протиставленням різних регіонів. Захід, запланований як гуманітарний і просвітницький, у цій ситуації привернув увагу висвітленням історії, спільної для всього населення держави, а саме це відіграє значну об'єднавчу роль у суспільному житті.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимір О.М., Сухонос А.М. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 85—102.

Готун І.А., Стрельник М.О., Колибенко В.О. Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села (Матеріали новітніх досліджень Інституту археології НАН України). Буклет. — К., 2014.

Готун І.А., Сухонос А.М. Культурні предмети з поселення Ходосівка-Рославське // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014. — С. 55—67 (Археологія і давня історія України. — 12).

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 112—126.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва. — К., 2013. — С. 185—200 (Археологія і давня історія України. — 10).

Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. — М., 1997 (Серия: Археология с древнейших времен до средневековья).

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985 (Серия: Археология СССР с древнейших времен до средневековья).

Журухіна О. Бурштин з розкопок Київського Подолу // Бурштиновий шлях — історія і сучасність. Тези доп. Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. «Український бурштиновий світ». — Рівне, 2011. — Режим доступу: <http://do.gendocs.ru/docs/index-141960.html?>

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).

Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

- Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода X—XIV вв. — Ч. I // Материалы по археологии Новгорода 1988. — М., 1990. — С. 29—82.
- Мацуй В.М., Деревская Е.И. Археолого-стратиграфические типы памятников в системе геосайтов // Тез. докл. II Междунар. науч.-практ. конф. «Геологические памятники — яркие свидетельства эволюции Земли». — Geomandry: Научно-поп. Интернет-журнал о геологии Украины. — Режим доступа: http://www.geomandry.com.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=525.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Тез. докл. Науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». — М., 1991. — С. 7—8.
- Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41—49.
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 136—141 (МАР. — 2).
- Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2005.
- Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Слезы морской богини // Вокруг света. — Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.com/body/zemla/jantar2.htm>.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Тропин Н.А. Сельские поселения XII—XV вв. южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004.
- [Тутковский] П.Т. Гвоздов // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1893. — Т. VIII. — С. 209. — Режим доступа: http://brockhaus-efron-encyclopedia.info/Энциклопедия_Брокгауза_и_Ефрона/90003/Гвоздов.
- Фалін В. Виставка про неординарність середньовічного села в Національному музеї історії України // Укрінформ фото. — 25.04.2014 р. — Режим доступа: http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/indexa.php?asearch=TRUE&event_id=616621.
- Хамайко Н. Майстерня XII — поч. XIII ст. з обробки бурштину на Київському Подолі // Бурштиновий шлях — історія і сучасність. Тези доп. Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. «Український бурштиновий світ». — Рівне, 2011. — Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-141960.html?>

І.А. ГОТУН

ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ФЕДОРОВИЧА ГЕНІНГА

10 травня 2014 р. виповнилося 90 років від дня народження доктора історичних наук Володимира Федоровича Генінга. Вчений прийшов в Інститут археології НАН України у 1974 р. на посаду заступника директора з наукової роботи і працював тут до кінця життя. Інститут розміщувався тоді на першому та другому поверхах великої академічної будівлі на вул. Кірова (нині вул. Михайла Грушевського). Високий і статний В.Ф. Генінг ходив по довгому коридору другого поверху й доброзичливо усміхався, охоче вступав у розмову із співробітниками Інституту, цікавився їхніми науковими інтересами.

Пізніше, коли Інститут переселився до Видубицького монастиря, я нерідко бачила з ві-

конця «своєї келії», як Володимир Федорович, прогулюючись по монастирських алеях з кимось із співробітників, обговорював їхні наукові проблеми.

У пам'яті багатьох колег часів «монастирського життя» залишився науковий семінар, який організував Володимир Федорович. На ньому розглядалися «одвічні питання» археології — зміст поняття «археологічна культура», проблеми її формування, риси, що вирізняють її з-поміж сусідніх синхронних культур, співвідношення археологічної культури й етносу та багато інших. У невеликий зал — «найбільше монастирське приміщення» — приходила понад сотня співробітників, щоб послухати про розкопки уральських археологів, роботою яких свого часу керував В.Ф. Генінг, або обговорити розробки українських дослідників, які Воло-

димир Федорович намагався скерувати в нове русло, або загалом обмінятися думками.

З часом, у 1979 р., В.Ф. Генінгу вдалося створити в Інституті відділ теорії та методики археологічних досліджень. Співробітники відділу велику увагу приділяли розробці методів аналізу масових археологічних джерел, передусім таких як глиняний посуд, поховальні пам'ятки та ін. Ці проблеми цікавили співробітників й інших наукових підрозділів Інституту. Завдяки багаторічним довоєнним та особливо післявоєнним розкопкам у фондах було накопичено величезні колекції різних категорій матеріалу. Організації та систематизації, обліку й збереженню їх Володимир Федорович віддав чимало сил. Час вимагав інших, не тільки описових підходів до їх аналізу. Тож напрацювання В.Ф. Генінга щодо методики подачі та аналізу масових археологічних матеріалів, з якими він приїхав до Києва, знайшли тут благодатний ґрунт.

У 1970-х рр. Інститут видавав кварталник «Археологія». Проте обсяг статті чи публікації з двома–трьома ілюстраціями був обмежений одним друкованим аркушем. Навіть у наукових збірниках, присвячених якійсь культурі, археологічний матеріал зазвичай подавали вибірково з незначною кількістю фотографій, а рисунки замінювали схемами. Тож нерідко важко було скласти об'єктивне уявлення про предмет публікації, тим паче, що автори віддавали перевагу детальному викладу своєї інтерпретації та висновків. Оскільки доказова база була слабко або й зовсім не висвітлена, зарубіжні колеги справедливо нарікали, що перевірити й погодитися чи спростувати висновки дослідника в такому разі було складно, а то й неможливо. Прихід в Інститут В.Ф. Генінга, який був зацікавлений сам і намагався зацікавити інших дослідників ідеями прискіпливого аналізу джерел, їх виміру та кількісного опису, заснованого на однозначних критеріях із застосуванням табличної форми подачі, що сприяло більшій об'єктивності та доказовості, викликала серед науковців Інституту «шквал емоцій», нерідко й негативних. Але серед співробітників Інституту були й прихильники Володимира Федоровича.

У той час я переживала свого роду творчу кризу. Допікали сумніви в доказових можливостях археологічних артефактів у тому вигляді, як їх подавали дослідники в друкованих працях. Тож новація В.Ф. Генінга — а проблему підвищення інформативності джерел і способи досягнення того, а заодно й доказовості виснов-

ків ми обговорювали багато разів — мені припали до душі. Мої настрої співпали з пошуками В.О. Петрашенка. Першу спробу втілити їх ми зробили разом: за відомою методикою В.Ф. Генінга (Генінг 1973) опрацювали та опублікували кераміку давньоруського городища Гринчук, дослідженого в середній течії Дністра. Надалі В.О. Петрашенко успішно застосовувала цю методику для обробки та аналізу керамічного матеріалу слов'янських культур і давньоруського часу Подніпров'я (Петрашенко 1992).

Мої наукові інтереси були зосереджені, головним чином, на проблемах латенізованих культур Середньої та Південно-Східної Європи. На території України матеріали цього кола представлені пам'ятками пшеворської, зарубинецької та поєнешть-лукашівської культур. Мене особливо цікавили останні дві культури, на дослідженні яких я й зосередилася. Обидві культури надають дослідникам благодатний матеріал у вигляді тисяч поховань і цілих зразків посуду, а також сотень фібул. Багато матеріалів виявлено й на поселеннях цих культур. Але широко розповсюджений опис матеріалів був далекий від ідеального. Виняток становили тільки фібули, досконалу типологію яких запропонував А.К. Амброз (Амброз 1959).

Інтерпретація історичної ролі населення що зарубинецької, що поєнешть-лукашівської культур у розвитку Східної Європи рубежу ер була, м'яко кажучи, не зовсім переконлива. Стосовно проблеми походження, хронології та етнічної атрибуції цих культур і населення, що їх залишило, висловлювалися протилежні думки та, головне, без належної аргументації. Подібними хибами страждало вивчення й інших старожитностей. З часу відкриття пам'яток цих культур було висловлено дві головні думки, що перечили одна одній: одні дослідники вважали ці культури автохтонними, інші — прийшлими. Додам, що прихильники міграціоністської теорії розглядали зарубинецьку культуру як повністю чужорідне явище в Подніпров'ї, так само як поєнешть-лукашівську в Карпато-Дністровському регіоні, вважали, що вони з'явилися внаслідок привнесення цих культур у готовому вигляді вихідцями з провінційних областей ясторфської культури або з Вісло-Одерського межиріччя. Натомість прихильники автохтонності зарубинецької культури пов'язували її з місцевим слов'янським населенням — нащадками культур доби пізньої бронзи та раннього залізного віку Подніпров'я, а поєнешть-лукашівську розглядали як нащадка гетів.

За відсутності чітких доказів прихильники кожної з гіпотез гіпертрофували значущість своїх постулатів і зазвичай мало зважали на аргументи опонентів або ж зовсім не брали їх до уваги. Приміром, «міграціоністи» не могли вказати на терени формування цих культур у жодному з ясторфських ареалів, натомість «автохтоністам» важко було продемонструвати генезис місцевих культур від доби бронзи до рубежу ер і формування нової зарубинецької, так само, як і поєнешть-лукашівської, на місцевому ґрунті. Хоча «автохтоністи» теоретично й не заперечували участі прийшлої, а «міграціоністи» — місцевого населення у формуванні цих культур, але насправді перші применшували або просто нехтували внеском мігрантів, а другі — участю місцевого населення.

Володимир Федорович палко доводив, що детальний аналіз археологічного матеріалу із застосуванням статистичних методів допоможе посилити доказову базу позицій дослідника, тим паче для тих культур, для яких накопичено статистично значимий матеріал окремих категорій артефактів. Таким чином, з його подачі, я приступила до обробки кераміки зарубинецької культури за його методикою. Робота давалася нелегко, про-

сувалася повільно, оскільки слід було опрацювати багато матеріалу, а комп'ютерів ще не було. Але підігрівала цікавість, що з того може вийти? Перші результати, слід сказати, мене дуже розчарували. Але Володимир Федорович закликав не сумувати, не кидати розпочату справу, а шукати нові підходи, ставити завдання в іншій площині, обробляти інші категорії матеріалів, зіставляти висновки. Його моральна підтримка мала для мене величезне значення.

Поступово мені вдалося дещо вдосконалити методикку обробки глиняного посуду, зокрема облік метричних показників, і доповнити їх докладним описом морфологічних ознак. В основу виділення типологічних розрядів одного рівня були покладені однакові ознаки, а типологія включала поєднання метричних і морфологічних ознак. Таким чином я переконалася, що для виокремлення типологічної своєрідності культури велике значення має також кількісна характеристика, а саме, кількісний розподіл прикмет у різних пам'ятках однієї культури або в порівнюваних культурах. Для того я скористалася обчисленням тенденції розподілу артефактів або їх розрядів. Перші результати застосування цієї методики відображені в розробці проблеми співвідношення поморсько-кльошової та зарубинецької культур за керамічними матеріалами (Пачкова 1992; 1995).

Методика, заснована на ретельному та скрупульозному аналізі й систематизації таких артефактів як кераміка, поховальні пам'ятки та фібули, на порівняльному аналізі кожної групи їх за єдиною схемою не тільки з різних пам'яток однієї культури, але й синхронних культур, дала, як мені здається, хороші результати (Пачкова 1999; 1999а; 2006; 2008).

На моєму творчому шляху в археології мене підтримували та допомагали також інші талановиті вчені — В.Й. Довженок, П.П. Толочко, В.І. Бідзіля, Д.Н. Козак, В.Д. Баран, Є.В. Максимов та інші. Однак Володимир Федорович дав мені той дороговказ, дотримуючись якого мені вдалося знайти об'єктивніші методи аналізу археологічного матеріалу. Це уможливило по-новому поглянути на характер латенізованих культур населення Подніпров'я та Карпато-Дністровського регіону та точніше й аргументованіше визначити їхню роль в історії Південно-Східної Європи рубежу ер.

Хочу наголосити, я ціную Володимира Федоровича Генінга як свого наставника і вчителя, ставлюся до його імені з глибокою повагою.

- Амброз А.К. Фибулы зарубинецкой культуры // МИА. — 1959. — 70. — С. 184—190.
- Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.
- Пачкова С.П. О соотношении поморско-клевшевой и зарубинецкой археологических культур по керамическим материалам // Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiąsania z innymi terenami. — Rzeszów, 1992. — S. 266—287.
- Пачкова С.П. Зарубинецька та поморська культури (порівняльний аналіз керамічних комплексів) // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 33—47.
- Пачкова С.П. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 6—25.
- Пачкова С.П. Участь прийшлого компонента у формуванні зарубинецької культури // Археологія. — 1999а. — № 4. — С. 24—41.
- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.
- Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва. — К., 2008.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.

С.П. ПАЧКОВА

АНАТОЛІЙ ДМИТРОВИЧ ПРЯХІН У КОНТЕКСТІ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ (до 75-річчя російського вченого)

23 серпня 2014 р. виповнилося 75 років від дня народження Анатолія Дмитровича Пряхіна — заслуженого діяча науки Російської Федерації, видатного археолога, доктора історичних наук, професора. Віхи наукової біографії дослідника неодноразово висвітлювалися на сторінках нашого журналу. Нині науковець плідно працює професором кафедри археології та історії стародавнього світу Воронежського державного університету (ВДУ), а також очолює сукупну дослідницьку лабораторію Інституту археології та етнографії Сибірського відділення РАН (м. Новосибірськ) і ВДУ з історіографії археології Євразії. Підтримуючи щільні контакти з українськими колегами, напередодні ювілею Анатолій Дмитрович передав до редакції журналу поважний список наукових праць, що безпосередньо стосуються проблем археології на теренах нашої держави, рецензій українських колег на його книжки, статей про ювіляра та докторських дисертацій, на захисті яких він був опонентом (див. додатки). Зважаючи на актуальність проблем, порушених російським колегою, вважаємо за доцільне нада-

ти стислий коментар щодо українського сегменту його наукового доробку.

Дотримуючись хронології, розпочнемо з доби середньої бронзи, а саме, з катакомбної проблематики, що органічно перетікає в бабинську, а далі — абашевську та зрубну. Варто зазначити, що інтерес до середньодонської катакомбної культури (СДК) в А.Д. Пряхіна щільно пов'язаний з формуванням культур перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. Так, працюючи над вивченням катакомбних поселень Середнього Дону, він уперше предметно звернувся до теми Бабиного. Попередні висновки дослідник озвучив ще на конференції в Дніпропетровську 1980 р., де більшість найпізніших поселень СДК з високою топографією (мисові) співвідніс з бабинською культурою (Пряхин 1980, с. 51). Розгорнутий виклад результатів цих досліджень подано в монографії 1982 р. 10 років по тому, в препринтній характеристиці СДК, він чітко розмежував її в часі з бабинською культурою через відсутність в останній катакомб і наявність пряжок. Єдиним катакомбним комплексом з пряжкою названо поховання 1 у кургані 3 (Жарений Бугор) біля Саратова (Пряхин, Матвеев, Беседин

А.Д. Прахін та Л. Черних. Спілкування колег

1991, с. 14). Останні ж дослідження переконують, що й згадане поховання з архаїчною пряжкою належить до волзько-донської бабинської культури, а не до СДК (Мимоход 2013, с. 173—174, рис. 2, 10). Підсумковою є теза щодо вагомої ролі СДК у формуванні бабинської культури та, відповідно, заперечення їх взаємодії з погляду на асинхронність.

Реалізація спільних з українською стороною (Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко) Капітанівського та Картамиського проектів дала імпульс для тісних творчих та особистих контактів між ювіляром та авторами цих рядків упродовж 1990—2000-х рр. Припускаємо, що стимулом, який підтримував зацікавленість А.Д. Пряхіна до бабинської проблематики, стала увага до цієї теми одного із нас після захисту кандидатської дисертації. Виявивши жвавий інтерес до нових напрацювань і публікацій, Анатолій Дмитрович на одному із щорічних Капітанівських польових семінарів, де ми періодично зустрічалися, запропонував Р.О. Литвиненкові включитися в розробку бабинської теми на рівні докторської дисертації. Тож цілком логічно, що вже в новому тисячолітті ювіляр виступив офіційним опонентом на її захисті (2009). А.Д. Пряхін, зацікавлений у проблематиці перехідного періоду на сході України, також був офіційним опонентом на захисті докторської дисертації С.М. Санжарова (2006).

За інших розходжень між дисертантами (що концептуальних, що конкретно-археологічних) у їхніх працях представлено істотно різні схеми відносної хронології середнього бронзового віку та перехідного періоду. Але з двох принципово відмінних хронологічних схем

(С.М. Санжарова та Р.О. Литвиненка) ювіляр віддав перевагу першій (Пряхин 2008, с. 317—318). Важко сказати, чи вона дійсно переконала його аргументованістю, але, безперечно, сподобалась, оскільки цілком була співзвучна концептуальним підходам ювіляра. Згідно з ними, доно-волзька абашевська культура (ДВАК) є чи не найдавнішою з-поміж абашевських, а поява її співвідноситься щонайменше з розвинутим етапом СДК (Пряхин 1997). Саме через це підтвердження цієї схеми будь-де поза межами Середньої Донщини (в нашому разі на Сіверському Дінці) буде сприйматися позитивно. Поза тим, починаючи від середини 1990-х рр., А.Д. Пряхін неодноразово висловлював і намагався обґрунтувати думку про причетність носіїв ДВАК до розробки й експлуатації мідних родовищ Донецчини, що нібито й стимулювало їхній рух з Середньої Донщини на Сіверський Донець (Пряхин 2006, с. 9—10).

Зауважимо, що звернення А.Д. Пряхіна до археологічних матеріалів України вперше відбулося саме у зв'язку з абашевською проблематикою в процесі роботи над докторською дисертацією. Спираючись переважно на відомі на той час (середина 1970-х рр.) матеріали розкопок сіверськодонецьких поселень (10 пунктів) і меншою мірою курганів (два пункти), дослідник включив басейн верхньої та середньої течії Сіверського Дінця до ареалу ДВАК як її південно-західну межу (Пряхин 1976, с. 64—65, рис. 1, 3—12; 30; 1977, с. 38, рис. 1, 1, 2).

У подальшому розвиток цього напрямку досліджень стимулювало відкриття матеріалів, подібних до поселенських, у масиві курганних па-

м'яток Сіверської Донеччини, що тлумачилися українськими науковцями крізь призму ДВАК (Братченко 1980; Гершкович 1982; Писларий 1982; Березанская 1987), а згодом російськими та українськими археологами як покровських (перехідних абашевсько-зрубних) старожитностей (Кузьмина 1989; Малов 1992; Шарафутдинова 1994; Литвиненко 1995; Матвеев 1996). Узагальнивши накопичені за два десятиріччя після виходу докторських монографій дані, А.Д. Пряхін запропонував власну оцінку абашевських проявів на теренах Східної України. Насамперед дослідник висловлював незгоду та не сприйняв підхід, згідно з яким абашевські прояви в басейні Сіверського Дінця розглядаються як покровські (пам'ятки покровського типу), чим заперечується їх належність до абашевської культури (Пряхин 1995, с. 100—101). Відтак, А.Д. Пряхін наголошував на тому, що на теренах Донеччини, безперечно, є абашевські пам'ятки, які синхронізуються не лише з пізнім, а й з розвитим етапом ДВАК, а деякою мірою й зі старожитностями синташтинсько-потопівського типу східніших територій. Поза тим, дослідник не виключав можливості віднесення окремих свідчень до ранішого пласту абашевських старожитностей, хоча для того бракувало відповідних аргументів. Окрім того, він всіляко підводив читача до думки про зорієнтованість мігрантів-абашевців на стародавні мідні копальні Донецького кряжу (Пряхин 1997). У подальшому ці тези вчений неодноразово повторював, зокрема і в контексті тлумачення нових поселенських пам'яток і виробничих комплексів, досліджених на Луганщині впродовж 1990—2000-х рр. (Пряхин і др. 2000; Пряхин 2006, с. 9—10; 2007, с. 15—16). І в кожній наступній публікації дослідник все наполегливіше проводив думку щодо участі людності ДВАК у розробці Бахмутських родовищ міді або намаганні встановити контроль над ними, хоча реальних фактів на користь цього й досі не виявлено.

Доволі показовим є зіставлення оцінок, що їх висловив А.Д. Пряхін з приводу двох докторських дисертацій, — С.М. Санжарова (2007) і Р.О. Литвиненка (2009), на захисті яких був опонентом. Він повністю підтримав висновки першого із дисертантів щодо: 1) достеменної присутності в Подонців'ї носіїв ДВАК на її пізньому, а, можливо, й розвиненому етапах (Пряхин 2008, с. 316); 2) синхронності найдавніших на Сіверськодонецькій абашевських старожитностей з тамтешніми пізньокатакомбними, перші контакти між якими датовано ХХІІ ст. до Р. Х. (там само, с. 318); 3) необ-

хідності пошуку проявів гірничо-металургійної діяльності катакомбного населення на стародавніх рудопроявах Бахмутської улоговини, до чого опонент пропонував долучити й пошук рудорозробок абашевського населення, хоча одразу відзначив «мізерність» свідчень металовиробництва на абашевських поселеннях басейну Сіверського Дінця (там само, с. 317).

Аналізуючи відповідні висновки другої дисертації, А.Д. Пряхін наголошував на тому, що: 1) хронологічну схему, вибудовану за поховальними пам'ятками культурного кола Бабине, не варто транслювати на абашевський світ лісостепової Донщини, адже «носії доно-волзької абашевської культури — явище самодостатнє» (Пряхин 2009, с. 5); 2) «вибудовування Р.О. Литвиненком хронологічної послідовності дніпро-донська бабинська культура (етапи 1—2) — пізньоабашевська (ототожнюється з ДВАК) навряд чи правильне» (там само, с. 6); 3) приймаючи внутрішню періодизацію дніпро-донської бабинської культури (ДВАК) Р.О. Литвиненка, що «жодним чином не ставиться під сумнів», не варто забувати й про надану С.М. Санжаровим «аргументацію щодо ролі доно-волзьких абашевців у трансформації катакомбників на обшарах Подонців'я» (там само, с. 7); 4) не слід нехтувати можливістю зародження виробничої бази на міднорудних джерелах Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин у катакомбний і бабинсько-абашевський час (там само, с. 8). Останнє вкотре більше нагадує прагнення відстояти свою тезу ніж оперування фактами.

Отже, в проблемі відносної хронології та періодизації бронзового віку Доно-Донецького регіону А.Д. Пряхін, хоча й завуальовано, втім однозначно, підтримав схему, подібну до тієї, яку воронезькі археологи марно намагалися вибудувати для Середньої Донщини (Пряхин, Матвеев, Беседин 1991, с. 13; Матвеев 1998) і згідно з якою ДВАК була частково синхронна середньодонській/харківсько-воронезькій катакомбній культурі (її розвиненому й пізньому періодам); бабинська ж культура (ДДБК), яка буцімто виникла внаслідок взаємодії носіїв згаданих утворень, пізніша не лише за катакомбну (в чому не було сумнівів), а й абашевську (ДВАК). Наголосимо, що аргумент відсутності/наявності пряжок, який уможливив воронезьким колегам чітко розмежувати в часі СДК і бабинські культури, в разі з «пряжковою» ДВАК до уваги не береться.

Тут А.Д. Пряхіна більше переконали (або сподобалися) матеріали кількох так зв. відкритих комплексів з сіверськодонецьких по-

селень, аніж численні дані стратифікованих курганів досліджуваного та суміжних регіонів, в яких надійно та однозначно зафіксовано не лише відсутність хронологічного стику катакомбної культури з пізньою ДВАК (за іншим тлумаченням, покровської зрубної культури), а й виразний часовий розрив між ними, заповнений потужним горизонтом пам'яток ДДБК, щонайменше раннього та середнього її періодів (докладніше див.: Литвиненко 1995; 2007; Отрощенко 2001; Мимоход 2013 та ін.).

Вельми активною є участь А.Д. Пряхіна в розробці зрубної проблематики на теренах Росії та України. У 70—80-і рр. він очолював розкопки Мосоловського поселення на р. Бітюг у Воронезькій обл. — найліпше дослідженої та добре виданої побутової пам'ятки зрубної спільноти. У 90-і рр. ювіляр брав участь у дослідженні Капітанівських, а в першій декаді ХХІ ст. Картаміських поселень зрубної спільноти на Луганщині за Українсько-російським науковим проектом. Спільні дослідження, які незмінно супроводжувалися польовими науково-практичними семінарами спочатку в Капітановому, а згодом на Картаміші сприяли і кращому розумінню та зближенню певних позицій серед науковців двох країн, і чіткішому розмежуванню їх в баченні окремих аспектів хронології та культурогенези зрубної спільноти. Предметом дискусій стала, зокрема, концепція походження та розвитку культур зрубної спільноти, запропонована одним з авторів цього тексту на початку 90-х рр. (Отрощенко 1994; 2001).

А.Д. Пряхін, попри насторожене ставлення до цієї концепції з боку російських колег, чи не перший відреагував на неї з конкретними спробами її осмислення (Пряхін 1996) і навіть переосмислення (Пряхін 2010). Ювіляр пройшов шлях від сприйняття покровської зрубної культури до пропозиції щодо удосконалення її назви. У дискусіях на згаданих польових семінарах він запропонував, зважаючи на змістовну роль у концепції Мосолівського поселення, називати надалі культуру покровсько-мосолівською зрубною. Пропозиція була сприйнята й практично реалізована (Отрощенко 2003). Привітавши такий крок, Анатолій Дмитрович вийшов з новою ідеєю:

«Поскольку для понимания сути этой культуры базовым памятником является Мосоловское поселение, что признает и В.В. Отрощенко, то не лучше ли именовать соответствующую культуру мосоловской срубной? В этом случае утрачивается необходимость употребления российскими исследователями термина донская лесостепная срубная культура, эталонным памятником которой является все то же Мосоловское поселение» (Пряхін 2010, с. 14). Наголосимо, не краще. По-перше, запропоноване «обрізання» таксона внесе додаткову плутанину в терміни, а, по-друге, істотно вплине на загальну характеристику зрубної спільноти, вуалюючи визначальну роль в її формуванні саме покровської лінії розвитку (Отрощенко 2013, с. 78—79).

Оцінюючи український сегмент наукового доробку А.Д. Пряхіна, не можна обійти увагою його історіографічну складову, а саме, двотомник «Доно-Донецкая степь—лесостепь в эпоху бронзы. История изучения» (Воронеж, 2008; 2010). У щедро ілюстрованому виданні розлого висвітлені постаті археології, польові дослідження та наукові розробки, виконані за матеріалами сходу нашої держави від другої половини ХІХ ст. донині. Дискусійність низки позицій для небайдужого читача жодним чином не впливає на загальну позитивну оцінку цієї ґрунтовної праці. В українській історіографії, принаймні стосовно доби бронзи, зіставних аналогій дослідженню Анатолія Дмитровича, на превеликий жаль, немає. Додамо, що від 2007 р. А.Д. Пряхін є директором Наукового центру Воронезького університету з історіографії вітчизняної археології. Є сенс перейняти досвід створення таких структур з погляду на активний інтерес до історіографії та історії археології України серед наукового загалу.

Поважний вік не заважає Анатолію Дмитровичу активно реагувати на події археологічного життя й отримувати належне визнання колег. Щойно, у травні поточного року, на симпозіумі в м. Самара ювіляра нагородили фаховою медаллю «Археология Волго-Уральского региона» за № 1. Є відчуття, що ця нагорода не остання. Тож зичимо ювілярові міцного здоров'я та нових наукових звершень!

Березанская С.С. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты) // Межплеменные связи эпохи бронзы на Украине. — К., 1987. — С. 26—37.

Братченко С.Н. Исследование курганов в Ворошиловградской области // АО 1979. — М., 1980. — С. 255.

Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней—поздней бронзы у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 46—61.

Кузьмина О.В. Относительная хронология культур абашевской культурно-исторической общности // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 118—119.

- Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце // Археологические вести. — 1995. — № 4. — С. 73—82.
- Литвиненко Р.О. До відносної хронології культур середньої—пізньої бронзи басейну Сіверського Дінця (пропозиції щодо розв'язання проблеми) // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2007. — 13/14. — С. 332—356.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.
- Малов Н.М. Памятники покровского типа восточноевропейских степей // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф. — Харьков, 1992. — С. 149—150.
- Матвеев Ю.П. Покровские памятники Донетчины в системе древностей предсрубного периода // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тез. докл. и мат.-лов Рос.-укр. науч. конф. и Второго укр.-рос. полевого археол. семинара. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 50—52.
- Матвеев Ю.П. Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Воронеж, 1998. — С. 8—21 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 11).
- Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции // Мат.-лы IV Нижневолжской междунар. археол. конф. — Саратов, 2013. — С. 167—179 (Археология восточноевропейской степи. — 10).
- Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тез. докл. — Запорожье, 1994. — 2. — С. 150—153.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — С. 68—96 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 17).
- Отрощенко В.В. Дослідження культур зрубної спільноти в новому тисячолітті // Проблеми гірничої археології (Мат.-ли IX-го Картамиського польового археол. семінару). — Алчевськ, 2013. — С. 74—86.
- Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 169—193.
- Пряхин А.Д. Поселения абашевской общности. — Воронеж, 1976.
- Пряхин А.Д. Погребальные абашевские памятники. — Воронеж, 1977.
- Пряхин А.Д. Катакомбная культурно-историческая область и лесостепь (по данным поселений) // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 51.
- Пряхин А.Д. Археология и археологическое наследие. — Воронеж, 1995.
- Пряхин А.Д. Феномен памятников покровского типа // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронза). — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 81—82.
- Пряхин А.Д. Юго-западные пределы доно-волжской абашевской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф. — Харьков, 1997. — С. 18.
- Пряхин А.Д. К оценке нового этапа изучения производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности // Проблеми гірничої археології. Мат.-ли III-го Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2006. — С. 7—12.
- Пряхин А.Д. К изучению металла и производственной деятельности в эпоху бронзы на пространствах евразийской лесостепи и смежных территорий степной зоны на современном этапе археологии // Проблеми гірничої археології. Мат.-ли VI-го Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 12—18.
- Пряхин А.Д. О некоторых положениях диссертационного исследования С.Н. Санжарова «Восточная Украина на рубеже средней—поздней бронзы» // МДАСУ. — 2008. — 8. — С. 314—319.
- Пряхин А.Д. Отзыв официального оппонента на диссертационное исследование Литвиненко Романа Александровича «Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток)», представленного на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности — 07.00.04 — археология (10 апреля 2009 г.).
- Пряхин А.Д. Изучение памятников покровского типа в российской и украинской археологии (90-е гг. XX в. — первое десятилетие XXI в.) // Проблеми історії та археології України. Мат.-ли VII Міжнар. наук. конф. — Харків, 2010. — С. 12—14.
- Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, этапы развития. — Воронеж, 1991 (Препринт).
- Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М. Поселение эпохи бронзы Капитаново II. — Воронеж, 2000 (Археологические памятники Донского бассейна. — 4).
- Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої—пізньої бронзи. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2007.
- Шарафутдинова Э.С. Характер памятников покровского типа в Нижнем Подонье и на Северском Донце // Срубная культурно-историческая область. Мат.-лы III Рыковских чтений. — Саратов, 1994. — С. 44—50.

*Список друкованих праць А.Д. Пряхіна
з археології України та окремих її аспектів*

Монографії, навчальні посібники:

- История советской археологии (1917 — середина 30-х гг.). — Воронеж, 1986.
- Поселение эпохи бронзы Капитаново П. — Воронеж, 2000 (Археологические памятники Донского бассейна. — 4; співавт. В.В. Отрощенко, В.І. Беседін, Ю.М. Бровендер).
- История отечественной археологии. — Воронеж, 2005. — Ч. 1. Русская дореволюционная археология.
- Дно-Донецкая степь—лесостепь в эпоху бронзы. — Воронеж, 2008. — Кн. 1. История изучения (вторая половина XIX — начало 90-х гг. XX в.).
- Дно-Донецкая степь—лесостепь в эпоху бронзы. — Воронеж, 2010. — Кн. 2. История изучения. Современный этап.

Статті, тези доповідей:

- Катакомбная культурно-историческая область и лесостепь (по данным поселений) // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 51.
- Итоги и перспективы изучения юго-восточного порубежья Руси в XII—XIV вв. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», 15—18 мая 1990 г. Тез. докл. — Чернигов, 1990. — С. 12—15 (співавт. М.В. Цибін).
- Взаимодействие ученых-археологов Центрально-Черноземных областей Российской Федерации и восточных областей Украины // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сб. тез. и докл. науч. конф. — Воронеж, 1992. — С. 43—45.
- Проблематика эпохи поздней бронзы доно-донецкой лесостепи (некоторые итоги и перспективы изучения) // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда. — Харьков, 1992. — С. 175—176.
- Археология в Днепропетровском университете // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1993. — С. 4—9.
- Бескурганские могильники с площади Капитановского и Мосоловского поселений срубной культурно-исторической общности // Эпоха бронзы Дно-Донецкого региона. Мат-лы Укр.-рос. полевого археол. семинара, с. Капитаново, 13—14 июля 1995 г. — Луганск, 1995. — С. 24 (співавт. Ю.М. Бровендер).
- Дно-Донецкая степь и лесостепь в эпоху бронзы (некоторые итоги и перспективы исследования) // Там само. — С. 6—10.
- К выделению доно-донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тез. докл. — Харьков, 1995. — С. 34—35.
- Феномен памятников покровского типа // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронза). — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 81—82.
- Гидроморфные почвы степи и лесостепи Восточноевропейской равнины // Там само. — Ч. 2. — С. 80—83 (співавт. А.Б. і Б.П. Ахтирцеви).
- Знаки на сосудах средней бронзы Дно-Донецкого региона // Дно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тез. докл. и мат-лы конф. — Воронеж, 1996. — С. 58—63 (співавт. О.Ю. Захарова).
- Палеопочвенный покров Дно-Донецкого региона в эпоху бронзы // Там само. — С. 78—82 (співавт. А.Б. і Б.П. Ахтирцеви).
- К оценке традиций производственной деятельности в абашевско-срубное время // Дно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тез. докл. и мат-лы Рос.-укр. науч. конф. и Второго укр.-рос. полевого археол. семинара. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 36—43 (співавт. А.С. Саврасов).
- Обследование рудника на рудопроявлении Картамыш // Там само. — С. 10—13 (співавт. А.С. Саврасов, В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер).
- Украинско-Российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы (итоги работ 1995—1996 гг.) // Там само. — С. 4—10 (співавт. В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер, В.І. Беседін).
- Українсько-Російський польовий археологічний семінар // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 156—157 (співавт. В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер).
- До виділення мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 49—55 (співавт. А.С. Саврасов).
- Украинско-Российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона // АО 1996. — М., 1997. — С. 394—396 (співавт. В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер, В.І. Беседін).
- Древности Донеччины в системе оценки доно-волжской абашевской культуры // Доба бронзи Дно-Донецкого регіону (мат-ли 3-го Укр.-рос. польового археол. семінару). — К.; Воронеж; Перевальськ, 1997. — С. 39—41.

- Сопоставительный анализ свидетельств металлообработки с поселений Мосоловское и Усово Озеро срубной культурно-исторической общности // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимодействия Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тез. докл. 1-го Всесоюз. полевого семинара. — К.; Николаев; Южно-украинск, 1997. — С. 84 (співавт. А.С. Саврасов).
- Украинско-Российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна // Пятьдесят полевых сезонов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 90—103 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 10; співавт. В.В. Отрощенко, В.І. Беседін, Ю.М. Бровендер, А.С. Саврасов).
- Юго-западные пределы доно-волжской абашевской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф. — Харьков, 1997. — С. 18.
- К портрету видного украинского историка и археолога [П.П. Толочко] // Вестник ВГУ. — 1999. — Серия 1. Гуманитарные науки. — С. 268—274; див. також: Археологи уходящего века. — Воронеж, 1999. — С. 118—127.
- К интерпретации псалиев староюрьевского типа и их орнаментации // Мат-ли Міжнар. археол. конф. «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє Середньовіччя)». — Дніпропетровськ, 1999. — С. 97—98 (співавт. В.І. Беседін).
- Основные итоги работы Украинско-Российской археологической экспедиции по изучению Картамышского рудопоявления на Донбассе // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Воронеж, 2000. — С. 99—104 (співавт. В.В. Отрощенко, А.С. Саврасов, Ю.М. Бровендер).
- Продолжение исследований на территории Луганской обл. Украины // АО 1998. — М., 2000. — С. 377—379 (співавт. В.В. Отрощенко, В.І. Беседін, Ю.М. Бровендер).
- Совместные исследования археологов Института археологии НАН Украины и Воронежского университета: итоги и перспективы // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (мат-ли 5-го Укр.-рос. польового археол. семінару). — К.; Воронеж, 2001. — С. 6—9.
- Доно-Донецкий регион эпохи бронзы. Некоторые итоги и перспективы изучения // Исторические записки. Науч. труды истор. ф-та ВГУ. — 2002. — 8. — С. 214—226 (співавт. О.Ю. Захарова).
- Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Картамыш» // Украинско-Российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 г. и перспективы исследований). — К.; Воронеж, 2002. — С. 53—64 (співавт. В.Н. Дорофеев, В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер).
- Научное сотрудничество с Институтом археологии и с высшими учебными заведениями Украины в области археологии // Воронежский гос. ун-т, вузы и научные учреждения стран СНГ и Балтии. Опыт и перспективы сотрудничества. — Воронеж, 2002. — С. 31—34.
- Проблемы эпохи бронзы Доно-Донецкого региона в научном наследии В.А. Городцова (первые десятилетия XX ст.) // Археология в российских университетах. — Воронеж, 2002. — С. 49—61 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 16; співавт. І.Є. Сафонов).
- Работы Украинско-Российской экспедиции на Картамышском рудопоявлении // АО 2001. — М., 2002. — С. 506—508 (співавт. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.С. Саврасов).
- Украинско-Российская экспедиция по изучению комплекса памятников эпохи поздней бронзы Картамышского археологического микрорайона // Історична наука: проблеми розвитку. Мат-ли Міжнар. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. Секція «Археологія». — Луганськ, 2002. — С. 24—26 (співавт. Ю.М. Бровендер, В.Н. Дорофеев, В.В. Отрощенко, А.С. Саврасов).
- Доно-Донецкая производственная зона эпохи бронзы (к изучению металлургии эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи) // Проблеми гірничої археології (мат-ли I-го Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 7—8 серпня 2002 р. — Алчевськ, 2003. — С. 88—97.
- Изучение эпохи бронзы Доно-Донецкого региона во второй половине XX ст. // Там само. — С. 60—67.
- Изучение и оценка памятников эпохи бронзы Доно-Донецкого региона во второй половине XIX — первой половине XX вв. // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — С. 10—35 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 17; співавт. І.Є. Сафонов).
- Изучение эпохи бронзы Доно-Донецкого региона и выход на новую парадигму осмысления проблематики эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи (вторая половина XX ст.) // Там само. — С. 36—43.
- Изучение и оценка памятников эпохи бронзы Доно-Донецкого региона во второй половине XIX — первой половине XX вв. // Сб. рефератов научно-исслед. работ, выполненных в 2000—2002 гг. при финансовой поддержке Администрации Воронежской обл. — Воронеж, 2003. — С. 94.
- Изучение эпохи бронзы Доно-Донецкого региона в первое послевоенное десятилетие и наследие В.А. Городцова // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в Гос. историч. музее. Тез. конф. — М., 2003. — Ч. 1. — С. 13—16 (співавт. І.Є. Сафонов).
- К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах евразийской степи и лесостепи // Проблеми гірничої археології (доповіді II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21—25 липня 2003 р. — Алчевськ, 2003. — С. 112—116 (співавт. В.І. Молодін).

- Изучение проблематики эпохи бронзы Доно-Донецкого региона на современном этапе развития археологии // Отечественная археология XX века (исследователи, история исследований). — Воронеж, 2004. — С. 28—54 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 18).
- Десять лет совместных работ Украинско-Российской археологической экспедиции по изучению поселений эпохи бронзы у с. Капитаново и памятников горного дела на Картамышском медном рудопроявлении: основные итоги и перспективы // Исторические записки. Науч. труды истор. ф-та ВГУ. — 2005. — 11. — С. 74—92 (спів-авт. А.С. Саврасов).
- К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах евразийской степи и лесостепи // Проблеми гірничої археології (мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21—25 липня 2003 р. — Алчевськ, 2005. — С. 7—10 (співавт. В.І. Молодін).
- Отрошенко В.В. и изучение эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи (к юбилею ученого) // Пастушеские скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). — Воронеж, 2005. — С. 3—7 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 19).
- К истории изучения эпохи бронзы евразийской степи—лесостепи и смежных пространств лесной зоны в отечественной археологии // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации). — Воронеж, 2006. — С. 6—31 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 20).
- К оценке нового этапа в изучении производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности // Проблеми гірничої археології (мат-ли III-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 15 липня 2004 р. — Алчевськ, 2006. — С. 7—12.
- Производственная деятельность в эпоху бронзы на пространствах Доно-Донецкого региона (современный этап изучения) // Проблеми гірничої археології (мат-ли V-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 15—16 липня 2006 р. — Алчевськ, 2007. — С. 19—26.
- Донбаський державний технічний університет у вивченні давньої виробничої діяльності племен східноєвропейського степу та лісостепу (до вузівського ювілею) // Проблеми гірничої археології (мат-ли VI-го Міжнародного Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 17 липня 2007 р. — Алчевськ, 2007. — С. 5—10 (співавт. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко).
- К изучению металла и производственной деятельности в эпоху бронзы на пространствах евразийской лесостепи и смежных территорий степной зоны на современном этапе археологии // Там само. — С. 12—18.
- Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (из истории изучения) // Від неоліту до киммерійців. — Луганськ, 2007. — С. 193—198 (МДАСУ. — 7; співавт. І.Є. Сафонов).
- История изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины // Из истории отечественной археологии. — Воронеж, 2008. — 1. — С. 187—204 (співавт. А.С. Саврасов, Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко).
- О некоторых положениях диссертационного исследования С.Н. Санжарова «Восточная Украина на рубеже средней—поздней бронзы» // МДАСУ. — 2008. — 8. — С. 314—319.
- Изучение памятников покровского типа в российской и украинской археологии (90-е гг. XX в. — первое десятилетие XXI в.) // Проблеми історії та археології України. Мат-ли VII Міжнар. наук. конф. — Харків, 2010. — С. 12—14.
- Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 87—101 (співавт. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко).
- Развитие сотрудничества в области археологии Воронежского госуниверситета с Институтом археологии НАН Украины и университетами Украины // Исторический ф-т Воронежского гос. ун-та к 70-летию юбилею. — Воронеж, 2010. — С. 215—226.
- Научное сотрудничество в области изучения эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи Воронежского госуниверситета с Институтом археологии НАН Украины и с университетами Украины // Проблеми гірничої археології (мат-ли VIII-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 15—16 липня 2009 р. — Алчевськ, 2011. — С. 5—18.

Рецензії на монографії А.Д. Пряхіна, видані в Україні:

- Шмаглій М.М. Рец. на: Пряхин А.Д. Абашевская культура в Подонье. Изд-во Воронежского ун-та им. Ленинского комсомола. Воронеж, 1971 // Археологія. — 1973. — 10. — С. 83—85.
- Бондар М.М. Деякі підсумки дослідження побутових пам'яток катакомбної культурно-історичної області // Археологія. — 1986. — 54. — С. 26—33 [Відгук на монографію А.Д. Пряхіна «Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья». — Воронеж, 1982].
- Отрошенко В.В., Черних Л.А. Рец. на: Пряхин А.Д. Мосоловское поселение эпохи бронзы. Книга первая. — Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1993. — 108 с.; Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. Книга вторая. — Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. — 176 с. // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 126—129.

Бровендер Ю.М. Монография Пряхина А.Д. «Доно-Донецкая степь—лесостепь в эпоху бронзы. История изучения» // Проблемы гірничої археології (мат-ли IX-го Міжнар. Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 15—16 липня 2010 р. — Алчевськ, 2013. — С. 120—128.

Українські дослідники про А.Д. Пряхіна:

Отрощенко В.В. До 60-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 153—154.

Отрощенко В.В. До річниці від дня народження А.Д. Пряхіна // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (мат-ли 5-го Укр.-рос. польового археол. семінару). — К.; Воронеж, 2001. — С. 6—9.

Дорофеев В.Н., Бровендер Ю.М. Анатолий Дмитриевич Пряхин — *Honoris causa* Донбасского горно-металлургического института // Проблемы гірничої археології (мат-ли I-го Картамиського польового археол. семінару), с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 7—8 серпня 2002 р. — Алчевськ, 2003. — С. 5—7.

Пряхін Анатолій Дмитрович // Наші славні імена. — Алчевськ, 2007. — С. 41—42.

Толочко П.П., Отрощенко В.В. 25 років плідної співпраці // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 158—159.

Толочко П.П., Отрощенко В.В. Взаимодействие Института археологии НАН Украины с кафедрой археологии Воронежского гос. ун-та // Археология в российских университетах. — Воронеж, 2002. — С. 16—17 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 16).

Отрощенко В.В. До 70-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 121—123.

Невтомному досліднику епохи бронзи А.Д. Пряхіну — 70 років // МДАСУ. — 2009. — 9. — С. 4—6.

Литвиненко Р.О. До 70-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна // Донецкий археологический сборник. — 2009/2010. — 13/14. — С. 257—259.

Виступи А.Д. Пряхіна як опонента на захисті докторських дисертацій українських археологів (М.О. Чмихов — Національний університет ім. Тараса Шевченка, інші — Інститут археології НАНУ)

Бондарь Н.Н. Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 1981.

Балагури Э.А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 1983.

Чмихов Н.А. Проблема осознания космоса в обществах неолита—бронзового века юга Восточной Европы. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 1992.

Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої—пізньої бронзи. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 2007.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 2009.

Р.О. ЛИТВИНЕНКО, В.В. ОТРОЩЕНКО

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Сирафимівна — кандидат історичних наук, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, *svitbil@ukr.net*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, *gotun@i.ua*

ДЕНИСЮК Володимир Леонідович — співробітник Одеського археологічного музею Національної академії наук України

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник наукових фондів Інституту археології НАН України, *karashevichIra@ukr.net*

КЮСАК Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, кафедра археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. Мечникова, *dkiosak@ukr.net*

КОВАЛЕВСЬКИЙ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, директор Державного археологічного музею-заповідника «Костенки»

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, заввідом античної археології Інституту археології НАН України

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *Milan_1@ukr.net*

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *oldrus@ukr.net*

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук

ПОЛІЩУК Людмила Юріївна — старший науковий співробітник Одеського археологічного музею Національної Академії наук України

ПУГОЛОВИЧ Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, *raudbard@ukr.net*

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, *rudich@iananu.org.ua*

СТАНІЦИНА Галина Олександрівна — молодший науковий співробітник науковим архіву Інституту археології НАН України

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, *ofialka@ukr.net*.

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, співробітник наукових фондів Інституту археології НАН України, *taniashevchenko@yahoo.com*

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *ira.sheiko@gmail.com*

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
Вісник ХДУ	— Вісник Харківського державного університету
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ	— Записки наукового товариства ім. Шевченка
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАР	— Материалы по археологии России
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
Нис	— Нумизматика и сфрагистика
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
САИ	— Свод археологических источников
ТИЭ	— Труды Института этнографии АН СССР
УІЖ	— Український історичний журнал
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
СССА	— Corpus cultus Cybelae Attidisque
КН	— Kwartalnik historyczny
KWMR	— Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim
SA	— Sprawozdania archeologiczny